

घटना-परिषद्

१२४६

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय - निबंध
सं. नं. ३२६

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

संग्रहालय/वाचनालय शाखा.

अनुक्रम नं. ३७६ | विभाग किरकोळ | क्रमांक ४९

पुस्तकाचे नांव घटना-परिषद् इवो

लेखक ज्य. र. देवगिरीकर

मूचना — पुस्तक आठ दिवसांवर देवू नका पुस्तकाची मर्यादा करू नका.

REFBK-0006692

म. ग्रं. सं. ठाणे

— ज्य. र. देवगिरीकर

100

151 130 151 130 151 130

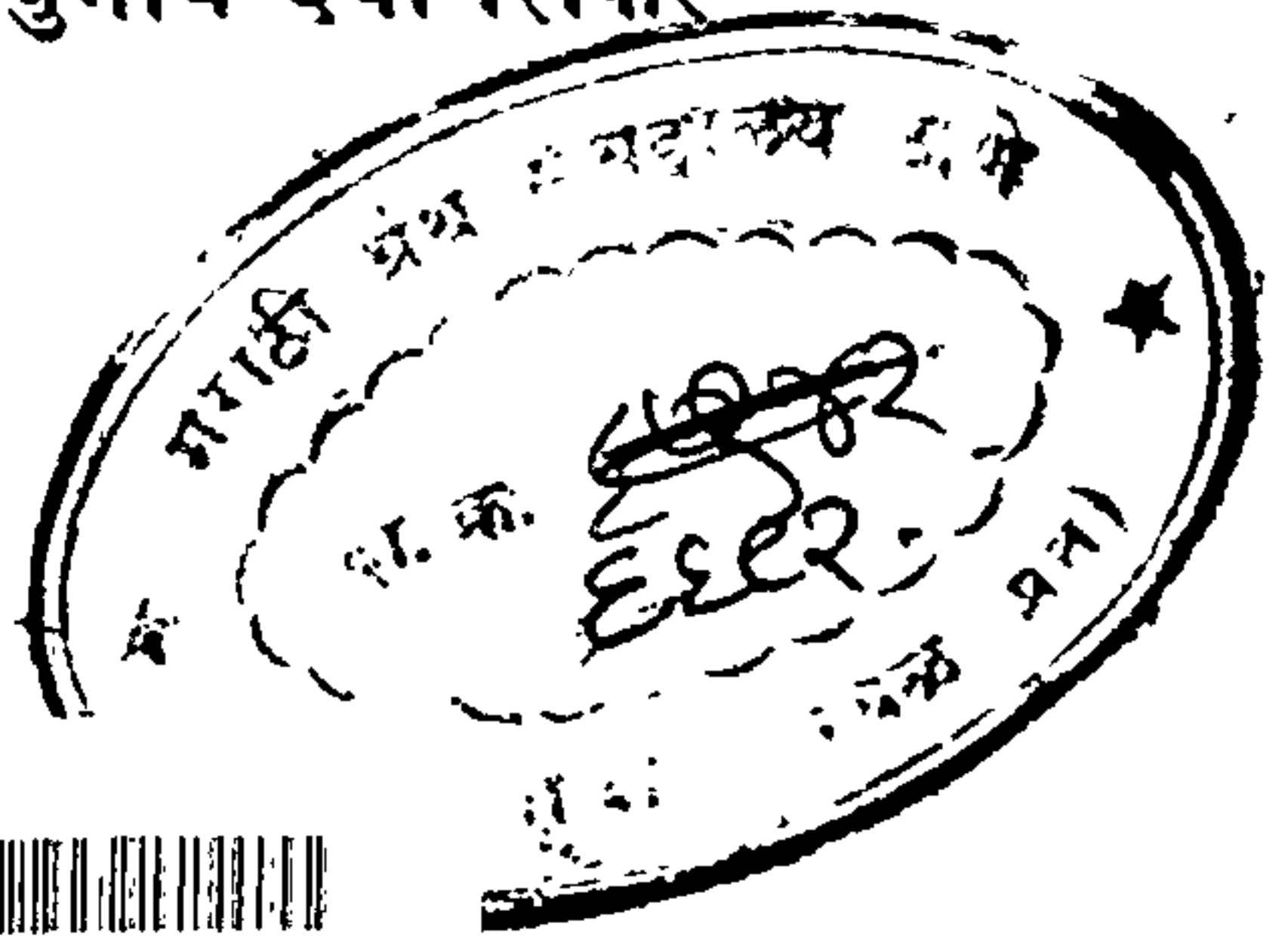
नं. ५३८

घटना परिषद

म. प्र. सं. बा. सं.

लेखक :

त्र्यंबक रघुनाथ देवगिरीकर

REFBK-0006692

— एकमेव विक्रेते —
अ. अं. कुलकर्णी
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,
१९६।१९ टिळक रोड, पुणे २.

[सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन]

प्रकाशक :
के. एस्. गुते
६९१ बुधवार पेठ,
पुणे २.

मुद्रक :
एस्. व्ही. पोरे
'चैतन्य प्रिंटिंग प्रेस'
६३६ सदाशिव पेठ, पुणे २.

पहिलीं पानें

हिंदुस्थान घटना-परिषदेच्या शिवेवर उभा आहे. घटना-परिषदेत सामील व्हावयास जिनांनीं नकार दिला आहे. हंगामी सरकारांतहि लीग जाणार नाही. अशा परिस्थितींत पुनः 'शेळींचे कान गोसाव्याच्या हातीं' गेले आहेत. या घडामोडीला पं. जवाहरलाल नेहरू, लॉर्ड वेव्हेल किंवा जिनांची भ्रमनिवृत्ती जबाबदार आहे किंवा काय ह कोणी सांगावे ? पण ब्रिटिश सरकारला ह्या गोष्टीचा एकदां कायमचा निकाल लावलाच पाहिजे. एक पक्ष किंवा एक जात जर कोठल्याहि घटनेवर बहिष्कार घालू लागली, प्रत्यक्ष प्रतिकाराची भाषा बोलू लागली व त्यांचे जर ऐकले गेले तर त्या पक्षाला अगर जातला नेहमींच राजकारणाचा गाडा रोखून धरतां येईल. त्यामुळे शांततेनें सत्ता संक्रमण होणार नाही. त्या ऐवजीं मि. अँटली यांनीं १५ मार्च १९४६ रोजीं पार्लमेंटांत सांगितल्याप्रमाणें [We cannot allow a minority to place their veto on the advance of a majority.] बहुसंख्य वर्गाच्या प्रगतीला अल्पसंख्याकांचा होत असलेला अडथळा चालू देतां कामा नये. त्यामुळे कदाचित् हिंदी घटनापरिषद ही फक्त एका पक्षाची होईल. त्या परिषदेला काँग्रेसची राजकीय परिषद असेंहि कोणी म्हणतील. पण ब्रिटिश मंत्रिमंडळाला आपले उद्गार खरे करावयाचे असतील तर त्यांनीं ही परिषद

(५)

भरू द्यावी व त्या परिषदेच्या घटनेत (1) Adequate Provision for the protection of the minorities (2) Willingness to conclude a treaty with His Majesty's Government to cover matters arising out of the transfer of Power (Cabinet Missions' statement 25th May 1946) अल्पसंख्यांकाचे हक्क संरक्षण व ब्रिटिशांबरोबर सत्तासंक्रमणामुळे करावा लागणारा तह एवढ्या दोन गोष्टी आहेत कां नाहीं हे पहावें. हंगामी सरकारच्या वावर्तीतसुद्धां जर लीगला न्यायानें वागवूनहि लीग यावयास तयार नसेल तर एका पक्षाच्या हातांत राज्यकारभार सोपवावयास पाहिजे.

ह्या साऱ्या परावलंबनामुळे घटना शास्त्राचे तज्ञ म्हणतात ही घटना परिषदच नाहीं. लोकांनीं बोलावलेली, लोकाकरतां बसलेली व लोकांनीं मान्य केलेली जी घटना व घटनापरिषद तीच खरी घटना व घटनापरिषद. घटनापरिषदेचें शास्त्र हें अद्याप सर्वमान्य झालें नाहीं. हिंदुस्थानची घटनापरिषद यशस्वी झाली तर ती घटनापरिषद नव्हती असें कोणी म्हणू शकणार नाहीं. आणि हिंदुस्थानचा हा दाखला शास्त्रज्ञ घेणार नाहीत असेंहि नाहीं.

हिंदुस्थानच्या घटनापरिषदेला मर्यादा आहेत हें कोणीहि मान्य करील. पण रक्तहीन क्रांतीनें जर सत्ता संक्रमण व्हावयाचे असेल तर त्याला दुसरा मार्गच नाहीं. आजची घटनापरिषद ही उधळली गेली तरी पुनः नव्या घटनापरिषदे मार्फतच हिंदी घटना बनवावी लागेल. तीहि फसली तर तिसरी घटनापरिषद भरवावी लागेल. पण कांहीं झाले तरी ब्रिटिश सत्ता येथें आहे

(६)

तोपर्यंत व आपण सत्ता काबीज केली नाही तोपर्यंत त्याच पद्धतीने आपल्याला जावे लागेल.

हिंदी घटनापरिषदेला, घटनापरिषद न म्हणणे फार सोपे आहे. पण जर काँग्रेसने अत्यंत कसोशी करून ही घटनापरिषद यशस्वी केली नाही तर त्याचे परिणाम फार भयंकर होतील. घटनापरिषद नुसती यशस्वी करून भागणार नाही. घटना यशस्वी केली पाहिजे. त्याकरतां देशातील असंतोषाचे व बंडखोर वृत्तीचे निर्मूलन झाले पाहिजे. हे निर्मूलन करावयास काँग्रेसला कांहीं त्यागहि करावयास लागेल. तो त्याग करणे आणि लीगला बंडखोर बनू न देणे हे जरूर आहे. पाकिस्तानशिवाय इतर तपशीलाच्या बाबतीत जास्तीत जास्त तडजोडीची वृत्ती ठेवली तरच हे शक्य होईल. कदाचित् लीग आपली वृत्ती सोडणारहि नाही. पण आपल्याकडून आपण समजूतदारपणा व औदार्य हे सिद्ध केलेच पाहिजे. आमची खात्री आहे काँग्रेस असे केल्या-शिवाय रहाणार नाही.

आज आपण हिंदुस्थानची घटना आमूलाग्र बदलली जाईल अशी अपेक्षाहि करू नये. विद्यमान परिस्थितीत जितकी प्रगति आपल्याला करतां येईल तितकी केली पाहिजे. एवढी दृष्टी आपण ठेवली म्हणजे कोणाला निराश होण्याचे कारण उरणार नाही. हिंदुस्थानच्या व जगाच्या परिस्थितीचा विचार करतां ही परिषद यशस्वी करणे हेच आजचे कर्तव्य आहे.

श्री. त्र्यंबक रघुनाथ देवगिरीकर

यांची इतर पुस्तके

प्र का शि त

- गांधीचा अहिंसावाद
- फेडरेशन
- वसाहतीचें स्वराज्य
- फिलिपाइन्सच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास
- औद्योगिक हिंदुस्थान
- आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास

इ. इ.

आ गा मी

- गीतांजली (मूळ बंगालीवरून)
- कै. वासुकाका जोशी (चरित्र)

श्री. त्र्यंबक रघुनाथ देवगिरीकर

कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, १९६१९ सदाशिव, पुणे २

★ आमचीं प्रकाशनें ★

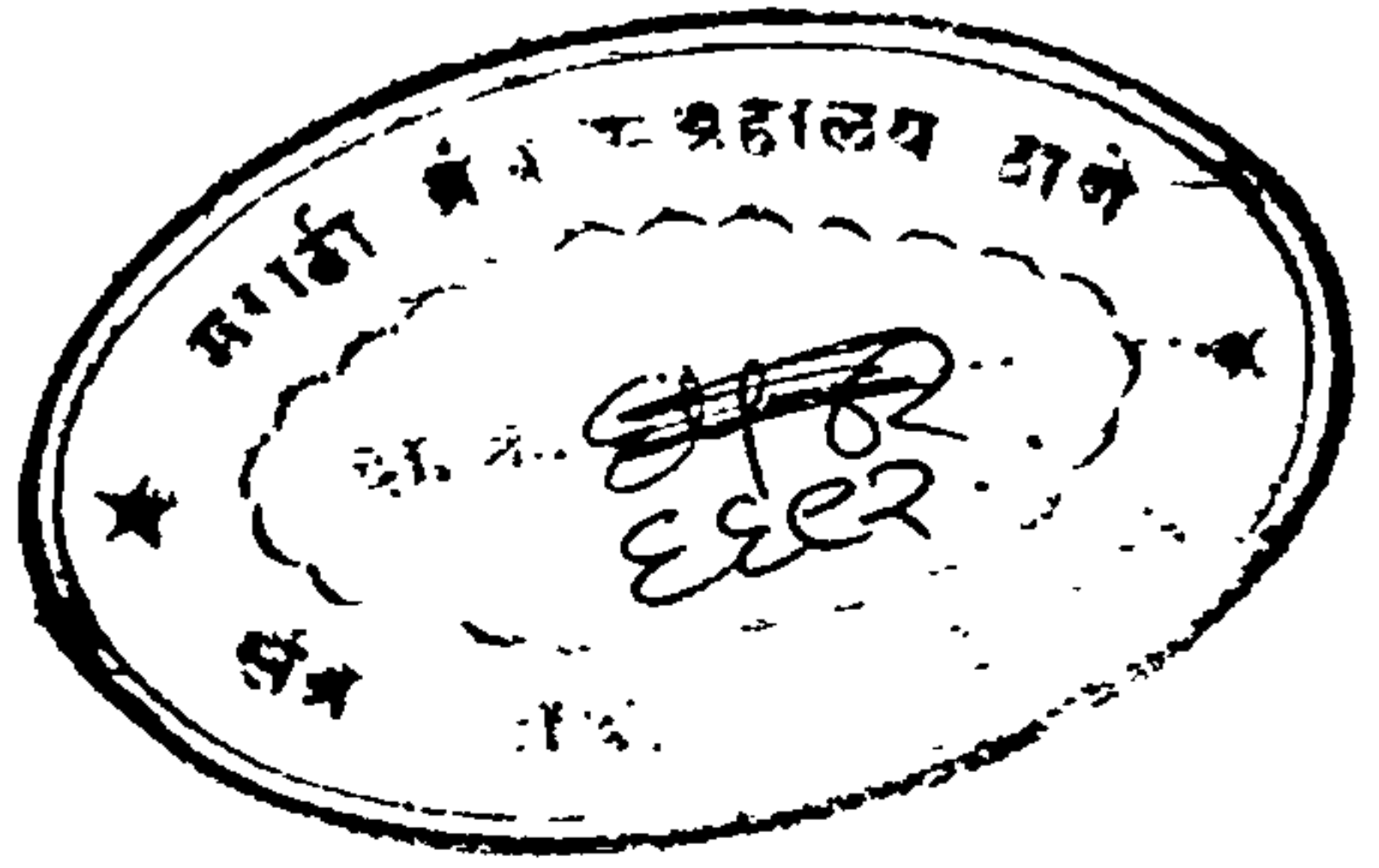
श्री. वि. स. खांडेकर	★	श्री. र. गो. सरदेसाई	
नवा प्रातःकाल (दु. आ.)	२॥	स्वाति	१॥
पूजन	३	श्री. ' धनंजय '	
पहिल्या-वहिल्या	२॥	कलावंतांच्या सहवासांत	३
गोफ आणि गोफण	२॥	सौ. शांताबाई नाशिककर	
श्री. वि. वि. बोकील		नीलेचा दिलहवा	२
(' वसंताच्या लीला ')		श्री. चिरडे	
नेवीचा भाऊ (दु. आ.)	३	भंगलेली मूर्ति	२
साडेतीन शहाणे	३	श्री. दत्त उ. वैद्य	
चिमखडे	२॥	मोगरीचा गजरा	१॥
वसंत	३	श्री. प्रभाकर पाध्ये	
भाऊ-भाऊ	२॥	प्रकाशांतील व्यक्ति	१॥॥
श्री. द. र. कवठेकर.		श्री. ग. व्यं. माडखोलकर	
नादनिनाद	१॥	जीवन-साहित्य	२॥
चांदण्यांतील सावल्या	३	श्री. काका कालेलकर	
शालनू	३	जीवन आणि समाज	१॥॥
मंदा	२	श्री. साने गुरुजी	
श्री. ना. धों. तारहनकर		अमोल गोष्टी	२
आमचे हे	३	श्री. शामराव ओक	
मामा (दु. आ.)	१॥	धोऱ्याचे कळे	२
विद्यामंदिरांत	॥॥॥	श्री. जे. एल. रानडे	
श्री. अनंत काणेकर		गोड ललकाऱ्या	१॥
घरकुल	१॥	श्री. जी. एस. पाटणकर	
काळी मेहुणी	१॥॥	मधुर चिजें	१॥
श्री. ना. ह. आपटे		श्री. गोपिनाथ तळवलकर	
मी वाट पाहीन !	२॥	अनुराधा	२
एकटी	५	व्यं. र. देवगिरीकर	
श्री. चिं. वि. जोशी		घटनापरिषद	२
संचार	२॥	श्री. भा. कृ. केळकर	
ओसाडवाडीचे देव	१॥	सुभाष	३॥

अनुक्रमणिका

१ घटनापरिषदांचा इतिहास	....	....	....	८
२ काँग्रेस व घटनापरिषद	....	....	....	३७
३ त्रिमंत्र्यांची शिष्टाई	....	....	....	६५
४ स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना	....	...	....	९४

परिशिष्टे

रशियाची घटना—	११३
गांधीप्रणति घटना—	१२०
म. गांधींचें अहिंसक राज्य-घटनेचें कल्पना सूत्र—	१२५

घटना-परिषदांचा इतिहास

: : १

हिंदुस्थानची घटना परिषद ही लवकरच भरणार आहे. या घटना परिषदेत हिंदी जनतेचे प्रतिनिधी हिंदुस्थानची घटना तयार करणार आहेत. अशा वेळीं वाचकांना घटना परिषदांचा पूर्व इतिहास व तदनुषंगिक इतर विचारप्रवाह यांचा परिचय करून द्यावा म्हणून हा प्रयत्न करण्यांत येत आहे.

घटनापरिषदेला स्वकीयांकडून विरोध होत आहे, हें आपण पहातोच. या विरोधाची अनेक कारणे सांगितली जातात. (१) हिंदुस्थानांत सशस्त्र राज्यकांती झाली नाही व लोकांनी सत्ता बळकावली नाही म्हणून घटना-परिषदेची मागणी ही अशास्त्रीय आहे (२) हिंदुस्थानचा विस्तार लक्षांत घेतां घटनापरिषद भरविणे अशक्य आहे. (३) घटना परिषदेत हिंदूंचें बहुमत होणार असल्यामुळे अल्पसंख्याकांचे हितसंबंध सुरक्षित राहणार नाहीत. (४) वयांत आलेल्या प्रत्येक स्त्रीपुरुषाला मताधिकार दिला नाही. (५) घटना-

घटनापरिषद

परिषदेला सार्वभौमत्वाचे अधिकार असलेच तर ते मर्यादित आहेत. (६) ज्या घोषणेत प्रांत व मध्यवर्ती सत्ता यांचे अधिकार आखून टाकले आहेत त्या घोषणेप्रमाणे भरणारी घटना परिषद ही स्वतंत्र नाही.

या कारणाशिवाय आणखी विरोधाची कारणे असतील; पण ही प्रमुख कारणे आहेत.

यांपैकी कांहीं कारणांचा आपण विचार करू. घटनापरिषदेला विरोध असण्याची ही तीन प्रकारची कारणे आहेत; एक ऐतिहासिक, दुसरे कायदेशीर व तिसरे व्यावहारिक. यांपैकी पहिले कारण आपण घेऊ. सशस्त्र क्रांती करूनच घटना बनविल्या पाहिजेत असे शास्त्र नाही. सशस्त्र क्रांतीपर्यंत परिस्थिती विवडवू देणे हे राज्यकर्त्यांच्या वेफिकीरीचे, अरेरावीचे किंवा सत्तेच्या लोभाचे लक्षण आहे. सूत्र राज्यकर्ते प्रजेच्या भावनांचा अंदाज लागतांच प्रजेला घटना बनवू देतात. तेव्हां राज्यक्रांती हीच घटना बनविण्याला शास्त्रीय दृष्ट्या योग्य असते असे नाही. फ्रान्सच्या इतिहासांत घटनापरिषद हा शब्द क्रांतीमुळे विटाळला गेला असल्यामुळे तो इतर घटनांना लावू नये, असे होत नाही. जर्मनी, ऑस्ट्रिया, झेकोस्लोव्हाकिया, वगैरे स्वतंत्र देशांनी सशस्त्र क्रांती न करतां घटनापरिषदा भरविल्या आणि आपापल्या घटना तयार केल्या. ब्रिटिश साम्राज्यांतील वसाहतींनी आपापल्या घटना बनविल्या तेव्हां त्यांच्या देशांत क्रांती कुठे झाल्या होत्या? त्यांनी त्या परिषदांना घटनापरिषद हा शब्द लावला नाही एवढे खरे; पण त्यामुळे त्यांची सत्ता अमान्य होते असे नाही. पण त्याहिपेक्षां ठळक उदाहरण आयर्लंडचे आहे. आयर्लंडमध्ये घटनापरिषद भरली, तिने घटना तयार केली व तिला ब्रिटिश पार्लमेंटची संमतीहि घेतली. तेथे क्रांतीचा जो अर्थ आहे, त्या अर्थाने क्रांती झाली नव्हती. इंग्रजांच्या संमतीनेच तेथे घटनापरिषद भरली. तेव्हां साम्राज्यांतर्गत वसाहतींत घटनापरिषदा भरल्या, स्वतंत्र देशांनी घटनापरिषदा भरविल्या आणि क्रांतीच्या वातावरणांतहि घटनापरिषदा भरल्या. क्रांतीतच घटनापरिषद होऊ शकते, असा जर सिद्धांत असता तर इतर देशांत भरलेल्या घटनापरिषदा ह्या घटना परिषदाच नव्हत्या असे म्हणावे लागेल. पण ते चूक आहे. स्वेच्छेने, परेच्छेने, क्रांतीत

अगर क्रांतीशिवाय ज्या ज्या वेळीं घटना बदलण्याची लोकांना इच्छा होते
अगर जरूरी भासते तेव्हां ते घटना परिषद् भरवू शकतात.

टीकाकारांचा मुख्य आधार फ्रान्स आहे. या देशांतील घटनापरिषदेचा
विचार केला म्हणजे तोहि आधार कसा लटपटीत आहे, हें कळून येईल.
याकरतां आपण फ्रान्सच्या घटनापरिषदेचा थोडक्यांत परामर्ष घेऊं.

फ्रान्सची घटना-परिषद्

१६ वा लुई हा १७७४ पासून १७९२ पर्यंत राज्यावर होता. तो
स्वभावानें फार चांगला होता; पण मनानें दुर्बल होता. त्याची राणी मेरी
अँटनेट व इतर लोक त्याच्यावर सत्ता गाजवीत. तो बुद्धीनें वेतावाताचाच
होता. त्याच्या अमदानीला सुरवात चांगली झाली. त्यानें सुधारणावादी मंत्रि-
मंडळ नेमलें. टर्गो हा मुख्य होता. त्याची इच्छा श्रीमंत लोकांवर कर बसवावें
अशी होती. पण राणी व इतर लोकांना तें पसंत नव्हतें. तिनें त्याची हकाल-
पट्टी केली. नंतर नेकर नांवाच्या जर्मन सावकाराला फडणीस केले, तो हुशार
होता; पण सुधारणावादी नव्हता. त्याला यश आलें असतें; पण त्याच वेळीं
अमेरिकेंत स्वातंत्र्याचें युद्ध झालें. त्या युद्धांत फ्रान्स इंग्लंडच्याविरुद्ध सामील
झाल्यामुळें फ्रान्सच्या तिजोरींत खडखडाट झाला. मोठमोठीं कर्जे काढावीं
लागलीं, नेकरला पैसा उभारतां येईना, म्हणून त्याला १७८१ मध्ये काढून
टाकला. पुढें कॅलोन फडणीस झाला. त्यानें भारी व्याजानें कर्जे काढलीं; तरी
पैसा पुरेना. तेव्हां त्यानें नोटेवल्सची सभा बोलावली. त्यांत राजानें नेमलेले
१४२ सभासद होतें. या नोटेवल्सनीं राजाला मदत करण्याऐवजीं स्टेट्स
जनरलची सभा बोलावण्याचा आग्रह धरला. कॅलोनला परिस्थिति सुधारता
येईना. म्हणून १७८७ सालीं त्याला रजा मिळाली. पुढें चवथा फडणीस लोमेन
डी ब्रीन हा आला. त्यानें राजाच्या हुकमानें लोकांवर कराचा बोजा लादला.
त्याला पार्लमेंटनें प्रतिकार केला. आतां कांहीं मार्ग उरला नाहीं असें पाहून
राजानें १७८८ सालीं स्टेट्स जनरलची सभा बोलावली. त्यावेळीं लोकांना तीन

घटनापरिषद्

सुधारणा हव्या होत्या. (१) राजकारणांत सुधारणा (२) दारिद्र्य व गुन्हेगारीला आळा (३) धर्मकारणांत क्रांती.

स्टेट्स जनरलची अगदीं पूर्वीची सभा १६१४ सालीं भरली होती. नव्या सभेस तीन वर्गांचे प्रतिनिधि होतें. ३०८ भिक्षुक प्रतिनिधी; २८५ सरदारांचे व ६२१ सामान्य लोकांचे. प्रत्येक वर्ग आपापल्या निवडणुका स्वतंत्रपणें करी. सर्वसाधारण वर्गाच्या प्रतिनिधींची निवड २५ वर्षे वयाचा व खातेदार असलेला करी. हे मतदार आपल्या प्रतिनिधींना आपली गाऱ्हाणी लेखी देत व त्यांनै ती दूर केली पाहिजेत असें सांगत. १७८९ सालीं झालेल्या या निवडणुकांत लाचलुचपत व वशीला वगैरे कांहीं नव्हता. ते प्रतिनिधी अगदीं कच्चे, राजकारणांत अनभ्यस्त असें होते, सभेंत काय करावें, कसें बोलावें हेहि त्यांना ठाऊक नव्हतें. एकेका वेळीं १०० जण बोलायला उठत. सभा सुरू असतां हसणें, ओरडणें चालू असें; पण हें सर्व खवळलेल्या भावनांचें उद्रेक असत. तीन वर्गांच्या प्रतिनिधींमध्ये सलोख्याएवजीं भांडणेंच चालत.

४ मे १७८९ सोमवार रोजीं हे सर्व १२०० सभासद देवळांत जमले, त्यांनीं प्रार्थना केली व ते मिरवणूकीनें सभास्थानीं गेले. ही सभा व्हर्सायला भरली, पॅरीसला भरली नाही. त्यांची मिरवणूक पहायला रस्त्यानें हजारों लोक जमले होते. लोकप्रतिनिधींनीं काळा पोषाख केला होता व लोक त्यांना पाहून टाळ्या पिटीत होतें. राजा आला तेव्हांहि टाळ्या पिटल्या गेल्या. पण राणी, भिक्षुक व सरदारांचें स्वागत झाले नाही. आठला सभा जाहीर केली, पण दहापर्यंत सभेला सुरवात झाली नाही. दुसऱ्या दिवशीं सभेला पुनः सुरवात झाली. राजेसाहेबांची इच्छा लोकांना संघटना व हक्क द्यावे अशी होती. पण त्यांच्या मंत्र्यांनीं कांहींच योजना केली नव्हती. दुसऱ्या दिवसापासून या तीन वर्गांत इतकीं भांडणें झालीं कीं, तिघे निरनिराळ्या ठिकाणीं बसूं लागले. १७ जून रोजीं स्टेट्स जनरलचे जे सभासद होते, त्यांनीं स्वतःला नॅशनल असेंब्ली हें नांव घेऊन आपला कारभार सुरू केला. त्यांनीं भिक्षुक व सरदारांना आपल्यांत यावयास प्रतिबंध केला नव्हता; पण त्याकरतां एका मसुद्यावर सव्या कराव्या लागत. राजाला ह्या

पृथक् बैठका मान्य नव्हत्या. त्यांची एकत्र बैठक २२ जूनला भरेल असे मंत्र्याने पुकारले पण ही नोटीस अध्यक्षाला गेली दिली नाही. राष्ट्रीय पक्ष २० जूनला सभागृहांत आला, तेव्हां सभागृह बंद केले होते. म्हणून ते टेनीस कोर्टांत गेले व तेथे त्यांनी सभा भरवली. त्यांना राजपक्षाबद्दल शंका आली व त्यांनी घटना होईपर्यंत आपण सभा मोडावयाची नाही अशा शपथा घेतल्या. पुढे २२ तारखेला व नंतर एकत्र बैठका होऊ लागल्या. गांवांत फार खळबळ उडाली. लोकांची गर्दी सभागृहांत जमू लागली. लोकहि सभासदांत वसू लागले. रस्त्यांत लष्करी फौजफाटा आणून उभा केला. २३ तारखेला राजाने आपल्या सुधारणा जाहीर केल्या, कोणताहि कर स्टेट्स जनरलला विचारल्या- शिवाय लादला जाणार नाही. कोणालाहि कर माफ होणार नाही. त्याने कायद्यांत लष्करांत, वृत्तपत्रांत सुधारणा जाहीर केल्या. तीन वर्ग निराळे वसतील; पण सोईप्रमाणे एकत्र बैठकहि होईल असे पुकारून राजेसाहेब निघून गेले. पण लोकप्रतिनिधी तेथून उठेनात. हातघाईवर प्रकरण आले. पण राजाने त्यांना हात लावू नका असे वजावले. यावेळी पॅरीस व व्हर्सायमध्ये बंडे झाली. तेथील हॉटेले लुटली जाऊ लागली. राजाला धोका आहे असे वाटू लागले. लोक कायदे मानीनात. पोलीस व लष्कर कुचकामी ठरले. लष्करांत राजा- विरुद्ध गुप्त कट उघडकीला आला. त्या लोकांना अंबे नांवाच्या तुरुंगांत टाकले. ३० लोकांनी हा तुरुंग फोडला व शिपायांना बाहेर काढले. राजाने असेंब्लीच्या सल्ल्याने बाकीचे कैदीही मुक्त केले व पुढे कांहीं करावयाचे नाही असे ठरविले.

पॅरिसमध्ये १२ जुलैला दंगेधोपे झाले. १४ जुलैला वॅस्टीलचा तुरुंग फोडण्यांत आला. जाळपोळी झाल्या. पण राजाने असेंब्लीच्या सल्ल्याने पुनः १५ तारखेला सैन्य काढून घेऊन शांतता प्रस्थापित केली. अशा प्रकारे या दोन शहरांत दंगे झाले; पण इतरत्रहि कायद्यांविषयी आदर नव्हता, नॅशनल जनरलची सभा मात्र चालू होती.

त्यांनी जुलै महिन्यांतच घटनापरिषद् भरवली व निरनिराळ्या कमिठ्या नेमून कामाला सुरवात केली. ६ जुलै १७८९ रोजी या परिषदेच्या कार्य-

घटनापरिषद

क्रमाचा आराखडा तयार करण्याकरतां कमिटी नेमली गेली. ह्या परिषदेचें काम दोन वर्षे चाललें होतें. घटनेबद्दल प्रतिनिधी इतके आतुर होते कीं, ते रात्रंदिवस काम करीत होते. जुलै महिन्यांत झालेल्या दंगलीला न जुमानतां ते आपलें कार्य पुढें रेटात होते. ऑक्टोबर १७८९ मध्ये व्हर्सायहून ही परिषद पॅरिसला गेली. ३ सप्टेंबर १७९१ रोजीं ह्या परिषदेचें काम संपून त्यांनीं घटनेला कायदेशीर स्वरूप दिलें. या घटनापरिषदेचें काम चालू असतां तिला राजपक्षाकडून विरोध होत होता. पण तो निष्फल ठरला, आणि राजाला अशी भीति वाटली कीं, आपल्याला ही घटना मान्य करावी लागेल एवढेंच नव्हे तर आपण ती तयार होऊ द्यावयाला जबाबदार आहों असें समजण्यांत येईल. ही आपत्ती टाळावी म्हणून राजेसाहेब जून १७९१ मध्ये पॅरिसहून पळून गेले. पण त्यांना शेवटीं त्या घटनेला मान्यता द्यावी लागली. ही मान्यता घटनाकायदा कायदेशीर ठरावा, याकरतां नको होती; पण राजाला आपला अधिकार कायम ठेवण्याकरतां मान्यता देणें भाग होतें. १४ सप्टेंबरला राजानें आपण घटनेशीं इमानानें वागूं अशी शपथ गंभीरपणें नॅशनल कौन्सिलच्या सभेमध्ये घेतली. लोकांना वाटलें आतां क्रांति वगैरे होणार नाहीं व राज्य सुखानें चालेल. अशा प्रकारें घटनेचें काम संपताच ३० सप्टेंबर रोजीं नॅशनल असेंब्ली समाप्त झाली.

त्यानंतर एक वर्षानें तें पुनः बंड झालें आणि त्या बंडाच्या शेवटीं कन्व्हेंशन भरून राजाला दोषी ठरवून त्याचा जानेवारी १७९३ मध्ये वध करण्यांत आला. नंतर लोकांनीं रिपब्लिक जाहीर केलें व राजसत्ता संपविली.

वरील हकीगतीवरून फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति झाली, लोकांनीं हातांत सत्ता घेतली आणि नंतर घटना परिषद भरवली, या पैकीं कांहींहि झालें नाहीं. राजानें बसविलेले कर असह्य झाल्यामुळें स्टेट्स जनरलची सभा राजानेंच बोलावली, त्या स्टेट्स जनरलमधून लोकप्रतिनिधींनीं नॅशनल असेंब्ली या नांवाची आपली परिषद भरवली व या परिषदेनें घटना तयार करण्याकरितां एक समिती नेमली. पॅरिस व व्हर्सायचे दंगे हे क्रांती या नांवाला साजेसे नव्हते. फार तर त्यांना बंड म्हणतां येईल. या बंडामुळें घटनापरिषद भरली असें

नाहीं. लोकांनी राजाला हाकून दिले नव्हते एवढेच नव्हे तर त्यांचे राज्य चालू असतांच ही परिषद काम करीत होती. तेव्हां फ्रान्सची १७८९ ची घटनापरिषद ही इतर देशांच्या परिषदेपेक्षा विलकूल भिन्न नव्हती.

रशियाचे उदाहरण

रशियामध्ये घटनापरिषद भरली अशी लोकांची समज नाही. वास्तविकपणे क्रांतीनंतर सत्ता काबीज केल्यावर घटनापरिषद भरते असा जर सिद्धांत असता, तर रशियांत घटनापरिषद भरावयास पाहिजे होती. पण तेथे ती भरली नाही. त्याचा इतिहास आपण थोडक्यांत पाहू.

१९१७ च्या मार्चमध्ये केरेन्स्कीने क्रांति करून आपल्या हाती सत्ता घेतली. त्यानंतर जून महिन्यांत पेट्रोग्राड येथे सोव्हिएट्सची ऑल-रशियन काँग्रेस भरली. त्या काँग्रेसला ७८१ प्रतिनिधी जमले होते, ही सोशियालिस्टांची वर्गसंघटना होती. तिला कायदेशीर स्वरूप नव्हते. १९१७ च्या सप्टेंबर महिन्यांत या काँग्रेसने इतर राजकीय पक्षांच्या बरोबर सहकार्य करून हंगामी सरकारच्या स्थापनेला मान्यता दिली. ही तात्पुरती व्यवस्था घटनापरिषद होईपर्यंत चालू रहावी असे ठरले. दरम्यानच्या काळांत बोल्शेव्हिक्स अत्यंत प्रबळ झाले व त्यांच्या पक्षाने असे ठरविले की, संबंध राज्याचा तावा सोव्हिएट संस्थेने ध्यावा. या ठरावाप्रमाणे त्यांनी व्यवस्था केली आणि नोव्हेंबर ६ च्या रात्री त्यांना पेट्रोग्राड घेतले, हंगामी सरकारला गिरफदार केले आणि त्यांच्या जागी लष्करी क्रांतिकारक मंडळ स्थापन केले. त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी सोव्हिएटांची दुसरी काँग्रेस भरली व त्यांनी सत्ता बळकावल्यानंतर संबंध राज्याची व्यवस्था आपल्या कल्पनेप्रमाणे करावयाचे ठरवले. या काँग्रेसच्या ४४५ सभासदांपैकी ३९० बोल्शेव्हिक होते. या काँग्रेसने रशियांत सोव्हिएट रिपब्लिक स्थापन झाल्याची घोषणा केली.

या घडामोडीमुळे घटनापरिषद वाजूला पडत गेली. सोव्हिएटांना वाटले की, घटनापरिषद झाली तर भलताच निकाल होईल. म्हणून त्यांनी या परिषदे-

घटनापरिषद

वर आपलें भवितव्य ठरविण्याचें नाकारलें. पण नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठव-
ड्यांत म्हणजे बोल्शेविकांनीं सत्ता हातांत घेण्याच्या वेळीं घटनापरिषदेच्या
निवडणुका झाल्या. त्या निवडणुकांत ३ कोटी ६० लक्ष मतदारांनीं मते दिली.
त्यांतील २ कोटी १० लाख मते बोल्शेविकांच्या विरुद्ध पडलीं. ९० लाख
बोल्शेविकांच्या बाजूनें पडलीं. २० लाख मेन्शेविकांना मिळालीं व ४० लाख
इतरांना पडलीं. आपल्याविरुद्ध हे मतदान झाल्याचें पाहून बोल्शेविकांनीं १८
जानेवारीं १९१८ रोजीं घटनापरिषद भरतांक्षणींच ती परिषद उधळून टाकली.
त्याच दिवशीं त्यांनीं आपली तिसरी काँग्रेस भरवली व तीच घटनापरिषद
आहे, असें म्हटलें. त्यांची ५ वी काँग्रेस जुलै १० ला भरून तिनें सध्याची
घटना तयार केली.

अशा प्रकारें जगांतील दुसरा क्रांतिकारक देश जो रशिया त्यानें घटना-
परिषदेची अशी विटंबना केली. त्या देशांत घटनापरिषद भरलीच
नाहीं. सोव्हिएट काँग्रेसच्या बैठकीलाच त्यांनीं घटनापरिषद संबोधिलें.
तेव्हां क्रांतीनंतरच घटनापरिषद भरते, ह्या सिद्धांताला हा दुसरा धक्का
मिळाला.

इतर कांहीं स्वतंत्र देशांतील घटना-परिषदा

आतां ज्या देशांत क्रांत्या झाल्या नाहींत, पण जेथें घटना मोडकळीस
आल्या होत्या त्यांचा थोडासा परामर्ष घेऊं.

पोलंड

पहिल्या महायुद्धांत हा देश स्वतंत्र झाला. त्या वेळीं त्यांनीं आपली
घटनापरिषद भरवली; त्यांच्या कायद्याच्या सुरवातीला 'आम्ही दीडशें वर्षांच्या
गुलामगिरींतून सुटल्यावद्दल परमेश्वराचें आभार मानून.....मे १७९१ च्या
घटनेप्रमाणें पोलीश रिपब्लिकची ही घटना, घटनापरिषदेत मते देऊन मंजूर
करित आहों' असें म्हटलें आहे. तेथें सरक्त क्रांती झाली नव्हती; निरक्त
क्रांतीच होती.

ऑस्ट्रिया

ऑस्ट्रियामध्ये १७ ऑक्टोबर १९१८ रोजी बादशहाने जाहीरनामा काढला, २१ ऑक्टोबरला २१० जर्मन प्रतिनिधी जमले व त्यांनी हंगामी राष्ट्रीय सरकार स्थापले. ११ नोव्हेंबरला कैसरने ऑस्ट्रियावरील आपला संबंध सोडल्याचे जाहीर केले. १२ नोव्हेंबर रोजी जर्मन ऑस्ट्रिया हे डेमोक्रेटिक रिपब्लिक आहे, असे कायदाने जाहीर झाले. याच वेळी हंगामी सरकारने घटनापरिषद १९१९ च्या जानेवारीत भरेल असे कायदा करून जाहीर केले. ह्या कायद्याप्रमाणे घटनापरिषद दोन वर्षे वसावी, तीत २५० प्रतिनिधी असावेत, २० वर्षांच्या प्रत्येक स्त्रीपुरुषाला मताचा अधिकार असावा असे ठरले. त्याचप्रमाणे १५ फेब्रुवारीला निवडणुका झाल्या. ४० लाख लोकांनी मते दिली व ४ मार्चला घटनापरिषद भरली. त्यांनी नंतर घटना बनविली व १ ऑक्टोबरला घटनाकायदा मंजूर झाला,

ऑस्ट्रियांतहि क्रांति झाली नव्हती. लोकांनी नव्या परिस्थितीनुरूप आपली घटना तयार केली.

झेकोस्लोव्हाकिया

प्रेसिडेंट मेसॅरिकच्या नेतृत्वाखाली यांनी स्वातंत्र्य जाहीर केले. युद्धसमाप्तीनंतर दोस्तांनी त्याला मान्यता दिली. २८ ऑक्टोबर १९१८ साली नॅशनल काँग्रेसने, आपल्या हाती सत्ता घेतली व स्थायी सरकार स्थापण्याकरतां घटनापरिषद भरविण्याचे ठरविले. या परिषदेकरतां निवडणुका करणे कठीण झाल्यामुळे त्यांनी निरनिराळ्या पक्षांना आपले प्रतिनिधी नियुक्त करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे १४ नोव्हेंबर १९१८ रोजी घटनापरिषद भरली. या परिषदेने आपले डेमोक्रेटिक रिपब्लिक जाहीर केले. नंतर ही परिषद घटना तयार करण्याकरतां वसली. २० फेब्रुवारीला ह्या परिषदेचे काम समाप्त झाले. येथेहि सशस्त्र क्रांतीशिवाय घटनापरिषद भरली व घटना तयार झाली.

जर्मनी

पूर्वी कैसर हा जर्मनीचा स्वामी होता. पण युद्धसमाप्तीनंतर ३० सप्टेंबर १९१८ रोजी कैसरने एक जाहीरनामा काढून आपली सत्ता लोकांच्या स्वाधीन केली. (from the person of the Kaiser to the people) नंतर कैसर तेथून निघून गेला. लोकांच्या हाती सत्ता आल्यावर पुढील काम व्यवस्थीतपणे झाले असते. पण नोव्हेंबर महिन्यांत छोटेसे वंडे झाले. कामकरी व शिपाई यांनी आपली मंडळे स्थापन करून आपल्या हाती सत्ता आली पाहिजे असा आग्रह धरला. त्यांनी आपले एक हंगामी सरकार नेमले. त्याच वेळी दुसरे एक अखिल जनतेचे हंगामी सरकार अस्तित्वांत होते.

दोन हंगामी सरकार एकाच वेळी कामे करू लागले व त्यांच्यांत खटके उडू लागले. ६ डिसेंबरला ही भांडणे संपली व असे ठरले की घटनापरिषद बोलावून तिचा निकाल कायम समजावा. १९ जानेवारी १९१९ रोजी घटनापरिषदेच्या निवडणुका झाल्या. २० वर्षावरील स्त्री-पुरुषांना मताधिकार मिळाला. ४२१ जागा निवडण्यांत आल्या. त्यांत ३६ बायका होत्या. ६ फेब्रुवारीला घटनापरिषद बायमारच्या नाट्यगृहांत भरली. तिने कामचलावू घटना बनवली. पूर्वीच्या दोन्ही हंगामी सरकारनी आपले अधिकार या घटनापरिषदेला दिले. इबर्टला राईशचा अध्यक्ष नेमले व घटनापरिषदेचे काम सुरू झाले. ह्या परिषदेने आपल्या घटनेचा मसुदा २१ फेब्रुवारीला तयार केला. जुलै महिन्यांत त्यावर चर्चा झाली. ३१ जुलैला तो पास झाला. ही घटनापरिषद विसर्जन न पावता ती पहिली राईश्टाग (कायदेमंडळ) व्हावे असे कायदाने ठरले. अशा प्रकारे जर्मनीची घटना तयार झाली.

स्वतंत्र राष्ट्रांनी आपापल्या घटना अशा प्रकारे घटनापरिषदांच्या द्वारा तयार केल्या.

त्रि. साम्राज्यांतील वसाहतींच्या घटना-परिषदा

ब्रिटिशांचे साम्राज्य फार मोठे आहे, त्या साम्राज्याची व्याख्या करणेहि कठीण आहे. अनेक प्रकारच्या राज्यघटना त्यांत चालू आहेत. या साम्राज्यां-

तील अनेक देशांत समान कांहीं असेल, तर राजा. राजाची सत्ता मान्य करण्यापलीकडे या साम्राज्याला एकतंत्री असें स्वरूप नाही. एका अर्थानें खुद्द इंग्लंड हीसुद्धां एक वसाहत आहे. ज्या राजानें १०६६ इसवीमध्ये इंग्लंड जिंकले तो नार्मंडीचा ड्यूक मूळचा चॅनल आयलंडचा राजा होता. पण पुढें इंग्लंडांत सत्ता वळावू लागली आणि मूळ देशाला पार्लमेंटचे कायदे लागू होऊ लागले. चॅनल आयलंडसनीं आम्ही कोणाचेंहि अंकित नाही व कोणाची सत्ता मानणार नाही असा पुकारा केला. पण त्यांचा हक्क अमान्य करण्यांत आला. तथापि ब्रिटिश साम्राज्याचें मूळ चॅनल आयलंडस आहे हें कोणीहि अमान्य करू शकत नाही.

दर्यावर्दीपणाला सुरुवात झाल्यावर इंग्लंडमधील धाडशी खलाशी वाहेरील जगांत मुळुखगिरी करण्याकरतां आपली जहाजे हाकारूं लागले. त्यांनीं निर-निराळे देश जिंकले. त्यांच्या पाठीमागे इंग्लंडचें सामर्थ्य असल्यामुळे प्रतिस्पर्धी सत्तांना प्रतिकार करणें कठीण जाऊं लागले. या वाहेर देशांत जाऊन राहिलेल्या इंग्लंडच्या रहिवाशांनीं ज्या वसाहती स्थापन केल्या, त्या वसाहतींत कोणत्या प्रकारचा राज्यकारभार असावा याबद्दल चर्चा होऊं लागली. इंग्लंड म्हणूं लागले या वसाहतींत राज्य जें चालावयाचें तें आमच्या कायद्यांनीं चाललें पाहिजे. इंग्लंडमध्ये जे कायदे होतील तेच कायदे वसाहतींत लागू झाले पाहिजेत. वसाहती या साम्राज्यसरकारच्या पूर्णपणें अंकित आहेत, त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही; म्हणून स्वयंशासनाचे अधिकार त्यांना बिलकूल नाहीत.*

*The said Colonies and Plantations in America have been, are, and of right ought be to, subordinate to and dependent upon, the Imperial Crown and Parliament of Great Britain; and that the king's majesty by and with the consent and advice of the Lords spiritual and temporal, and commons of Great Britain, in Parliament assembled, had, hath and of

घटनापरिषद्

इंग्लंडच्या प्रभुत्वाचें अस्तित्व जरी या वसाहती मान्य करीत होत्या, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत इंग्लंडची सत्ता तितकी चालत नसे हें येथें सांगणें जरूर आहे. एक तर वसाहतींत असणारे लोक इंग्लंडचेच असल्यामुळें त्यांच्याबद्दल अविश्वास दाखविण्याचें कारण नसे. दुसरे जे अधिकारी त्या वसाहतींत जात, तेहि साम्राज्यसरकारला विघातक होईल असें कांहीं करीत नसत. लिखित कायद्यापेक्षां अलिखित रूढी ही जास्तजास्त क्षेत्र व्यापूं लागली. अंतर्गत कारभार हा त्यामुळेंच पार्लमेंटांतील मंत्र्यांच्या हुकमांनीं वसाहतींच्या ताब्यांत येऊं लागला. इंग्लंड व वसाहतींचा खटका एका गोष्टींत उडत असे. बाहेर देशाशीं जहाजांतून होणाऱ्या व्यापारावर इंग्लंडचें पूर्ण नियंत्रण असावें याबद्दल इंग्लंड जागरूक असे. तेव्हां वसाहतींना जरी अंतर्गत जबाबदारीचें स्वराज्य मिळणें सोपें होतें, तरी बाह्यसंबंध निश्चित करण्याबद्दल त्यांचे हात बांधलेले असत. वसाहतींत जी स्वराज्याची वाढ झाली, ती रूढींनीं जितकी झाली, तितकी कायद्यांनीं झाली नाही. स्वकीयांच्या देशांत ही वाढ व्हावयास हरकत नसते; पण परकीयांच्या देशांत रूढीची वाढ होऊं दिली जात नाही. तथापि इंग्लंडसारख्या हट्टी, दुराग्रही देशाबरोबर या वसाहतींना आपल्या हक्कांची शाबिदी करून घेण्याकरतां १५० वर्षे झगडावें लागले. या झगड्यांत प्रथम अमेरिका स्वतंत्र झाली व तेथें इंग्लंडचें स्वामित्व उरलें नाही. १९२६ सालीं हा अनेक वर्षांचा झगडा संपला व वसाहती स्वतंत्र झाल्या असें म्हणावयास हरकत नाही.

ज्यांना वसाहतींचा दर्जा प्राप्त झाला आहे, अशा आज फक्त ६ व वसाहती आहेत. १ कानडा, २ ऑस्ट्रेलिया, ३ न्यू-फौंडलंड, ४ न्यूझीलंड,

right ought to have full power and authority to make laws and statutes of sufficient force and validity to bind the colonies and people of America, subjects of the Crown of Great Britain in all cases whatsoever !

(Declaratory act. 1766

५ युनियन ऑफ साऊथ आफ्रिका आणि ६ आयर्लंड. या सहा वसाहतींपैकी कानडाचे समानत्वाचे हक्क फार पूर्वी मान्य केले गेले आणि आयर्लंडचे फार उशीरा मान्य केले गेले.

प्रत्येक वसाहतीचा इतिहास या ठिकाणी द्यावयाचा नाही, व त्याचा प्रस्तुत प्रश्नाशी तितकासा संबंधहि नाही. पण या वसाहतींच्या राजकीय घटनेतील टप्प्यांचा निर्देश करणे उद्बोधक झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

१ कानडा

दोन कानडांच्या इतिहासांतच आधुनिक घटनांचे मूळ सांपडते. तेव्हां तो इतिहास आपण अवलोकन करूं. १६०८ साली फ्रेंचांनी कानडामध्ये वसाहत स्थापली. त्यांचे व ब्रिटिश वसाहतवाल्यांचे युद्ध होऊन १७६० साली ती वसाहत ब्रिटिशांनी जिंकली. १७६३ साली पॅरिसला तह झाला व कानडा ब्रिटिश वसाहत झाली व ती केवळचा प्रांत म्हणून समजण्यांत आली. तेथे ब्रिटिश गव्हर्नेर्स नेमले जाऊ लागले. या गव्हर्नेर्सना असे सांगण्यांत आले होते की, त्यांनी एक कौन्सिल नेमावे व प्रांतातील जमीनदारांचे एक मंडळ बोलावावे. तेथे वाढत चाललेले अल्पसंख्याक ब्रिटिश वसाहतवाले म्हणू लागले की, गव्हर्नेरला सत्ता देण्याचा अधिकार आमचा आहे आणि तेथील कारभार चालविण्याला आम्हालाच हक्क आहे. फ्रेंच व इंग्लिश अशा दोघांमध्ये तेथे झगडा सुरू झाला व विचित्र परिस्थिती निर्माण झाली. या झगड्याचा अंत १७७४ च्या केवळचा कायदा करून झाला. या कायदाने कॅथॉलिकांना बरेच धार्मिक हक्क मिळाले. गव्हर्नेरने कौन्सिल नेमावे; पण या कौन्सिलच्या बटुकुमांना इंग्लंडने मान्यता द्यावी व करवसुली कौन्सिलने करावी असे ठरले. कानडाच्या राज्यघटनेचा हा पहिला टप्पा होता.

त्यानंतर अमेरिकेने स्वातंत्र्ययुद्ध पुकारले व ती इंग्लंडपासून फुटून निघाली. अमेरिकेतील कांहीं राजनिष्ठ लोकांना तेथे रहाणे मानवले नाही व ते कानडांत आले. त्यांनी आपली घरेदारे मालमिळकतीवर पाणी सोडले, पण ते आपले राजकीय हक्क सोडण्यास तयार नव्हते. त्यांना प्रातिनिधीक संस्थांवर व

घटनापरिषद्

राज्यकारभारावर नियंत्रण ठेवण्याची संवय होती. अमेरिकेने ज्या कराच्या हक्का-करतां युद्ध केलें ते हक्क व राज्यकारभारावरील तो तावा त्यांना हवा होता. याच्या उलट फ्रेंचांची स्थिति होती. त्यांना अशा प्रातिनिधीक संस्थांची संवय नव्हती. ते म्हणत, या संस्था म्हणजे कर वसूल करणाऱ्या इंग्रज संस्था आहेत. तें खरेंहि होते. कारण इंग्लिश अल्पसंख्याक म्हणत, हा धामचा अधिकार आहे व आम्ही फ्रेंचांना समानत्वानें वागवणार नाहीं. हीं त्यांचीं भांडणें शेवटीं १७८८ सालीं लंडनपर्यंत गेलीं. लंडनमध्ये गेलेल्या ब्रिटिश अल्पसंख्याकांनीं केवेंकचा कायदा रद्द करा, प्रातिनिधीक संस्था सुरू करा व त्यांच्या हातीं कराचे अधिकार द्या असें सांगितलें. त्यामुळें नवा घटना कायदा १७९१ सालीं पास झाला. हा कायदा कानडाच्या राज्यघटनेचा दुसरा टप्पा होता.

ह्या कायद्यानें कानडाचे दोन भाग केलें. एक वरचा व दुसरा खालचा. प्रत्येक भागांत निवडणुकीनें स्थापन होणारें एकेक कायदेमंडळ निर्माण केलें व त्यांना कायदे करण्याचे अधिकार दिले. एकेक सरकारनियुक्त वरिष्ठ गृहहि त्याच वेळीं निर्माण करण्यांत आलें. या नव्या कायद्यानें कार्यकारी मंडळाच्या हातांत सत्ता गेली. हें कार्यकारी मंडळ गव्हर्नर नेमीत असे व तें मंडळ खालच्या सभागृहाला जबाबदार नसे. खालचे कायदेमंडळ आपल्या हक्काकरतां भांडू लागलें. त्यांनीं आम्ही कायदे करावेत व ते सरकारनीं मान्य करावेत असा दृष्ट धरावा. त्यामुळें झगडे होऊं लागले. गव्हर्नरनीं हें कायदेमंडळ अनेक वेळां रद्द केलें. खालच्या व वरच्या कानडांत अशीं भांडणें चालूं असत व राज्यकारभार खुद्द न जाई. ४६ वर्षेपर्यंत ही हाणामारी चालू होती. याचा शेवट दोन्ही कानडांनीं बंडे करण्यांत झाला.

या कलहांत तीन दर्यावर्दी प्रांतहि सहभागी होते. हें तीन प्रांत नोव्हास्कोशिया, न्यू ब्रन्सविक व प्रिन्स एडवर्ड वेट होत. त्यांनाहि कार्यकारी मंडळाची सत्ता असत्य झाली होती. अशा परिस्थितींत लॉर्ड डरहॅम यांचीं १८३८ सालीं गव्हर्नर जनरल म्हणून नेमणूक झाली. हे गव्हर्नर जनरलसाहेब सुलतानशाही गाजविण्याकरितांच तेथें गेलें. त्यांच्या सुलतानशाहीमुळें त्यांना नोव्हेंबरमध्ये म्हणजे सात आठ महिन्यांनीं परत बोलावण्यांत आलें. त्यांच्या-

बरोबर लंडनला चर्चा झाली. डरहॅम साहेबांनी तेथे कांहीं विधायक सूचना केल्या. त्यांतील तीन महत्वाच्या होत्या. कानडा एक करावेत अशी पहिली सूचना, कायदेमंडळाला जबाबदार असे कार्यकारी मंडळ नेमावे ही दुसरी सूचना व गव्हर्नरनीं कार्यकारी मंडळाच्या सल्ल्याने चालावे ही तिसरी सूचना. ही शेवटची शिफारस दर्याकांठच्या तीन प्रांतांनाहि लागू करावी असे त्याने सांगितले. दर्याकांठच्या प्रांतांनी स्वेच्छेने या संयुक्त राज्यांत यावे, असेहि त्याने सुचविले. डरहॅमच्या शिफारसीनीं वसाहतीच्या स्वराज्याचा पाया घातला असे म्हणतां येईल. या सूचनेचा विचार करण्याकरतां दर्याकांठचे तीन प्रांत चार्ल-टौऊनला १ सप्टेंबर १८६४ रोजीं जमले. या परिषदेकरितां कानडा सरकारने आपले शिष्टमंडळ त्या तीन प्रांतांना मोठ्या संघांत येण्यास विनंती करण्याकरतां पाठविले. त्याचा परिणाम होऊन दोन कानडा व दर्याकांठचे तीन प्रांत यांची घटनापरिषद भरली. या परिषदेला घटनापरिषद असे नांव नसले तरी ती घटनापरिषदच होती. ब्रिटिश सरकारचे प्रतिनिधी तेथे आले नव्हते. या परिषदेने घटनेचा खर्चा तयार न करतां ७२ ठराव केले. या ठरावांत फेडरेशन मान्य करण्यांत आले. दोन कानडांना स्वतंत्र प्रांतिक राज्ये आणि दर्याकांठच्या तीन प्रांतांना तीन प्रांतिक राज्ये असावीं असे ठरले. या संघराज्यांत इतरांना यावयास दार मोकळे ठेवले होते. हे ठराव पुढे प्रत्येक प्रांताने आपापल्या कायदेमंडळापुढे ठेवले व त्यांत यत्किंचित फरक न करतां पण मोठी भांडणे होऊन पास झाले. नंतर त्यांनीं एक शिष्टमंडळ इंग्लंडला पाठविले व इंग्लंडच्या पार्लमेंटने त्या ठरावाला अनुसरून बिल तयार केले. त्या कायद्याला ब्रिटिश नॉर्थ अमेरिका अॅक्ट असे म्हणतात. या कायद्याने चार प्रांतांत संयुक्त राज्य झाले. पुढे त्यांत इतर प्रांत येऊन कानडाचे ९ प्रांताचे फेडरेशन झाले. १९०५ मध्ये हे फेडरेशन पूर्ण झाले. ही घटना करण्यांत ब्रिटिश सरकारचा बिलकूल हात नव्हता. कानडांत ९ प्रांत आले ते:—१ क्वेबेक, २ ऑट्टेरेओ, ३ न्यूब्रन्सविक, ४ नोव्हास्कोशिया, ५ एडवर्ड आयलंड, ६ मॅनिटोवा ७ सासकाचेवान, ८ आल्बर्टा, ९ ब्रिटिश कोलंबिया.

१८६७ च्या कायद्याचा उद्देश निरनिराळ्या प्रांतांना जबाबदारीचे स्वराज्य

घटनापरिषद

द्यावें व सर्व प्रांतांचें एक संयुक्त राज्य करावें असा होता. फेडरेशनमध्ये येणें न येणें ही ऐच्छिक गोष्ट होती. फेडरेशनमध्ये येण्याशिवाय ह्या भांडखोर प्रांतांना गत्यंतरच नव्हतें. कारण स्वतंत्र झालेला अमेरिका आपल्यावर स्वारी करील, ही भीति त्यांना वाटत होती. तसेंच अमेरिकेनें आपल्या देशांत येणाऱ्या मालावर संरक्षक जकाती बसविल्यामुळे त्यांना आत्मरक्षणाकरतां भांडणें सोडून देणें क्रमप्राप्त झालें १८७० पासून १९०५ पर्यंत म्हणजे ३५ वर्षेपर्यंत निरनिराळ्या प्रांतांना फेडरेशनमध्ये यावयाचा विचार करावयास लागला. कानडाच्या राज्यांत अशा प्रकारें ९ प्रांतांचीं नऊ व मध्यवर्ती एक अशीं १० राज्ये आहेत. प्रत्येक प्रांत आपल्या कायदेमंडळाला जबाबदार आहे. मध्यवर्ती व प्रांतिक कारभाराची वाटणी करून टाकण्यांत आली आहे. फेडरेशनचें हें मुख्य तत्त्व तेथें लागू करण्यांत आल्यामुळे कानडाचें फेडरेशन हें आतां चांगलें कार्यक्षम झालें आहे. मध्यवर्ती सत्तेला प्रांताच्या कारभारांत हात घालतां येत नाहीं; कारण प्रांतिक राज्ये हीं मध्यवर्ती सत्तेनें निर्माण केलेलीं नाहींत. कानडाच्या स्वराज्याला अशा प्रकारें १८६७ च्या नॉर्थ अमेरिकन अॅक्टनें जन्म दिला आणि तेथें संपूर्ण स्वायत्तता व जबाबदारीचें राज्य सुरू झालें.

२ न्यू फौंडलँड

न्यू फौंडलँडला १८३२ मध्ये प्रातिनिधिक सत्ता दिली गेली आणि १८५५ सालीं तेथें जबाबदारीचें राज्य सुरू करण्यांत आलें. १९३४ पासून ही घटना त्यांच्याच सांगण्यावरून तात्पुरती तहकूब केली गेली.

३ ऑस्ट्रेलिया

१९०० सालापूर्वी ऑस्ट्रेलियांत कानडा किंवा दक्षिण आफ्रिकेप्रमाणें भिन्न भिन्न वर्णांचा झगडा नव्हता. ऑस्ट्रेलियांतील गोरी लोकवस्ती एकाच वर्णाची होती व ती ब्रिटिश वेटांतून जाऊन राहिलेल्या लोकांची बनली होती. दक्षिण व पश्चिम ऑस्ट्रेलिया, न्यू साऊथ वेल्स, विक्टोरिया, किन्सलँड, टास्मानिया, न्यूझिलँड येथील वसाहतींत ब्रिटिश लोकच रहात असत.

त्यांच्यांत आर्थिक प्रभावावत भिन्नता होती. पण कानडा जसा अमेरिकेच्या आक्रमणाला भिऊन एक झाला, त्याप्रमाणे पॅसिफिक महासागरांत जर्मनी व जपानची वाढती सत्ता पाहून तेथील ब्रिटिश लोक एक झाले. ऑस्ट्रेलेशिया-मध्याल सर्व वसाहती जर एकवटल्या तर त्या ब्रिटिश साम्राज्यावर पॅसिफिक समुद्रांतील वसाहतींच्या हक्क सवलतीसंबंधी जितके दडपण आणू शकतील तितके एकेकच्या वसाहती आणू शकणार नाहीत, हे त्यांनी पाहिले. त्याच-प्रमाणे या निरनिराळ्या वसाहतींनी आपल्याभोवती संरक्षक जकातीचे इतके तट उभे केले होते की, त्यामुळे व्यापार करणे कठीण होऊं लागलें होतें. या व इतर कारणामुळे ऑस्ट्रेलेशियांतील वसाहतींनी इंग्लंडकडे फेडरेशनची मागणी केली. कानडामध्ये प्रांतांना प्रथम स्वराज्य द्यावें लागलें आणि नंतर त्या प्रांतांचें संयुक्त राज्य झालें. ऑस्ट्रेलेशियांतील निरनिराळ्या वसाहती या पूर्णपणे स्वतंत्र होत्याच. त्यांना फक्त एकत्रित करण्याकरितां ब्रिटिश सरकारच्या फेडरेशनची जरूरी होती.

१८९१ साली ऑस्ट्रेलेशियाची कन्व्हेंशन भरली व तिने एक घटना तयार करून पार्लमेंटाकडे कायदा करण्याकरतां पाठविली. पण ही घटना मोडली. कारण न्यू साँथ वेल्सने तिला मान्यता देण्याचें नाकारलें. इतर वसाहतींनीहि त्याबद्दल उत्साह दाखविला नाही. १८९४ साली दुसरा प्रयत्न करण्यांत आला. या वेळी कन्व्हेंशनकरता जे निरनिराळे प्रतिनिधी येतील, त्यांची निवड पार्लमेंटने न करतां वसाहतींतील लोकांनी करावी, असे ठरले. कारण लोकांनी उत्साह दाखविल्याशिवाय हे काम होणार नाही, असे त्यांनी पाहिले. किन्सलॅंड व न्यूझीलंड, शिवाय सर्व प्रतिनिधी या परिषदेला आले. १८९४ ची ही परिषद म्हणजे घटनापरिषदच होती असे म्हणतां येईल. तेथे पास झालेल्या घटनेला निरनिराळ्या वसाहतींतील लोकांची मान्यता घेतली. १९०० साली त्या ठरावावर आधारलेले विल ब्रिटिश पार्लमेंटने पास केले. त्याला कॉमनवेल्थ ऑफ ऑस्ट्रेलिया कॉन्स्टिट्यूशन अॅक्ट म्हणतात.

१८९४ च्या परिषदेत फेडरेशनचें महत्त्व वर्णन करण्यांत आलें. पण

घटनापरिषद

या परिषदेतून पुढे आणखी एक, दर वसाहतींतून दहा अशा ६० जणांची दुसरी कन्व्हेशन भरविण्यांत यावी असे ठरले. ही कन्व्हेशन २३ मार्च १८९७ रोजी भरली. तिने घटनेचा खर्चा तयार केला. तो प्रत्येक वसाहतीच्या कायदेमंडळांतून चर्चिला गेला व दुरुस्त होऊन आला. या कन्व्हेशनची शेवटची बैठक २० जानेवारी १८९८ रोजी झाली व १६ मार्चला त्याला अखेरचे स्वरूप आले. पुढे वर वर्णन केल्याप्रमाणे १९०० साली कायदा पास झाला.

या ऑस्ट्रेलियाच्या घटनेत सहा प्रांत अंतर्भूत झाले. त्या फेडरेशनमध्ये नवे प्रांत अंतर्भूत करावयास परवानगी आहे. तथापि न्यूझीलंड या कॉमनवेल्थमध्ये आला नाही. ऑस्ट्रेलियाचे फेडरेशन हे अमेरिकेच्या धर्तीवर आहे. ऑस्ट्रेलियातील कॉमनवेल्थला कांही ठराविक अधिकार दिले आहेत व त्यांत हस्तक्षेप करता येत नाही. कानडांत प्रांतांना ठराविक अधिकार आहेत व शेषाधिकार डोमिनिअनला आहेत. कानडांत डोमिनिअन सरकार ले. गव्हर्नर्स नेमूं व काढूं शकते आणि प्रांतांना अमुक कायदे करू नका असे सांगू शकते. ऑस्ट्रेलियातील घटकांचे गव्हर्नर्स वादशहा नेमतो व त्यांच्या अधिकारांत कॉमनवेल्थ हात घालू शकत नाही. कानडाच्या घटनेचा अर्थ ब्रिटिश प्रीव्हि कौन्सिल करते. पण ऑस्ट्रेलियांत हा अधिकार हायकोर्टाकडे दिला आहे. कानडाच्या घटनेत दुरुस्ती करावयाची असली तर ब्रिटिश पार्लमेंटाकडे जावं लागतं. पण ऑस्ट्रेलियाच्या घटनेत तेथील सरकार व लोक दुरुस्ती करू शकतात.

हे फरक दाखविण्याचे कारण इतकेच आहे की, वसाहतीचे स्वराज्य म्हटलं की, चहूंकडे एकच राज्यपद्धत आहे असे मानण्याचे कारण नाही. प्रत्येक वसाहतीने आपली घटना आपल्या परंपरेप्रमाणे, इतिहासाप्रमाणे व परिस्थितीप्रमाणे बनविली आहे. नवे नवे प्रश्न बदलत्या काळांत निर्माण होतात व त्यांचीही व्यवस्था वेळोवेळी करावी लागते. त्यासंबंधीचे बारीक-सारीक नियम हे साऱ्या वसाहतींत कसे सारखे असू शकतील ?

४ न्यूझीलंड

चवथी वसाहत न्यूझीलंडची. वास्तविक न्यूझीलंडचा समावेश ऑस्ट्रेलियांतील कॉमनवेल्थमध्येच व्हावयास पाहिजे होता. पण भिन्न आर्थिक हितसंबंधामुळे हा छोटासा विभाग स्वतंत्र राहिला आणि त्याने फेडरेशनमध्ये आत्मार्पण केले नाही. न्यूझीलंडकरता ऑस्ट्रेलियाने दार उघडे ठेवले आहे; पण त्याने अजूनपर्यंत तशी इच्छा प्रदर्शित केली नाही.

ऑस्ट्रेलियांत १९०० च्या कायद्यापूर्वी जी अनेक राज्ये होती, त्यांतील न्यूझीलंड हे एक होते. ऑस्ट्रेलियांतील सहा राज्यांत १८२३ पूर्वी सुलतानशाही (autocratic rule) च चालू असे. पण १८२३ पासून तेथील एकेक वसाहतींत प्रातिनिधिक स्वरूपाचे व नंतर जबाबदारीचे राज्य सुरू झाले. न्यूझीलंड ही १८४१ साली स्वतंत्र वसाहत म्हणून स्थापन झाली. तिला १८५२ साली साम्राज्यसरकारने प्रातिनिधिक राज्य दिले आणि १८५६ साली तेथे पूर्ण जबाबदारीचे राज्य स्थापन झाले.

५ दक्षिण आफ्रिकेचा संघ

दक्षिण आफ्रिकेच्या संघांत चार वसाहती समाविष्ट झाल्या आहेत. केप कॉलनी; नाताळ; ट्रान्सवाल; आणि ऑरेंज रिव्हर कॉलनी. यांतील पहिल्या दोन वसाहतींत इंग्रजांचे संख्याधिक्य आहे आणि दुसऱ्या दोनमध्ये बोअर लोकांचे संख्याधिक्य आहे. या भिन्नतेमुळे दोघांमध्ये सलोखा काचितच असे. बोअर लोकांवर म्हणजे ट्रान्सवाल व ऑरेंज रिव्हर कॉलनीवर इंग्रजांचे राज्य होतें. १९०२ च्या लढ्यानंतर या दोन्ही वसाहती 'क्रौन कॉलनीज' म्हणून मानल्या जाऊ लागल्या. त्यांना अनुक्रमे १९०६ व १९०७ साली जबाबदारीचे राज्य मिळाले. पण तशी स्थिति केपची व नाताळची नव्हती. १८१४ मध्ये केप ऑफ गुडहोप दक्षिण आफ्रिकेत सामील करून घेण्यांत आले. त्याला १८५३ साली प्रतिनिधीक राज्य व १८७२ साली जबाबदारीचे राज्य देण्यांत आले. खुद्द इंग्लिश लोक आपल्या रक्तामांसाच्या लोकांना जबाबदारीचे राज्य द्यावयास पन्नास साठ वर्षे लावतात हे आश्चर्य नव्हे काय? नाताळ

घटनापरिषद्

१८४३ सालीं खालसा केला गेला; १८४५ सालीं ती स्वतंत्र वसाहत झाली. १८५६ मध्ये त्यांना प्रातिनिधिक राज्य दिले व १८९३ मध्ये जबाबदाचे राज्य देण्यांत आले. अशा प्रकारे १८७२, १८९३, १९०६, १९०७ या सालांत तेथील चारही वसाहती जबाबदारीचे स्वराज्य उपभोगू लागल्या. भौगोलिक व आर्थिक दृष्ट्या या वसाहती कानडा किंवा ऑस्ट्रेलियापेक्षा अधिक निकटच्या अशा होत्या. ह्या वसाहती व्यापारधंद्याकरतांच स्थापन झाल्या असल्यामुळे अंतर्गत खुला व्यापार आणि रेल्वेच्या वाहतुकीची जरूरी त्यांना भासू लागली. पण या वसाहती एकत्र येईनात. त्यांच्यांत जातीय भांडणे होतीच. शिवाय हिंदी व आफ्रिकन लोकांचाहि प्रश्न त्यांच्या पुढे होता. तथापि औद्योगिक प्रगती करतां एकत्र येण्यावांचून त्यांना गत्यंतरच नव्हते. फेडरेशनची कल्पना त्यांना पसंत पडणारी नव्हती. कारण ऑस्ट्रेलिया किंवा कानडांत त्या पद्धतीचे राज्य मोठेसे यशस्वी झाले नव्हते. 'राजकीय दृष्ट्या जर अधिक निकट येण्याची संघटना अव्यवहार्यच ठरत असेल, तरच फेडरेशनसारखी उधळेपणाची व कार्यक्षमताविहीन अशी पद्धत समर्थनीय ठरते' * असे जेनिंग्स व यंग हे लेखकद्वय म्हणतात.

तेव्हां आफ्रिकेत फेडरेशनसंबंधी आतुरता फारशी दिसली नाही. त्यांना या चारही वसाहतींचा एकजिनसी संघ करावयाचा होता. त्यासंबंधीचा पहिला प्रयत्न १८५८ सालीं झाला. १८७७ सालीं 'अॅक्ट ऑफ युनियन' हा पासहि झाला. पण बोअर व इंग्लिश यांच्या भांडणांत हा संघ जीव धरू शकला नाही. बोअर युद्ध होऊन जाईपर्यंत एक संघ बनविण्याचे सारे प्रयत्न वांझ ठरले. १९०७ सालीं लॉर्ड सेलबोर्न या हायकमिशनरने एक योजना तयार केली व

* "Federation is an extravagant and inefficient form to government to be justified only where a closer form of organisation is politically impracticable" by Jennings and Young.

(Constitutional laws of British Empire. p.236)

तीति संघाच्या नफ्यातोड्याची वाटाघाट केली. बोअर व इंग्लिश यांची वैरें शमलीं असल्यामुळे दोघेहि संयुक्त राज्याला तयार झाले. १९०८ सालीं त्यांची कन्व्हेंशन भरली व तेथें राज्यपद्धतीचा विचार झाला. कांहींनीं फेडरेशबद्दल अनुकूलता दाखविली; पण बहुमत युनियनच्या बाजूचें होतें. चारहि वसाहतींचें एकच सभागृह असावें व त्यावर एकच सत्तेचें नियंत्रण असावें, असा वाद-विवादाचा सूर वहात होता. काळ्या लोकांचें काय करावें हा प्रश्नहि या चर्चेच्या वेळला निघाला. त्या प्रश्नांनें चांगलेंच भंडावून सोडलें. पण काळ्या लोकांना कोण विचारतो ? फेडरेशनमध्ये वर्णीय भाडणें कमी होतात आणि युनियनमध्ये जास्ती होतात असें नसल्याचें अनुभवी सांगूं लागले. शेवटीं 'फेडरेशन' ऐवजीं 'युनियन'च स्थापावी असें ठरलें. वसाहतींची सारी सत्ता हिरावून घेणें चांगलें नाहीं हें तडजोडीनें मान्य होऊन त्यांच्या हवालीं कांहीं कांहीं अधिकार करण्याचें कबूल केलें.

१९०९ च्या फेब्रुआरीत वरील धोरणानुसार झालेली घटना चारहि वसाहतींच्या सरकाराकडे मान्यतेकरतां पाठविण्यांत आली. त्यांत दुरुस्त्या वगैरे केल्या जाऊन मे महिन्यांत चारहि वसाहतींनीं आपली अनुकूलता व्यक्त केली. नाताळमध्ये तर सान्याच लोकांचें मत घेतलें गेलें. नंतर चारहि वसाहतींचे प्रतिनिधी लंडनला गेलें, बादशहाना त्यांनीं विनंति केली व या विनंतिसुसार पार्लमेंटनें १९०९ चा दक्षिण आफ्रिकेचा कायदा केला.

दक्षिण आफ्रिका ही 'फेडरेशन' नाहीं 'युनियन' आहे. याचा अर्थ तेथें वरिष्ठपणा कोणाचा असेल तर तो मध्यवर्ती सत्तेचा आहे, घटकांचा नाहीं. फेडरेशनमध्ये ज्याप्रमाणें घटक राज्यांना सत्ता विभागून दिली असतें व त्या सत्तेत फेडरेशनला हस्तक्षेप करतां येत नाहीं, तसा प्रकार युनियनमध्ये नाहीं. कलम ५९ म्हणते " (Union) Parliament shall have full power to make laws for the peace, order and good Government of the union." तडजोडीनें घटक वसाहतींना जी काय सत्ता मिळेल तीच त्यांना उपभोगतां येते. अशी सत्ता येथें वाटून देण्यांत

घटनापरिषद

आलेली आहे. इंग्लंडच्या पार्लमेंटला सुद्धा १९३१ च्या वेस्टमिन्स्टर कायद्या-
नंतर या युनियनकरता कायदे करण्याचा अधिकार नाही.

आफ्रिकेने ही घटना बनवितांना बाह्यतः कितीहि सभ्यता दाखविली
असली, तरी त्या घटनेमध्ये येथील मालकांना म्हणजे आफ्रिकन लोकांना शक्य
तितके कमी अधिकार मिळावेत म्हणून मोर्चेबंदी केली आहे. केपकॉलनी ही
सर्वात वस्ताद आहे. तिने फेडरेशनवद्दल आग्रह धरला होता. कारण काळ्या
लोकांचा उपसर्ग फेडरेशनमुळे लागणार नाही असे त्यांना वाटत होते. पण
ट्रान्सवॉल ही युनियनची मोठी आग्रही असल्यामुळे ट्रान्सवॉलचे म्हणणे मान्य
झाले. अर्थात काळ्या लोकांचा शक्य तितका कमी प्रवेश युनियनच्या पार्ल-
मेंटांत व्हावा म्हणून मतदानाची लायकी वगैरे सर्व बाबतींत खबरदारी
घेतली आहे. ज्या लोकांचा देश त्यांना मात्र येथे हक्क नाहीत आणि हे परके
लोक तेथे जाऊन राज्य करतात आणि घटनाहि बनवतात !

६ आयर्लंड

वरील पांचहि वसाहती या खऱ्या वसाहती आहेत. इंग्लंडमधील लोक
कानडा, न्यू फौडलंड, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड व दक्षिण आफ्रिकेत गेले; येथे
त्यांनी वसाहती केल्या आणि तेथील मूळच्या रविवाशांची पर्वा न बाळगतां
त्यांनी आपल्या क्षमस्थैर्य ऐश्वर्याकरता घटना तयार केल्या, आयर्लंडचे तसे
नाही. आयर्लंडच्या उत्तरेला म्हणजे अल्स्टरमध्ये इंग्रज वसाहतवाले जाऊन
राहिले खरे पण त्यांना सारा आयर्लंड व्यापता आला नाही. त्यांनी फक्त
अल्स्टर प्रांत आपल्याकडे ठेवला आणि आजहि आयर्लंड स्वतंत्र झाला
असला तरी उत्तर आयर्लंड हा स्कॉटवेल्सप्रमाणे ब्रिटिश वेटांचा एक
विभाग आहे.

आयर्लंडमध्ये ७०० वर्षेपर्यंत स्वातंत्र्याकरिता झगडा चालू होता.
इंग्रजांनी कोठेहि केली नाही इतकी दडपशाही आयर्लंडमध्ये केली. जित व
जेते यांची आघात व प्रत्याघाताची साधने हिंसाप्रधान असल्यामुळे आयर्लंडच्या

स्वातंत्र्याचा झगडा हा रक्तंजित झाला. शेवटपर्यंत इंग्रजांनी आयर्लंडला तरवाराच्या पात्यावर खेळवले आणि शूर आयरिशानीं तितक्याच निकरानें इंग्लंडला तोंड दिलें. इंग्रजांनीं जसे आयरिश ठार करावेत तसें आयरिशानीं इंग्लिश ठार करावेत. इंग्रजांनीं आयर्लंडच्या बाबतींत अत्यंत अन्याय व क्रूरपणा केला. इंग्लंडमधील मुत्सद्यांची बुद्धि एकंदरीत भ्रष्ट झाली होती असें दिसतें. नाहींतर त्यांना या देशांवर आग पाखडण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. या प्रकारामुळे जगाचा इतिहास जोपर्यंत कायम आहे, तोपर्यंत इंग्रजांच्या दुष्कृत्याचा डाग पुसला जाणार नाही हें निश्चित आहे. १७८३ सालीं ग्रॅटनच्या नेतृत्वाखालीं आयरिशानीं प्रचंड चळवळ करून स्वतःच्या देशांत पार्लमेंट स्थापन करून घेतलें. आयर्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंट व कॅथॉलिक यांचें उभे वैर होतें. इंग्लंड प्रॉटेस्टंटच्या बाजूचें होतें आणि आयर्लंड हें कॅथॉलिक (अल्स्टर सोडून) असल्यामुळे कॅथॉलिकावरील मतदानाचें, प्रतिनिधीत्वाचें हक्क मिळावे म्हणून झगडत राहिलें. १७८३ मध्ये पार्लमेंट स्थापन झालें खरें; पण कॅथॉलिकांना मतदानाचा हक्कहि नसल्यामुळे सत्ता प्रॉटेस्टंटच्या हातीं गेली. त्यामुळे आयरिश लोक क्रुद्ध झाले. १७९८ सालीं वुल्फटोनचें बंड झालें. या बंडाला फ्रेंचांची मदत होती. इंग्रजांनीं ७०००० आयरिश ठार मारून हें बंड मोडून टाकले आणि त्याबरोबरच आयर्लंडच्या स्वतंत्र पार्लमेंटाचें विसर्जन केलें. स्वार्थी आयरिश लोकांना नार्दी लावून, नोकऱ्यांचें वचन देऊन, अधिकाराची लालूच दाखवून त्यांच्याकडूनच आपल्याला स्वतंत्र पार्लमेंट नको असा कायदा करून घेतला. १८०१ मध्ये ॲक्ट ऑफ युनियन पास झाला आणि आयर्लंडचें १०० प्रतिनिधी इंग्लंडच्या पार्लमेंटांत घेण्याचें ठरलें. पार्लमेंटांतील ६०० सभासदांत आयर्लंडचे १०० सभासद अडवणूकीशिवाय कांहींहि करूं शकत नव्हतें. तेव्हां त्यांनीं 'होमरूल'ची म्हणजे आम्हांला स्वतंत्र 'गृहराज्य' पाहिजे अशी चळवळ सुरू केली. ती चळवळ १०० वर्षांपेक्षां जास्त काळ चालवावी लागली. कधीं कधीं होमरूल बिल पास होण्याच्या बेतांत येई पण पुनः कांहीं तरी संकट येऊन तें लोटलें जाई. एकदां तर कॉमन्स सभेनें तें बिल पासहि केलें; पण लॉर्डसनीं तें फेटाळलें. अशा प्रकारें आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याचा

घटनापरिषद्

ग्याची वावडी हवेंत गिरक्या खातखात महायुद्धापूर्वी स्थिरावली. १९१२ सालीं होमरूल विल पार्लमेंटांत आलें. त्या विलामध्ये परराष्ट्रीय राजकारण, जकाती, संरक्षण, जमीनखरेदी व ६ वर्षेपर्यंत पोलीस इतकीं खातीं सोडून आयर्लंडला स्वराज्य द्यावयाचें विलानें ठरविलें. पण अल्स्टरचें रहिवाशी म्हणू लागले, हें विल पास झालें तर आपण बंड करूं. त्यांनीं प्रतिकाराकरतां एक लाख स्वयंसेवक तयार केलें. या स्वयंसेवकांना तोंड देण्याकरतां आयर्लंडनेंही लाख स्वयंसेवकांचीं सेना तयार केली. अशा प्रकारें उभय सैन्यें उभी असतां महायुद्ध पुकारलें गेलें. इंग्लंड अडचणींत सांपडलें. आतां आयर्लंड काय करणार असा प्रश्न उत्पन्न झाला. पण आयर्लंडतर्फें रेडमंडनें ता. ३ ऑगस्ट १९१४ रोजीं इंग्लंडला मदत देण्याची पार्लमेंटांत घोषणा केली. या घोषणेमुळें व युद्धाच्या संकटामुळें इंग्लंडचा दृष्टिकोण बदलला आणि १९ सप्टेंबर १९१४ रोजीं फार वर्षे भिजत पडलेलें होमरूल विल पास झालें. पण युद्धसंपेपर्यंत या विलाचा अंमल करूं नये अशी मेख त्यांत मारून ठेवली. आयर्लंडमधील लोक रेडमंडच्या वचनामुळें व इंग्लंडच्या कावेबाजपणामुळें खवळले. देशांत प्रतिकाराकरतां तयारी होऊ लागली. १९१६ ईस्टरचे अयशस्वी बंडहि झालें. त्यांनीं सैन्यभरती-विरुद्ध प्रचार केला.

युद्धसमाप्तीनंतर असल्या विलाची आयर्लंडला यात्किंचित पर्वा वाटेनाशीं झाली. त्यांना 'रिपब्लिक' पाहिजे होते. सिनफेन पक्ष त्याकरतां निर्माण झाला. इंग्लंडची स्थिती १९१८ सालीं फारच केविलवाणी झाली होती. महायुद्धांत पराभव पावण्याची पाळी त्यांच्यावर आली होती. तेव्हां आयर्लंडचा प्रश्न सोडविण्याकरतां एक परिषद् भरविण्याचें त्यांनीं ठरविलें. ह्या परिषदेंत सिनफेनर्स पुढील अटीवर भाग घेण्यास तयार होते. १ पूर्ण स्वातंत्र्याचा विचार, २ बहुमतानें ठरलेल्या गोष्टी मान्य करूं अशी इंग्लंडनें अमेरिकेला व युरपला खात्री देणें, ३ प्रतिनिधींची निवड सर्व वयांत आलेल्या आयरिशांनीं करणें. पण या अटी मान्य झाल्या नाहींत. आयरिशांनीं त्यानंतर डेल एरीनची स्थापना केली. पार्लमेंटवर बहिष्कार घातला. १९१९ ते १९२१ पर्यंत अंगावर रोमांच उभे राहतील अशी भयंकर चळवळ तेथें झाली. शेवटीं त्यांच्या

अनेक शतकांच्या त्यागाला व कष्टाला फळ येऊन २१ जून १९२१ रोजी वादशहानें तहाकरतां आयर्लंडकडे विनंति केली. अशाप्रकारें आयर्लंडचा स्वातंत्र्य प्राप्ती पूर्वीचा थोडक्यांत इतिहास आहे.

आयर्लंडमध्ये घडत गेलेल्या घटना ह्या हिंदुस्थानला बऱ्याच प्रमाणांत लागू असल्यामुळे त्याचा विस्तारशः विचार करावयास हवा. आयर्लंडची घटना ही इतर वसाहतीच्याप्रमाणें नाही. तीत वरेंच वैशिष्ट्य व नाविन्य आहे. आयर्लंडच्या लढ्याची परिसमाप्ति तहानें झाली ही गोष्ट विशेष महत्त्वाची आहे. तह हा समानतेच्या भूमिकेवरूनच होऊं शकतो; विषमतेच्या भूमिकेवरून होऊं शकत नाही. याचा अर्थ असा की, इंग्लंड व आयर्लंड यांचें जेते व जित असें जें नातें होतें तें संपलें आणि उभय राष्ट्रे वरोवरीची झाली. ही समानता मान्य झाल्यानंतर मग दोघांचे संबंध काय असावेत हें तहान्वयें ठरविण्यांत आलें. हा तह शब्द उगाच गौरवार्थ वापरला नसून तो पार्लमेंटनें मान्य केला आहे.

वादशहांच्या घोषणेनंतर त्यावेळचे मुख्य प्रधान लॉर्ड जॉर्ज ग्रान्डी डी. व्हॅलेराला आपले प्रतिनिधी लंडनमध्ये पाठविण्याबद्दल पत्र पाठविलें. डी. व्हॅलेरानें या पत्राप्रमाणें प्रीफिथ, कॉलीन्स प्रभृतींना वाटाघाटीकरतां लंडनला पाठविलें. तेथें तह झाला; पण आयर्लंडच्या डेल एरीनमध्ये ह्या तहाला मान्यता घेणें जरूर होते. दुदैवाची गोष्ट अशी की, ज्या डी. व्हॅलेरानें प्रीफिथ कॉलीन्सला तहाच्या वाटाघाटीकरता लंडनला पाठविलें, तो डी. व्हॅलेरा तह करून आलेल्या पुढाऱ्यावर उलटला. आपल्याला तह मान्य नाही, आयर्लंडमध्ये रिपब्लिक स्थापन केलें पाहिजे असें तो म्हणूं लागला. रिपब्लिकच स्थापावयाचें होतें तर लंडनला प्रतिनिधी पाठविण्याचा मूर्खपणा डी. व्हॅलेराला करण्याचें कारण नव्हतें. पण डेलनें डी. व्हॅलेराविरुद्ध कॉलीन्स प्रीफिथना पाठिंबा दिला व हा तह ६४ विरुद्ध ५७ मतानीं पास झाला.

आयर्लंडची मान्यता मिळाल्यानंतर इंग्लंडच्या पार्लमेंटांत ह्या तहाला मान्यता घेणें जरूर होतें. इंग्लंडच्या पार्लमेंटांत ह्या तहाला कायदेशीर

घटनापरिषद

स्वरूप देण्याकरता एक कायदा ता. ३१ मार्च १९२२ रोजी पास झाला. कायदा झाल्यानंतर आयर्लंडांत तात्पुरती सत्ता निर्माण करणे जरूर होते. नाही तर ह्या तहाच्या अटी अंमलांत कोण आणणार ?

तहाच्या १७ व्या कलमांत बारा महिने अस्तित्वांत रहाणाऱ्या तात्पुरत्या सरकारची योजना केली होती. हे तात्पुरते सरकार कोणाचे वनावयाचे ? इंग्लंडच्या पार्लमेंटांत पाठविण्याकरिता जे सभासद निवडून आले असतील त्यांचे पार्लमेंट बनावयाचे होते. या पार्लमेंटाची सभा तावडतोव बोलावून त्यांतून एक तात्पुरते सरकार स्थापन करावयाचे, हे तात्पुरते सरकार आयरिश पार्लमेंटला जबाबदार रहावयाचे व त्या सरकारचे हातांत ब्रिटिशांनी सत्ता द्यावयाची असे ठरविण्यांत आले. संक्रमणावस्थेतील तरतूदी ह्या अशा प्रकारे करण्यांत आल्या. त्याचा पाया इंग्लिश पार्लमेंटांत निवडून जाणारे सभासद समजण्यांत आला. आयरिशांचे या वरील भाष्य स्वतंत्र होते.

यानंतरचा प्रश्न आयर्लंडची घटना बनविण्याचा होता. आयर्लंडची घटना आयरिश लोकांनीच बनविली पाहिजे असे सिनफेन पक्षाचे फारा दिवसांचे म्हणणे होते १ नोव्हेंबर १९१७ रोजी सिनफेन पक्षाने आपल्या सभेत ही गोष्ट स्पष्ट केली. 'सिनफेनचे ध्येय स्वतंत्र आयरिश रिपब्लिकला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळविणे हे आहे. हा दर्जा मिळाल्यावर आयरिश लोक रेफरेंडमने आपली राज्यघटना ठरवतील. हा हेतु साध्य करण्याकरता आयरिश लोक ब्रिटिश किंवा कोणत्याहि परक्या सत्तेला आपल्याकरता कायदे करण्याचा हक्क देणार नाहीत... आयरिशांच्या हिताच्या दृष्टीने राज्यघटना तयार करावी म्हणून सिनफेनच्या कार्यक्रमाप्रमाणे घटना परिषद (Constituant assembly) बोलावली जाईल.

आयर्लंड व इंग्लंड यांच्यामध्ये जो तह झाला, त्यांत आयरिश पार्लमेंटने घटनापरिषद बोलवावी व आपली घटना तयार करावी असे कलम नाही. पण आयर्लंडचे स्वातंत्र्य मान्य करण्यांत आल्यानंतर घटना कशी बनवावी हे

स्वतंत्र कलमानें निर्दिष्ट करण्याचा प्रश्नच उरत नाही. पण जी घटना आय-रिशांनी केली तिला इंग्लिश पार्लमेंटानें कानामात्रेचा फरक न करतां मान्यता दिली. ह्या घटनेत तहाच्या अटीशी विसंगत अगर विरोधी कांहीं असेल तर तें आपोआप रद्द होईल, असें म्हटलें होतें. तेव्हां घटना बनविण्याचा हक्क हा सर्वस्वी आयरिशांचा असल्यामुळें व तो ब्रिटिश पार्लमेंटनें मान्य केल्यामुळें त्याचा निराळा उल्लेख अनवश्यक होता. ब्रिटिश पार्लमेंटानें ती घटना मान्य करावयाची होती व ती त्यांनीं केलीहि.

आयरिशांचे जुन्या कायद्याप्रमाणें नवें पार्लमेंट निवडणुकीनंतर स्थापन झालें व तेंच पार्लमेंट घटनापरिषद या नात्यानें वसलें. ९ सप्टेंबर १९२२ रोजी घटनापरिषद भरली व तिनें आयर्लंडची घटना तयार केली. ह्या घटनेला परिशिष्टांत स्थान मिळालें व या परिशिष्टासह पार्लमेंटनें १९२२ चा 'आयरिश फ्री स्टेट कॉन्स्टीट्युशनचा' कायदा केला. बादशहानें त्या कायद्याला ५ डिसेंबर १९२२ रोजी मान्यता दिली.

अशा प्रकारें आपण कानडा, ऑस्ट्रेलिया, न्यू फौंडलंड, न्यूझिलंड दक्षिण आफ्रिका व आयर्लंड यांच्या राजकीय विकासांचा इतिहास थोडक्यांत अवलोकन केला. या इतिहासावरून त्या त्या वसाहती अंतर्गत कारभाराच्या बाबतीत पूर्णपणें स्वतंत्र झाल्या असें आपणास कळून आले. त्यांच्या घटना त्यांनींच तयार केल्या. या घटना घटना परिषदेसारख्या परिषदांच्यामार्फत तयार केल्या गेल्या. वसाहतीच्या वाढीचा हा इतिहास हिंदुस्थानला पुष्कळच उद्बोधक होईल. ह्या इतिहासावरून आपणास असेंहि दिसून येते कीं, मुख्य मुख्य वसाहतीमध्ये एकच प्रकारची राज्यपद्धत नाही. भिन्न भिन्न प्रकारची योजना त्यांत दिसते. कानडांत फेडरेशन आहे, तर ऑस्ट्रेलियांत कॉमनवेल्थ आहे, आफ्रिकेंत युनियन आहे तर आयर्लंडात फ्री स्टेट आहे. शेवटच्या दोन राष्ट्रांत फेडरेशन नाहीत. आयर्लंड लहान देश असल्यामुळें तेथें फेडरेशनची जरूरी नाही. उत्तर आयर्लंड अगर अल्स्टर प्रांत त्यांत समाविष्ट झाला तर फेडरेशन त्यांना करावें लागेल. आफ्रिकेंत फेडरेशन करणें अवश्य आसतांहि त्यांनीं

घटनापरिषद्

फेडरेशन केलें नाहीं. कानडामध्ये व ऑस्ट्रेलियांत फेडरेशन्स आहेत. पण कानडांचे फेडरेशन हें ऑस्ट्रेलियापेक्षां निराळे आहे. बाकीच्या ज्या दोन वसाहती आहेत त्यांचा विचार करण्याची आवश्यकता नाहीं. अशाप्रकारें चार वसाहतींत चार प्रकार आपणास आढळून येतात.

काँग्रेस व घटना-परिषद

: : २

“ **मामुली** पद्धतीने जर एखाद्या कायदेमंडळाला कांहीं कायदे करतां येत नसले तर तें विशिष्ट कायदेमंडळ वरिष्ठ नाहीं असे ठरते. विशिष्ट बाबतींत जे कायदे असतात ते घटनेचे कायदे असतात. ते कायदे बदलत्या घटनेप्रमाणें करतां येत नाहींत. या दोन कायद्यांतील फरक ओळखण्याची साधी रीत म्हणजे हे न बदलणारे कायदे कसे अस्तित्वांत आले तें पहाणें होय. पुष्कळ बाबतींत हे घटना कायदे विचार-विनिमय करून खास लोकांच्या मंडळाकडून केले जातात. त्या मंडळाला घटना-परिषद असे म्हणतात. या घटना परिषदेचें काम सामान्य कायदे करण्याचें नसते. ”

सी. एफ. स्टॉग,

मॉडर्न पोलिटिकल कॉन्स्टीट्यूशन्स.

घटनापरिषदही सामान्य कायदे बनविण्याकरतां कधींच कोणी बोलावीत नाहीं. सामान्य कायद्याकरतां प्रत्येक देशांत कायदे मंडळे असतात व तीं कायदेमंडळें असे कायदे करीत असतातच. पण जेव्हां देशांतील भूलभूत

घटनापरिषद

कायदे बदलावयाचे असतात व नवीं राज्यघटना बनवावयाची असते त्याच वेळीं घटनापरिषद बोलावली जाते. जगांतील अनेक देशांनी आपल्या घटना बनविण्याकरतां घटना परिषदा बोलावल्या व नवे कायदे केले.

हिंदुस्थानचा प्रश्न हा फार निराळा आहे. हिंदुस्थान हा स्वतंत्र देश नाही. हिंदुस्थानचें सार्वभौमत्व हें हिंदी कायदे मंडळाकडे नसून ते इंग्लंडच्या बादशहाकडे आहे. हें सार्वभौमत्व इंग्लंडचे राजे व हिंदुस्थानचे बादशहा आपल्या प्रतिनिधीमार्फत-व्हाईसरॉयमार्फत-वहिवाटतात. त्यामुळे अगदीं साधे कायदे असले तरी आमच्या कायदे मंडळाना व्हाईसरॉयच्या संमती-शिवाय त्या कायद्यांची अंमलबजावणी करतां येत नाही. आमच्या कायदे मंडळाना जर वरिष्ठ अधिकार असते तर आम्ही आमचे कायदे केले असते व त्यांची अंमलबजावणीहि केली असती.

सामान्य कायद्यावद्दल जर आमचे इतकें परावलंबन आहे, तर नव्या घटनेच्या कायद्यावद्दल आमचें परावलंबन किती असेल हें सांगण्याचीच जरूरी नाही. ज्या देशांत सामान्य कायदे व विशिष्ट कायदे करण्याची सत्ता जनतेला असते त्याच देशाला स्वतंत्र देश असें म्हणतात. कांहीं देशांना सामान्य कायदे करतां येतात पण घटनेत समूळ बदल करण्याचें कायदे करतां येत नाहींत. त्याकरतां अशा देशांत जनता आपल्याच हातांत सत्ता घेते व असें कायदे जनतेकरतां असल्यामुळे जनतेची परिषद बोलावते. त्या परिषदेला घटना परिषद म्हणतात.

इंग्लंडसारख्या मागासलेल्या देशांत जे कायदे झाले ते सर्व मामुली होते. राजाची सत्ता ते अद्याप मानतात. क्रांतीकारक घटना करण्याची जरूरी त्या देशाला अद्याप भासली नाही. अशा क्रांतीकारक कायद्यांची जरूरी जेव्हां इंग्लंडला भासू लागेल तेव्हां इंग्लंड घटना-परिषद अवश्य बोलावील. आज इंग्लंडचे कायदे हे पुष्कळ अलिखितच आहेत. इंग्लंडचा मुख्य भर रूढीनें प्राप्त होणाऱ्या हक्कावर आहे. रूढीनेंच इंग्लंडमध्ये पुष्कळ गोष्टी घडत असतात. त्यामुळे इंग्लंड आपल्या अंकित देशाना तोच सल्ला देत असते.

इंग्लंडमध्ये ज्याप्रमाणें घटनापरिषद भरली नाही तशी अमेरिकेंतहि भरली नाही. अमेरिकेनें स्वातंत्र्ययुद्ध जिंकल्यानंतर जी परिषद बोलावली त्या परिषदेला आपण पाहिजे तर घटना परिषद म्हणू शकूं. पण अमेरिकेंतील जनतेला त्यानंतर आपल्या घटनेंत बदल करण्याकरतां घटना परिषद बोलावण्याची अवश्यकता भासली नाही हें खरें आहे. पण हे दोन प्रमुख देश सोडले तर बाकीच्या देशांत घटनापरिषदा भरल्या व त्या परिषदांनीच आपापल्या घटना तयार केल्या.

सामान्य कायदे व क्रांतीकारक बदल यांत खूपच फरक असल्यामुळे कांहींजण असें म्हणतात कीं, घटना परिषद ही क्रांतीशिवाय अस्तित्वांतच येऊ शकत नाही. आपल्या स्वामित्वावर घाव घालणारी घटना तयार करण्याकरतां कोणता राजा अगर राजसत्ता घटनापरिषद बोलावील असें ते विचारतात. तुम्ही राजाला किंवा जुन्या अधिकारारूढ पक्षाला उखडून टाकण्याकरतां जर घटनापरिषद बोलवा असें त्यांना त्यांना सांगितलेत तर ते कसें मान्य करतील ? तेव्हां अधिकारारूढ सत्तेचें समूल उच्चाटन केल्याशिवाय नव्या घटनेचें मूळ तेथें रुजवतां येणारच नाही. असें या विचारसरणीच्या लोकांचें म्हणणें आहे. हें त्यांचें म्हणणें चूक आहे असें कसें म्हणतां येईल ? तुम्ही सशस्त्र क्रांती केलीत, रक्तपात केलात, जुने अधिकारी किंवा राजे यांचा नायनाट केलांत म्हणजे जुनी सत्ता अस्तित्वांतच रहात नाही. पण घटनेशिवाय जुन्याना काय किंवा नव्याना काय राज्यकारभार चालवितां येत नाही. तेव्हां हे क्रांतीकारक नवी घटना करण्याकरतां जनतेला बोलावतात व जनता ती घटना तयार करते. ते क्रांतीकारक जुन्या राजाना अगर त्यांच्या वंशजाना घटना तयार करण्याकरतां खास बोलावणार नाहीत. तेव्हां क्रांतीनंतर जी घटनापरिषद बोलावतात ती अशा परिस्थितींत.

पण यावरून हे क्रांतीकारक जर असा सिद्धांत मांडू लागले कीं, क्रांती नाही म्हणजे घटनापरिषद नाही; क्रांतीमुळेच जी घटनापरिषद भरेल तीच खरी घटनापरिषद तर तो सिद्धांत बरोबर ठरणार नाही. झारसारखे राजे किंवा मजुरांचे रक्त शोषणारे भांडवलवाले हे आतां जगांत सांपडणार नाहीत.

घटनापरिषद

राजांची किंवा भांडवलवाल्यांची धुंदी फ्रान्सच्या किंवा रशियाच्या कांतीनंतर उतरली आहे. तुट्टेपर्यंत ताणण्याचे दिवस आतां उरले नाहीत. स्वतःच्या नाशाला प्रवृत्ती देणारा अंमल कोणताहि शहाणा माणूस यापुढें गाजवणार नाही. त्याखेरीज जगांत कांहीं प्रगतीपर तत्वे जन्माला आली आहेत व त्या तत्वांचा अवलंब केल्याशिवाय चार शिष्ट लोकांत वसणेंहि अशक्य झालें आहे. त्याला अपवाद नाहीत असें नाही; पण ते अपवादहि झपाट्यानें नष्ट होत आहेत. हिंदुस्थानांतले संस्थानिक ब्रिटिशांनीं आजवर पोसले व त्यांच्या अरेरावी राज्यकारभाराला त्यांनींच प्रोत्साहन दिलें. पण हिंदुस्थानांत यापुढें आपली सत्ता टिकणें अशक्य आहे असें ब्रिटिशांनीं पाहिल्यानंतर या संस्थानां-मागे असलेली आपली शक्ती त्यांनीं इतक्या झपाट्यासरशीं काढून घेतलीं कीं, संस्थानिकांनीं त्यांना विश्वासघातकी किंवा मित्रद्रोही म्हटले असते तर ते क्षम्य ठरले असते. मनांत चाललेलें विचार समजण्याचें एखादें यंत्र निघाले तर संस्थानिकांच्या मनांत हेच विचार चालू आहेत असेंच तें यंत्र सांगेल. संस्थानिकांत जर स्वयंभू रग असती तर त्यांनीं आम्हीं प्रजेच्या स्वाधीन राज्यकारभार करीत नाहीं असेंच म्हटले असते. याचा अर्थ हिंदुस्थानांत जी काय पांच सातशे संस्थाने आहे त्या साऱ्या संस्थानांत राजाविरुद्ध बंडे झाली असती. या संस्थानिकांनीं हा काळाचा ओघ बघितला व आपल्या प्रजेला हक्क देण्याची तयारी दर्शविली. त्यांतलीं कांहीं संस्थाने गणगासारखी खिळखिळ करतील; पण त्यांनाहि सत्तात्याग करावा लागेल.

कांहीं राज्यकर्ते निकरावर गोष्टी न येऊ देण्याइतके सूत्र असतात. ते परिस्थितीप्रमाणें ताबडतोब बदलतात. हिंदुस्थानला जी घटनापरिषद देऊ केली आहे ती या बदललेल्या परिस्थितीची द्योतक नाही काय ? आयर्लंडमध्ये काय झाले ? तेथें तर लॉर्ड जॉर्जनीं तारेनें डी. व्हॅलेराला कळविले कीं, घटनापरिषदेसंबंधीं प्रश्नच विचारण्याचें कारण नाही, तो तुमचाच हक्क आहे.

तेव्हां कांतीशिवाय घटना परिषद भरू शकते असें अनेक देशांच्या इतिहासावरून आपल्याला दिसून येते. राज्य कांतीकरतां रक्तपातच करावा लागतो हाहि सिद्धांत जुना झाला आहे. झारच्या आणि फ्रान्समधील लुईच्या

बरोबर हे सिद्धांत लुप्त झाले. प्रजा आपल्याला जुमानत नाही, आपल्या कायद्यांची प्रतिष्ठा ठेवीत नाही, आणि प्रतिकार करून देहदंड सोसतें असे पाहिल्या-नंतर जे राजे अगर राजसंस्था आपले अधिकार सोडावयास तयार होत नाहीत, त्यांचें अस्तित्व अल्पकालीनच ठरते. राज्यकर्त्यांच्या मनामध्ये प्रजेच्या निष्ठेविषयी शंका निर्माण करण्यास आणि आपली सत्ता संपली असे त्यांच्या प्रचितीस आणून देण्यास अहिंसात्मक प्रतिकार हा एक प्रभावी व सुधारलेला उपाय आहे.

तेव्हां भूतकालीन इतिहासांत रक्तपातामुळे घटनापरिषदा भरल्या असा दाखला असेल तर वर्तमान काळांत रक्तपाताशिवाय घटनापरिषदा भरू शकतात असा नवा दाखला उपलब्ध झाला आहे व तो हिंदुस्थानने निर्माण केला आहे. यावद्दल हिंदुस्थानला भावी इतिहासकार धन्यवाद देतील.

घटना परिषद भरविण्याचा अधिकार हा कोणाला प्राप्त होतो ? जे राष्ट्र पारतंत्र्यांत आहे अगर ठेवावयाचे आहे त्या राष्ट्राला हा अधिकार प्राप्त होत नाही. ज्या राष्ट्राची सत्ता सार्वभौम आहे असे मान्य केले जाते त्याच राष्ट्राला घटना परिषद भरविण्याचा अधिकार प्राप्त होत असतो. हिंदुस्थानला घटना परिषद भरविण्याचा अधिकार दिला याचाच अर्थ हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य मान्य केले असा होते. रक्तरंजित क्रांतींत प्रथम स्वातंत्र्य आणि नंतर घटना परिषद असा दंडक असतो असे क्रांतीकारक म्हणतील. तसे स्वातंत्र्य हिंदुस्थानला मिळाले नाही हे खरे आहे. कारण हिंदुस्थानने ब्रिटिशाना येथून हाकून दिले नाही. पण हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा हक्क घटना परिषदेमुळे मान्य झाला आहे व आमच्या स्वातंत्र्याची घटना करावयास आम्हाला मोकळीक आहे हे खरे आहे. जितक्या लवकर आम्ही आमची घटना तयार करूं तितक्या लवकर आम्ही प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य संपादन करूं हे हिंसरतां कामा नये. कोणी जर असे म्हणाले कीं, तुमची ही घटना परिषद गौण स्वरूपाची आहे तर तें आपण कबूल केले पाहिजे. आम्ही सत्ता काबीज केली नाही, इंग्रजांच्या हातून ती हिंसकावून घेतली नाही, आम्हीं फक्त सत्तेचे संक्रमण करण्यास सरकारला भाग

घटनापरिषद

पाडले आहे. मग आपण आपल्या शक्तीकडे पाहतो आणि असे म्हणतो की, आमच्या विद्यमान शक्तीच्या भांडवलावर जितकें जास्त जास्त साधणें शक्य आहे तितकेंच आम्ही साधले. याचा अर्थ स्वातंत्र्याच्या शुद्धतेवद्दल तशीच तडजोडीची वृत्ती आहे असे बिलकूल समजण्याचें कारण नाही. तडजोडीनें जर स्वातंत्र्य मिळालें नाहीं तर प्रतिकार करण्याचें आम्ही सोडून दिले आहे असें कोणी समजू नये. क्रांती करण्याची वृत्ती विशिष्ट पक्षांत आहे व इतरांत नाहीं ही भाषा फोल आहे.

एका दृष्टीनें हंगामी सरकार ताब्यांत येण्यापेक्षां घटना परिषदेचा हक्क मान्य केला जाणें हें अधिक महत्त्वाचे आहे. कारण हंगामी सरकार हें प्रत्यक्ष व्यवहारांत जरी स्वतंत्र सरकारसारखें नांदविले जाणार असले तरी तें स्वतंत्र सरकार नाहीं. घटना परिषदेचें तसें नाहीं. घटना परिषद ही स्वातंत्र्याची खरीखुरी द्योतक आहे. या दृष्टीनें काँग्रेसनें घटना परिषद मान्य केली हें उत्तमच झाले.

या घटना परिषदेची कल्पना हिंदुस्थानांत केव्हा व कशी आली ? १९३० सालीं काँग्रेसनें स्वातंत्र्याचा ठराव केला आणि काँग्रेस स्वातंत्र्य संपादनाचा मार्ग शोधू लागली. जोपर्यंत काँग्रेसनें स्वातंत्र्याचा ठराव केला नव्हता, तोपर्यंत काँग्रेसमध्ये घटनापरिषदेची कल्पना नव्हती, ह्या स्वातंत्र्याकरतां काँग्रेसनें १९३० सालीं मिठाच्या सत्याग्रहाच्या स्वरूपानें लढा केला. त्या लढ्याचें पूर्वी सर जॉन सायमन यांचे अपयशी कमिशन येथे येऊन गेले व हिंदुस्थानांतील सर्व पक्षांनी त्या कमिशनवर कडकडीत बहिष्कारहि घातला. १९३० च्या लढ्यांत काँग्रेस तुरुंगांत असतांना सायमन कमिशनचा रिपोर्ट तयार झाला. त्या रिपोर्टातील शिफारसी काँग्रेसला मान्य होण्यासारख्या नव्हत्याच. त्याच वेळीं संपू जयकर हे शांतीदूताचें काम करीत होते. पण त्यांचीहि शिष्टाई व्यर्थ गेली. पुढें राऊंड टेबल परिषद भरणार होती व त्या परिषदेला काँग्रेसनें यावे अशी ब्रिटिश सरकारची इच्छा होती. सायमन कमिशनच्या बहिष्कारावर तो उतारा होता. पण काँग्रेसचे पुढारी सुटले नाहींत, तडजोड झाली नाहीं व काँग्रेस शिवायच पहिली गोलमेज परिषद भरली. त्याचवेळीं कुणाकुणाच्या डोक्यांत

स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना आपण तयार करावी असे विचार येत चालले होते.

घटना तयार करण्याचे कांहीं प्रयत्न हिंदुस्थानांत १९३० सालापूर्वी झाले. नेहरू कमिटीने त्यापूर्वी एक प्रयत्न केला होता आणि त्याच्यापूर्वी मिसेस बेझंट यांनी कॉमनवेल्थची योजना तयार केली होती. पण ह्या दोन्ही योजनांत ब्रिटिशापासून अलग व्हावे अशी कल्पना नव्हती. मिसेस बेझंट यांच्या योजनेत तर हिंदुस्थान हा ब्रिटिश कॉमनवेल्थचा एक घटक व्हावा अशीच अपेक्षा होती. नेहरू रिपोर्टांत वसाहतीच्या दर्जाचे स्वराज्य आपल्याला हवे अशी मागणी होती. त्या त्या योजना त्या त्या काळाला अनुरूप अशाच होत्या. पण त्या योजनांचा पुरस्कार फारसा केला गेला नाही. अशा प्रकारे सायमन कमिटीची योजना, नेहरू योजना व बेझंट योजना ह्या अल्पायु ठरल्या. त्याला कारण एकच होते. या योजनांच्या मार्गे जनतेची शक्ती नव्हती. सायमन योजना ही तर शुद्ध विलायतीच होती व ती जनतेवर लादली जाणार होती. बेझंट योजनेचे असेच झाले. नेहरू योजनेला काँग्रेसचा थोडा फार पाठिंबा होता, पण मुसलमानांनी त्या योजनेला विरोध केल्यामुळे तीहि योजना काँग्रेस-पुढे मंजुरी करता आली नाही एवढेच नव्हे तर नामंजुरी करता आली.

घटना-परिषदेचे मूळ

सायमन कमिशन, राऊंडटेबल परिषद, नेहरू कमिटीचा अहवाल हे अशा प्रकारे समाप्त झाल्यावर स्वातंत्र्याची घटना कोणी तयार करावयाची हा प्रश्न काँग्रेस पुढाऱ्यापुढे आला. त्या वेळी मिठाचा सत्याग्रह हा गांधी आयर्विन करार होऊन संपला होता व कराचीला काँग्रेसचे अधिवेशन भरले होते. भाई मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्याबद्दल तेव्हां बरेच कुतुहल वाटत होते. ते तेव्हां गुप्तवेपाने रहात असत. रशिया, चीन वगैरे देशांत क्रांतिकारक कालांत राहिलेल्या भाई रॉयबद्दल बऱ्याच सुशिक्षितांना तेव्हां आकर्षण वाटत होते. त्यांच्या कांहीं अनुयायांनी काँग्रेसचे अधिवेशन चालू असतां ' हिंदुस्थानला घटना परिषद ' पाहिजे अशी वाक्ये लिहिलेले तांबड्या कापडाचे फलक चडकडे फडकवले. या

घटनापरिषद

आकस्मिक घटनेमुळे पुष्कळांचे लक्ष घटना परिषदेकडे खेचले गेले. भाई रॉय यांची घटना परिषदेची मागणी तीन गोष्टींवर आधारलेली होती. एक हिंदुस्थानांत राज्यक्रांति झाली पाहिजे; ही राज्यक्रांति राष्ट्रीय लोकशाही स्वरूपाची झाली पाहिजे आणि ही क्रांती जनताच करणार असल्यामुळे जनतेचे प्रतिनिधी एकत्र जमून त्यांनी हिंदी घटना तयार केली पाहिजे. या त्यांच्या कल्पनेत सत्ता काबीज करणे हीच गोष्ट गृहीत धरली होती. कम्युनिस्ट पक्षाने भाई रॉय यांच्यापूर्वी घटना परिषदेची कल्पना मांडली होती.

भाई रॉय यांचा पक्ष, कम्युनिस्टपक्ष व समाजवादी पक्ष हे पुढे मतभेदांमुळे एकत्र होऊ शकले नाहीत. पण कांहीं काळ (लेफ्ट कन्सॉलिडेशन) जहाल मतवाल्यांची अभेद्य फळी करण्यांत गेला. पुढे पुढे या डाव्या गटांत भांडणे झाली आणि आज तिघे तीन वाटेला लागले आहेत. रॉय यांचा पक्ष गेल्या महायुद्धांत विलीनच झाला. कम्युनिस्टपक्ष हाहि रशियाच्या तालावर नाचू लागल्यामुळे जनतेच्या मनातून उतरला. समाजवादीपक्ष हा मात्र ४२ च्या लढ्यांत सामील झाल्यामुळे व त्या पक्षाने वरीच धाडसाची कृत्ये केल्यामुळे आपणच खरे क्रांतीकारक आहो असे म्हणू लागला आहे. ह्या पक्षाला अर्थातच काँग्रेसचे सत्तासंक्रमणाचे धोरण पसंत नाही.

भाई रॉय यांनी राज्यक्रांतीकरतां उपयोजिलेली घटना परिषदेची घोषणा काँग्रेसला दुसऱ्या कारणाकरतां पसंत पडली. कराची काँग्रेसनंतर म. गांधी दुसऱ्या राऊंड टेबल परिषदेला जाऊन आले. विलायतेंत हिंदी स्वातंत्र्याचा प्रश्न जो निकालांत निघाला, तो राजकारणाच्या खडकावर फुटल्यामुळे निघाला नाही, जातीयतेच्या खडकावर फुटल्यामुळे निघाला. काँग्रेस ही अखिल हिंदुस्थानची प्रतिनिधी आहे असा जो हक्क काँग्रेस सांगत असे, तो हक्क मुसलमान व इतर अल्पसंख्यांक मानिनात. त्यामुळे म. गांधीना त्या परिषदेत असे दुःखाने व नाइलाजाने सांगावे लागले की, मी जातीयतेचा प्रश्न सोडवू शकत नाही. जातीयतेचा प्रश्न हा दिवसेंदिवस तीव्र होत चालला. हिंदुसभाहि असलेली भांडणे अधिक वाढविण्याकरतां आपली शक्ती खर्चू लागली. त्यामुळे

जें पुढें आमच्यावर लादले गेले तें आम्ही होऊन मान्य केले असतें तर कदाचित् जातीयतेचा प्रश्न मार्गेच मिटला असता.

दुसऱ्या गोलमेज परिषदेहून आलेले गांधीजी लागलीच तुरुंगांत गेले व कायदेभंगाची चळवळ जोरानें सुरु झाली. त्या काळांत काँग्रेसची अधिवेशनें कोठली भरतात ? दोन अडीच वर्षांनंतर चळवळ ओसरली व एक एक पुढारी तुरुंगांतून सुटून आले. १९३४ च्या १७ जूनला वर्किंग कमिटीची सभा मुंबईस भरली होती. त्या वेळीं मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या निवडणुका लढविण्याचें काँग्रेसनें ठरविले. पण मॅकडोनल्ड साहेबानीं दिलेल्या जातीय निवाड्याच्या प्रश्नावर काँग्रेसमध्ये भिन्न भिन्न मते झाली. श्री. मालवीय व श्री. अणे हे काँग्रेसमधून निघाले व त्यांनीं स्वतंत्र पक्ष काढला. काँग्रेस हा निवाडा मान्यहि करू नये व अमान्यहि करू नये ह्या मताची, तर अणे मालवीय तो निवाडा फेटाळून लावावा अशा दुसऱ्या मताची. काँग्रेसनें पुढें पं. जवाहरलाल आल्यावर जातीय निवाड्याच्या बाबतींतलें आपलें धोरण बदलले. पण फुटलेली फळी सांधली गेली नाही हें खरे. या मुंबईच्या सभेंत जातीय प्रश्न सोडवावयास घटना परिषद उपयोगी पडेल असा विचार झाला. त्या सभेला पंडीत जवाहरलाल हे अटकेंत असल्यामुळें हजर नव्हते. काँग्रेसनें तेव्हां असा युक्तिवाद केला कीं, हिंदी सुधारणांची श्वेतपत्रिकाच मुळीं आम्ही मान्य करीत नाहीं आणि जातीय निवाडा हा श्वेतपत्रिकेचा भाग असल्यामुळें श्वेतपत्रिकेचा धिःकार म्हणजे जातीय निवाड्याचाही धिःकार आहे. झाडच तोडले म्हणजे फांद्या तोडण्याची जरूरी नाही असें त्यांचें म्हणणें होते.

जातीय प्रश्न हा आपणच आपसांत सोडविला पाहिजे असें काँग्रेसचे तेव्हां प्रतिपादन होते, हा प्रश्न सोडविण्यास घटना परिषदच उपयोगी पडेल असें तेव्हां त्यांना वाटत होते. मुंबईच्या वर्किंग कमिटींत जो ठराव झाला व ज्यांत घटना परिषदेचा पहिल्या प्रथम उल्लेख केला गेला तो ठराव असा—
“ श्वेतपत्रिकेला दुसरा समाधानकारक विकल्प म्हणजे प्रौढाना मताचा अधिकार देऊन अगर शक्य तितके जास्त त्याच्या जवळचे मताधिकार देऊन घटना परिषदेच्या मार्फत घटना तयार करणें हा आहे. ह्या घटना परिषदेला मुख्य

घटनापरिषद

मुख्य अल्पसंख्यांकाचे प्रतिनिधी त्यांच्याच मतदारसंघानें जरूर तर सर्वेस्वी निवडावे.”*

ह्या वकिंग कमिटीला जसे जवाहरलाल उपास्थित नव्हते, तसें वल्लभभाई व खान अबदुल गफारखान हेहि बंदिवासामुळें उपास्थित नव्हते. तेव्हां घटना परिषदेचा हा ठराव वरील पुढान्यांच्यामुळें झाला असें नाहीं. घटना परिषदेची कल्पना मात्र जातीय प्रश्नामुळेंच मान्य झाली असावी असें वाटते.

पं. जवाहरलालना घटना परिषदेचा हा ठराव पास झाल्याचे तुरुंगांत कळले व त्यांना आनंदहि झाला. ते आपल्या आत्मचरित्रांत म्हणतात ‘कधीं ना कधीं ही परिषद भरलीच पाहिजे अशी माझी खात्री आहे. ब्रिटिश सरकारच्या संमतीशिवाय ती भरणार नाहीं हें उघड आहे; किंवा स्वतंत्र परिषद भरण्याकरितां राज्यक्रांति तरी झाली पाहिजे. या परिषदेला सरकारची संमति मिळणार नाहीं. निमसरकारीरीत्या या परिषदेला सरकारची हरकत नाहीं असें जाहिर झाले आहे. सरकारला वाटते कीं, सर्वपक्षीय परिषदेप्रमाणें हीहि परिषद अयशस्वी होईल. पण नंतर त्यांना त्यांतील धोके व त्या कल्पनेतील शक्यता कळून आली व त्या परिषदेला ते विरोध करू लागले.’ सरकारची पहिली अनुकूलता व मागाहूनची प्रतिकूलता ह्या दोहोंचा विचार करतां सरकारला हिंदी घटना परिषद ही जातीय प्रश्नाकरतांच भरत आहे असें वाटले असावे.

* The only satisfactory alternative to the white paper is a constitution drawn up by constituent assembly elected on the basis of adult suffrage or as near it as possible with the power if necessary to the minorities to have their separate representatives elected exclusively by the electors belonging to such minorities.”

जातीय प्रश्नाकरतां घटना-परिषद

काँग्रेस वर्किंग कमिटीला ही घटना परिषद जरी जातीय प्रश्न सोडविण्याकरतां हवी असली तरी घटना परिषद असल्या प्रश्ना करतां भरू शकत नाही, त्यांत इतर प्रश्नाहि येतात. घटना परिषदेत जर जातीय प्रश्नावर एकमत झाले असते आणि स्वातंत्र्याकरतां सत्याग्रह करण्याचे साऱ्या देशानें ठरविले असते तर तें सरकाला अनिष्टच झालें असते. म्हणून त्यांचा विरोध सुरु झाला.

पं. जवाहरलाल याना मात्र घटनापरिषद स्वातंत्र्याच्या प्रश्नाकरतांच पाहिजे होती. १९३३ सालीं त्यानीं विलायतेतील आपल्या एका मित्राला लिहिलेल्या पत्रांत या परिषदेची योजना मांडली होती. तेव्हां वर्किंग कमिटीला पंडीतजींची मते ठाऊक नव्हती असें नाही.

मुंबईच्या काँग्रेसमध्ये घटनापरिषदेचा अंतर्भाव करणारा ठराव डॉ. अन्सारी यानीं मांडला. त्याच काँग्रेसमध्ये जातीय निवाड्याच्या ठरावावर उपसूचना मांडतांना पं. मालवीय यांनीं पं. जवाहरलाल यांच्या घटना परिषदेच्या उपायाचा उल्लेख केला. म. गांधीनाहि तो मार्ग मान्य असल्याचे मालवीयजी म्हणाले. यावरून घटना परिषद ही प्रामुख्याने जातीय प्रश्न सोडविण्याकरतांच असावी असा तेव्हांच्या विचाराचा सूर होता.

मुंबई काँग्रेस नंतर महिन्यानें पाटणा येथें वर्किंग कमिटीची सभा झाली. जॉईंट पार्लमेंटरी कमिटीच्या रिपोर्टावर मत प्रदर्शित करतांना वर्किंग कमिटीनें असेंच म्हटले कीं, घटना तयार होणें हिंदुस्थानला समाधानकारक वाटणार नाही. त्याच वर्षीं मध्यवर्ती कायदे मंडळाच्या निवडणुकांचा जो जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला त्यांत व्हाईटपेपर रद्द करावा व घटना परिषदेमार्फत हिंदी घटना बनवावी असें म्हटले आहे.

घटना परिषदेला राजकीय दृष्टि यावयास १९३६ साल उजाडावे लागले. त्या सालीं पं. जवाहरलाल हे काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. लखनौला काँग्रेस

घटनापरिषद

भरली होती. त्यांनी आपल्या भाषणांत घटनापरिषदेवर जोर दिला. ते म्हणाले, 'आपले राजकीय व जातीय प्रश्न हे घटनापरिषदेशिवाय सुटणार नाहीत. प्रौढ मतदान देऊन ही परिषद वोलवावी. ही परिषद समक्रांतीची परिस्थिती निर्माण झाल्याशिवाय भरणार नाही. —ती केव्हां होईल हें मला सांगवत नाही. —या घटनापरिषदेचे प्रतिनिधी ब्रिटिश सरकारच्या प्रतिनिधींवरोबर तह करतील' पंडीतजींचे हे उद्गार भाविष्यसूचक नव्हते असें कोण म्हणेल? ही परिस्थिती आज निर्माण झाली आहे.

लखनौ काँग्रेसच्या ठरावांत घटना परिषदेचा उल्लेख करण्यांत आला होता. त्या वेळीं प्रांतिक कायदे मंडळांच्या निवडणूका काँग्रेसनें लढवाव्या असें ठरले. निवडणूकांत काँग्रेस यशस्वी होणार हें निश्चितच होते. १९३५ च्या कायद्याप्रमाणें प्रांताना स्वायत्तता मिळणार होती. तेव्हां काँग्रेसच्या मंत्र्यांनी आपापल्या प्रांतांत घटना परिषदेच्या मागणीचे ठराव आणावेत व ते पास करावेत असा आदेश त्या ठरावांत दिला गेला. त्यानंतर त्याचवर्षीं फैजपूरला काँग्रेस झाली व पंडीतजींच त्या काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. याहि काँग्रेसमध्ये घटना परिषदेचा पुरस्कार केला गेला.

आज जसें क्रांतीनें सत्ता संपादन व संक्रमणानें सत्ता संपादन असें दोन विचार प्रवाह आहेत, तसेंच फैजपूर काँग्रेसचे वेळींहि होतें. एक पक्ष म्हणत होता कीं, सत्ता काबीज केल्याशिवाय घटना परिषद भरू शकत नाही आणि दुसरा पक्ष म्हणत होता कीं, सत्तेचें संक्रमण करण्याची जर राज्यकर्त्यांची खरीखुरी इच्छा असेल तर घटना परिषद भरू शकेल. फैजपूरच्या ठरावांत ही दुसरी विचारसरणीच प्रभावी ठरली. आज जे घटनापरिषदेला विरोध करीत आहेत त्यांनीं फैजपूर काँग्रेसचा ठराव एकदां दृष्टी खालून घालावा. तो ठराव म्हणतो,

काँग्रेसला खरेंखुरें लोकशाही प्रधान राज्य हवें आहे. त्या राज्यांत साऱ्या जनतेच्या हातीं सत्ता सोंपविण्यांत (ट्रान्सफर) आलेली असावी आणि त्या राज्यावर जनतेचा परिणामकारक ताबा असावा. अशा प्रकारची राज्यघटना

हिंदी स्वातंत्र्यावरच आधारलेली असली पाहिजे, कारण अशी घटना फक्त घटनापरिषदच तयार करू शकेल.*

तेव्हां आज १९४२ च्या लढ्यानंतरहि काँग्रेस कांहीं नवें करीत आहे असें नाही. कोणी याला सत्तेचें राजकारण म्हणत असतील. तें तसें जर असतें तर तें आजचें नाही. पूर्वीपासून जें ध्येय, धोरण व विचारसरणी काँग्रेस मांडीत आली, त्याशीं काँग्रेस विसंगतीनें वागत नाही.

फैजपूर काँग्रेसनंतर जीं जीं काँग्रेसचीं अधिवेशनें झालीं, त्या त्या अधिवेशनांत काँग्रेस घटनापरिषदेच्या मार्गाचा पुरस्कार करीत आली. हरिपुरा काँग्रेसचे अध्यक्ष बाबू सुभाषचंद्र बोस हे होते. त्यांनीं आपल्या भाषणांत काँग्रेस-वर्किंग-कमिटीच्या घटनापरिषदेच्या ठरावाचा पुरस्कार केला. त्यावरून सुभाषबाबू हे तेव्हां क्रांतीनंतर घटनापरिषद ह्या विचारसरणीचा पुरस्कार करीत नव्हते असें दिसतें. आज पुरोगामी गट जर हा विरोध करीत असला तर त्याला सुभाषबाबूंची विचारसरणी कारणीभूत आहे असें समजण्याचें प्रयोजन नाही. पुरोगामी गटाची ती स्वतंत्र विचारसरणी आहे. हरिपुरा काँग्रेसमध्येहि पुनः घटनापरिषदेचा ठराव पास झाला.

त्रिपुरी काँग्रेसमध्ये जो राष्ट्रीय मागणीचा ठराव पास झाला त्या ठरावांत घटनापरिषदेची मागणी करण्यांत आली. त्रिपुरी काँग्रेसनंतर अलाहाबादला

* The Congress stands for a genuine democratic state in India where political power has been transferred to the people as a whole and the Government is under their effective control.

Such a constitution, in its opinion must be based on the independence of India as it can only be framed by a constituent assembly.

घटनापरिषद

२३ नोव्हेंबर १९३९ रोजी वर्किंग कमिटीची सभा भरली असतां तिनेहि घटना परिषदेवर जोर दिला होता. त्या वेळीं महायुद्ध सुरु झालें होतें. काँग्रेस पुढाऱ्यांच्या व व्हाईसरॉयच्या मुलाखती होत होत्या. त्या वेळच्या ठरावांत वर्किंग कमिटी म्हणते, 'ब्रिटिश धोरणावरील साम्राज्यशाहीचा डाग नष्ट होण्याकरितां आणि काँग्रेसला युद्धांत सहकार्याचा विचार करण्यास संधि देण्याकरितां हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याला मान्यता देऊन घटनापरिषदेच्या मार्गानें आपली राज्यघटना तयार करण्याचा जनतेचा हक्क सरकारनें प्रथम मान्य केला पाहिजे. स्वातंत्र्य व लोकशाहीची तत्वे मान्य करणारी कोणतीहि व्यक्ती घटनापरिषदेला विरोध करू शकणार नाही. जातीय व इतर अडचणी सोडविण्याचा घटनापरिषद हाच एक मार्ग आहे.'

ह्या ठरावांतहि जातीय प्रश्न सोडविण्यास घटनापरिषद उपयोगी पडेल असें म्हटलें आहे.

काँग्रेस जरी जातीय प्रश्न सोडविण्याकरितां घटनापरिषदेची मागणी करित होती, तरी सरकारनें ह्या मागणीला आतांपर्यंत मान्यता दिली नव्हती. ते असेंच म्हणत होते कीं, दोन्ही जमातींनीं हे प्रश्न जरी आपसांत सोडविले पाहिजेत तरी आम्ही बाजूस राहूं असें नाही. आम्हीहि तो प्रश्न सोडविण्यास मदत करूं. मुस्लीमलीगनें अशक्य मागण्या करण्यास सुरवात केल्यामुळे जातीय प्रश्न हा विकटच होत चालला. १९४० च्या मार्च महिन्यांत पाकिस्थानच्या मागणीचा ठराव पास झाला. त्यापूर्वी लीगनें पाकिस्थान मागितलें नव्हतें. त्यांचें त्यापूर्वी म्हणणें होतें तें असें:—

(१) १९३५ चा कायदा रद्द करावा. (२) आम्हाला लोकशाहीप्रधान राज्य नको. (३) मुस्लीमलीग हीच मुसलमानांची एकमेव प्रतिनिधी संस्था मानावी. (४) काँग्रेसशासीत प्रांतांत मुसलमानांचे धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय, सामाजिक जीवनावर हल्ले होत आहेत. (५) पुढील कोणतीहि घटना लीगच्या संमतीशिवाय केली जाऊ नये.

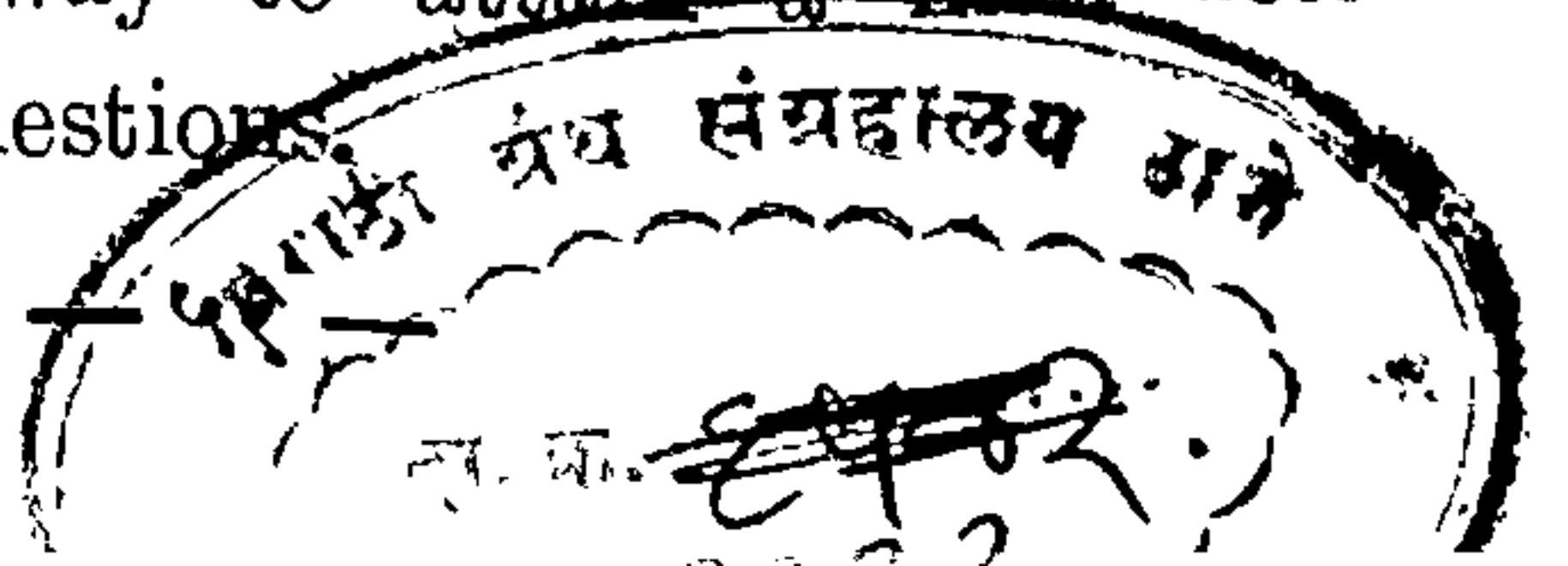
ब्रिटिशांनी या तेढीचा भरपूर फायदा घेतला व जातीय तडजोड झाल्याशिवाय स्वातंत्र्याचा प्रश्न सोडविणे शक्य नाही अशी वृत्ती धारण केली. जातीय प्रश्न सुटला नाही तर स्वातंत्र्य नाही असा राजकारणांत पंचप्रसंग निर्माण झाला.

त्यामुळे काँग्रेस घटनापरिषदेचा जास्त जास्त पुरस्कार करू लागली. दुसऱ्या महायुद्धाला सुरवात झाली, पुढाऱ्यांच्या व सरकारी अधिकाऱ्यांच्या गांठी भेटी होऊं लागल्या तरी जातीय वादाचा प्रश्न पहिल्यांदा निर्माण केला जाई.

लॉर्ड झेटलंड यांनी १४ डिसेंबर १९३९ रोजी हौस ऑफ लॉर्डसमध्ये एक निवेदन केले. त्यांत साळसूदपणाची भाषा होती. त्याला उत्तर देतांना जवाहरलाल नेहरू व म. गांधी वगैरे पुढाऱ्यांनी हिंदी प्रश्न सोडविण्यास घटनापरिषदेचा उपाय सुचविला. ता. १८ ते २२ डिसेंबरपर्यंत वर्ध्याला वर्किंग कमिटीची सभा भरली असतां तेथे एक ठराव झाला. त्यांत म्हटले आहे कीं, 'काँग्रेसने सुचविलेली घटनापरिषद हीच जातीय प्रश्न कायमचा सोडविण्याचा मार्ग आहे.*'

व्हाईसरॉय लॉर्ड लिनलिथगो यांनी १० जानेवारी १९४० रोजी मुंबईच्या ओरिएंट क्लबमध्ये जें प्रसिद्ध भाषण केले व ज्यांत हिंदुस्थानला वेस्टमिन्स्टरच्या धर्तीचे वसाहतीचे स्वराज्य देऊं असें म्हटले, त्या भाषणांत त्यांनी घटनापरिषदेचा उल्लेख केला नव्हता. नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणे जातीय प्रश्न हे तडजोडीने सोडवावे लागतात असाच सल्ला त्यांनी दिला. जिना हे घटनापरिषदेच्या विरुद्ध असल्यामुळे आणि सरकारलाहि घटनापरिषद नको असल्यामुळे व्हाईसरॉयनी घटनापरिषद मान्य केली नाही. सरकार व लीग

* The constituent assembly as proposed by the congress is the only way to attain a final settlement of communal questions.

घटनापरिषद्

हे जितके जितके घटनापरिषदेच्या विरुद्ध बोलत, तितके तितके काँग्रेसला घटनापरिषदेचें महत्त्व व जरूरी वादें लागे. म. गांधी हे प्रथम घटनापरिषदेला फारसे अनुकूल नव्हते; पण पुढें त्यांनाहि घटनापरिषदेबद्दल आकर्षण वादें लागलें. अशाप्रकारें निवेदन, खुलासे, मुलाखती चर्चा वगैरे चालू होत्या. सरकारला कसेंहि करून काँग्रेसला महायुद्धांत खेंचावयाचें होतें; पण हातून सत्ता सोडावयाची नव्हती. लीगला आपल्याशिवाय स्वातंत्र्याचा प्रश्न सुटत नाही हें ठाऊक होतें म्हणून ते आधीं पाकिस्थान व मग स्वातंत्र्य आणि घटनापरिषद असें बोलत होते. आणि काँग्रेस तीन गोष्टी धरून बसली होती. १ स्वातंत्र्य. २ लोकशाही प्रधान राष्ट्रीय सरकार. ३ घटनापरिषद. दिवसेंदिवस सरकार व काँग्रेसमधील तेंढ अधिकच वाढू लागली. युद्धाच्या संकटांतसुद्धां ब्रिटिशांचें अंतःकरण बदलत नाही हें त्यांच्या नजरेस आलें. इकडे देशांत प्रतिकाराची चळवळ सुरू करा असें सारखें दडपण येतच होतें. अशा परिस्थितींत रामगडची काँग्रेस झाली. या काँग्रेसमध्ये काँग्रेसनें आपली भूमिका पुनः स्पष्ट केली.

त्या ठरावांत जातीय प्रश्न सोडविण्याचा मार्ग घटनापरिषदच आहे असें म्हटले आहे. 'हा जातीय प्रश्न घटनापरिषदेशिवाय कायमचा सुटणार नाही.'* याच ठरावामध्ये असेंहि म्हटले होतें कीं, अल्पसंख्याकांचे हक्क हे करारानें संरक्षिले जातील. त्याकरतां बहुसंख्य व अल्पसंख्य गटाचे निवडलेले प्रतिनिधी एकत्र येतील व हा करार करतील. तसा करार जर होऊं शकला नाही तर लवादाकडे हा प्रश्न सोपविला जाईल. वर सूचित केलेल्या मार्गाशिवाय जातीय प्रश्न सोडविण्याचा अन्य मार्ग नाही असेंहि त्या ठरावांत म्हटलें होते.

पण जीनांना हा ठराव अर्थातच मान्य नव्हता. जातीय प्रश्नाला दिवसेंदिवस प्राधान्य येत चालल्यामुळें राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न हा दुय्यम स्वरूपाचा होत चालला. हिंदुस्थानचें हें दुदैव अद्याप संपले नाही. दुसऱ्या

* No permanent solution is possible except through a constituent assembly.

महायुद्धाची सहा वर्षे लोटली पण हिंदुस्थान अद्याप जातीय प्रश्नाच्या भोवऱ्यांतून वाहेर पडला नाही.

रामगड काँग्रेसच्या वेळीं पाकिस्थानचा सुप्रसिद्ध लाहोर ठराव नुकताच पास झाला होता (२३ मार्च १९४०) त्या ठरावाला आणि काँग्रेस ठरावाला सरकारतर्फे लॉर्ड झेटलंड यांनी पार्लमेंटांत उत्तर दिले. त्या उत्तरांत ते म्हणाले,

But we have also said that we cannot wholly disassociate ourselves from the shaping of the future constitution of the country .....that does not mean that the future constitution of India is to be a constitution dictated by the Government and the Parliament of this country: against the wishes of the Indian people.

हिंदुस्थानवर जरी लोकांच्या इच्छेविरुद्ध आम्ही घटना लादणार नसलो तरी भावी घटना तयार होत असतां आम्ही तीपासून अगदीं अलिप्त राहूं असेंहि नाहीं, असें ते म्हणाले. त्यांनीं आपल्या भाषणाचे शेवटीं काँग्रेसलाच प्रश्न केला कीं, ऐक्याचे दरवाजे बंद करणार का ? याचा अर्थ एकी करा व एकी केल्याशिवाय स्वातंत्र्याकरतां आमचेकडे येऊ नका असा होतो. तेव्हां राजकारणाला हें घाण्याच्या बैलासारखें स्वरूप येत चालले होते. कितीहि घाणा फिरवला तरी तो ठराविक वर्तुळावाहेर जाऊ शकत नाहीं तरी आमची स्थिति ब्रिटिशांनीं करून टाकली. आजसुद्धां आपण हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, घटनापरिषदेनें कांहींहि बहुमतानें ठरविले तरी, अल्पसंख्याकांना पुरेसे संरक्षण दिले आहे किंवा नाहीं हें ब्रिटिश पार्लमेंट ठरविणार आहे आणि नंतरच घटनापरिषदेच्या घटनेला मान्यता देणार आहे. तेव्हां वरवर जरी घटनापरिषदेची मागणी सरकारनें मान्य केली असली तरी त्या परिषदेच्या निर्णयाला पार्लमेंट मान्यता देईलच असें नाहीं. लॉर्ड झेटलंडच्या वेळचे धोरण

घटनापरिषद

हैं शब्दांत जरी बदलले आहे असें दिसत असले तरी वृत्तीत बदलले नाहीं हैं लक्षांत ठेवले पाहिजे.

रामगड काँग्रेसनंतर तडजोडीची वाट बंद झाली. काँग्रेस कमिटीचे सत्याग्रह कमिटींत रूपांतर झाले व चहूकडे प्रतिकाराचे पडसाद उठूं लागले. मे १९४० मध्ये अॅमरी हे भारतमंत्री झाले. त्यांनीं काँग्रेस सभेत भाषण करतांना हिंदुस्थानची घटना हिंदी लोकांनींच प्रामुख्याने बनवली पाहिजे असें म्हटले. जातीय प्रश्नाच्या बाबतींत ते म्हणाले कीं, आपसांतील तेढ ही मिटवता येणें अशक्य आहे असें नाहीं. आम्हीहि त्याकरतां मदत करावयास तयार आहों. त्यांना मध्यवर्ती सरकारांत जनतेचे प्रतिनिधी यावयास पाहिजे होते, त्याकरतां त्यांची धडपड सुरु होती. कारण त्याशिवाय युद्धाला भरपूर मदत मिळणें व ब्रिटिशांचा नैतिक दर्जा वाढणें शक्यच नव्हते.

या भाषणाचा काँग्रेसवर कांहींच परिणाम झाला नाहीं. जुलै महिन्यांत फ्रान्स पडले होते व ब्रिटिशांचे धावें दणाणले होते. पण पुढें हिटलर ब्रिटनवर स्वारी करीत नाहीं असें दिसून आले. त्यामुळे काँग्रेसच्या मागण्याकडे सरकार दुर्लक्ष करू लागले. व्हाईसरॉयनीं त्या महिन्यांत पुढाऱ्यांच्या भेटी घेतल्या. पण त्यांतून फारसें कांहीं निष्पन्न झाले नाहीं. वर्किंग कमिटीच्या ठरावांत ताबडतोव हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य मान्य करावे आणि मध्यवर्ती हंगामी सरकार स्थापन करावें एवढेंच विचार व्यक्त झाले होते. घटनापरिषद वगैरे दूरगामी गोष्टीवरील सरकार व काँग्रेस या दोघांचें लक्ष उडाले होते. पुढें पुण्याला अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचें अधिवेशन झाले व त्यांत म. गांधी आणि सरदार पटेल व राजाजी यांच्यांत मतभेद झाले. म. गांधी हे आपण राष्ट्रीय सरकार घेऊ नये व युद्धांत हिंसा करू नये अशा मताचे होते व त्याच मुद्यावर मतभेद झाले. पण राजाजी व वल्लभभाई यांनीं काँग्रेसमध्ये आपलें बहुमत केलें.

पण पुढें व्हाईसरॉय व अॅमरी यांनीं हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याला मान्यता देण्याचे नाकबूल केले. युद्धानंतर मिळणाऱ्या स्वातंत्र्याच्या आशेनें काँग्रेस

युद्धांत मदत करण्यास तयार नव्हती. त्यामुळे वल्लभभाई व राजाजी हे पुनः गांधींच्या मार्गावर आले. पुढे म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने वैयक्तिक सत्याग्रह सुरु केला. त्या सत्याग्रहांत युद्धविरोधी घोषणाच फक्त होत्या. म. गांधी ज्यांना मान्यता देतील त्यांनीच सत्याग्रह करून तुरुंगांत जावयाचे असे ठरले होते. या सत्याग्रहाइतका शुद्ध सत्याग्रह आजपर्यंत काँग्रेसच्या इतिहासांत झाला नाही.

सरकारने २१ जुलै १९४१ रोजी अणे, मोदी, सरकार वगैरे मंत्री घेऊन कार्यकारी मंडळ बनविले पण त्यांत काँग्रेस नसल्यामुळे ते कार्यकारी मंडळ जनतेच्या विश्वासाला पात्र झाले नाही व युद्धसहकार्य हे प्रभावी झाले नाही.

१९४१ साल हे सारे सत्याग्रहांतच गेले. त्या सालांत दोन महत्वाच्या गोष्टी घडल्या. रशियाने जर्मनीची बाजू सोडली व जपानने दोस्ताविरुद्ध युद्ध पुकारले. रशियासारखा दोस्त ब्रिटिशांना मिळाल्यामुळे आणि युद्धाची आघाडी जर्मनीने रशियाविरुद्ध उघडल्यामुळे ब्रिटिशांना हिंदुस्थानच्या पंचप्रसंगाबद्दल फारशी फिकीर वाटेनाशी झाली. त्यामुळे १९४१ साली ब्रिटिश मुत्सद्यांनी हिंदुस्थानचा प्रश्न सोडविण्याबद्दल फारशी हालचाल केली नाही. या काळांत अपक्ष परिषदेचे राजकारण थोडेसे सुरु झाले. सर तेज बहादूर सपूनी ही परिषद मार्च १९४१ मध्ये बोलावली. ह्या परिषदेच्या मागण्यांत घटना परिषदेचा उल्लेख नव्हता. त्यांना व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळांत सारे हिंदी लोक हवे होते. स्वातंत्र्याचा प्रश्न युद्धोत्तर काली सोडवावा अशीहि इच्छा त्यांनी प्रदर्शित केली.

या साली दुसरी एक महत्वाची गोष्ट घडली. १४ ऑगस्ट १९४१ रोजी चर्चिल व रूझवेल्ट यांची एक बैठक झाली. त्या बैठकींत आटलांटिक चार्टरचा जन्म झाला. जगातील लोकांना आपल्याला कोणत्या प्रकारचे राज्य हवे आहे हे ठरविण्याचा अधिकार त्या चार्टरमध्ये घोषित करण्यात आला. ज्यांचे सार्वभौमत्व व स्वराज्य सक्तीने हिसकून घेतले आहे त्यांना ते परत देण्यांत येईल असेहि या घोषणेन म्हटले होते.

घटनापरिषद

या घोषणेमुळे हिंदी लोकांची अर्थात कांहींची अंतःकरणे पल्लवित झाली. त्यांना वाटले आतां आपण खात्रीने स्वतंत्र होऊ व आपल्या कल्पनेप्रमाणें घटना बनवूं. पण हिंदुस्थानला हा चार्टर लागू करण्यांत येणार नाहीं हें सत्य बाहेर पडण्यास फारसा काळ लोटावा लागला नाहीं.

चर्चिलसाहेवानीं ९ सप्टेंबर १९४१ रोजीं पार्लमेंटांत भाषण करून १९४० च्या ऑगस्ट महिन्यांत आम्ही हिंदुस्थानविषयक जें धोरण ठरविलें त्याला बाध येणार नाहीं असें म्हटले. त्यामुळें जगाला जरी आटलांटिक सनद लागू करण्यात आली तरी हिंदुस्थानला ऑगस्टची घोषणा ग्रासून रहाणार हें स्पष्ट झाले.

अशाप्रकारें हिंदी राजकारणाचा गाडा मार्गे मार्गेच चालला असतांना एके दिवशीं साऱ्या सत्याग्रहांची मुक्तता झाली व त्यानंतर थोड्याच दिवसांत जपाननें त्रिटिशाविरुद्ध युद्ध पुकारलें. काँग्रेसच्या राजवंधाना सोडण्यात कांहीं विशिष्ट धोरण असावे असें वाटत नाहीं. सरकारला बाहेर देशांत आपल्या विरुद्ध अप्रीती निर्माण व्हायावला नको होती हें जसें खरें, तसेंच नव्या कार्यकारी मंडळांत गेलेल्या हिंदी सभासदाना आपण कांहीं केले हेंहि दाखवावयाचे होते.

त्यावेळीं काँग्रेसमध्ये एक अनिष्ट गोष्ट घडली. म. गांधी व इतर सभासदांच्यांत हिंसेअहिंसेच्या प्रश्नाबाबत भिन्न मत पडलें. वार्डलीला तें व्यक्त झाले. पण हे मतभेद पुढें फारसें वाढलें नाहींत.

क्रिप्स योजना

त्यानंतर हिंदी राजकारणांत प्रामुख्य प्राप्त झालेली गोष्ट घडली ती क्रिप्स योजनेची. रशियांत पराक्रम गाजवून आलेले व रशियाला जर्मनीविरुद्ध लढावयास लावणारे सर स्ट्रॅफर्ड क्रिप्स हे हिंदुस्थानचा प्रश्नहि आपण सोडवूं शकूं या आत्मविश्वासानें हिंदुस्थानांत आले. स्ट्रॅफर्ड क्रिप्स हे आपल्याबरोबर जी योजना घेऊन आले त्याला कारण हिंदुस्थानविषयीं प्रेम, औदार्य, अन्यायाची

टोचणी, वचनांची पूर्ति, वगैरेपैकीं एकहि नव्हते. जपाननें गरुडझेपेंत सिंगापूर मलाया घेऊन ब्रम्हदेश जिंकला होता. बंगालवर त्याची विमाने घिरव्या घालू लागलीं होतीं. जपान जर आपल्या उसळत्या वेगांत हिंदुस्थानांत घुसला तर त्याचा प्रतिकार कोण करणार ? त्याला कोण थोपवणार ? आणि हिंदी लोकच जर जपानला सामील झाले तर ! या साऱ्या भितीच्या कल्पनांनीं ब्रिटिशांना घेरलें व त्यांनीं हिंदुस्थानचें सख्य संपादनाकरितां तडजोडीचा मसुदा हातीं देऊन क्रिप्सना इकडे पाठविलें.

चर्चिल साहेबानीं जुलै १९४६ मध्ये पार्लमेंटांत जें भाषण केलें त्यांत ही गोष्ट निवेदन केली.

क्रिप्स योजनेंत घटनापरिषदेला मान्यता देण्यांत आली. 'युद्ध संपतां-क्षणींच हिंदी घटना बनविण्याकरितां निवडणुका करून प्रतिनिधींचें मंडळ स्थापन करण्यांत येईल' असें या योजनेंत सुरुवातीलाच म्हटलें आहे. 'हिंदी संस्थानांनाहि त्यांत भाग घेतां यावा म्हणून तरतूद करण्यांत येईल. या परिषदेकडून जी घटना तयार होईल तिला बादशहाचें सरकार ताबडतोब संमती देईल.' त्याला कांहीं अपवादहि त्या योजनेंत होते. 'एकाद्या प्रांताला जर नवी घटना पसंत नसली तर तो प्रांत सध्याचा आपला घटनात्मक दर्जा कायम ठेवूं शकेल. पण त्या प्रांताला पुढें ही नवी घटना मान्य झाली व त्या प्रांताला जर या घटनेंत यावेसे वाटलें तर तशी तरतूद करण्यांत येईल. या सामील न होणाऱ्या प्रांतांना हिंदी संयुक्तसंघासारखाच दर्जा देण्यांत येईल.' असेंहि क्रिप्स योजनेंत म्हटलें होतें.

या घटनापरिषदेचे सभासद कोण असणार ? नव्या प्रांतिकच्या निवडणुका झाल्यावर त्यांच्यांतले एकदशांश सभासद प्रमाणशीर मतदान पद्धतीनें निवडले जावेत असें त्यांत सूचित केलें होतें. संस्थानांनींहि ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येच्या प्रमाणांत आपले प्रतिनिधी नेमावेत असें संस्थानी प्रतिनिधीबाबत म्हटलें होतें.

क्रिप्स योजनेतील स्वातंत्र्य व घटनापरिषद या दोन बाबतींत काँग्रेसला आक्षेप घेण्यासारखें फारसें कांहीं नव्हतें. पण काँग्रेसला त्यांत पाकिस्तानचीं

घटनापरिषद्

बाजें दिसलीं. क्रिप्ससाहेबांनीं नंतर जो खुलासा केला त्यांत असें म्हटलें कीं, जर एखाद्या प्रांताला हिंदी संघांत सामील व्हावयाचें नसलें तर तसा ठराव त्यांनीं आपल्या कायदेमंडळांत आणावा. त्या ठरावाला ६० टक्के मते मिळालीं तर तो प्रांत आपोआप अलग राहील. पण जर त्या ठरावाला ५० व ६० टक्क्यांच्या दरम्यान मते मिळालीं तर त्या प्रांतांतिल सर्व प्रौढांचीं मते घ्यावीत व बहुमतानें होणारा निर्णय मान्य करावा.

काँग्रेसला ही दुरुस्ती अर्थातच मान्य नव्हती; पण काँग्रेस स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वानें बांधली गेली असल्यामुळें तिला ह्या योजनेविरुद्ध फारसे आक्षेप घेता आले नाहींत. जिनांनीं मात्र एक नवाच हट्ट आरंभिला. ते म्हणाले, सध्याची प्रांताची रचना ही स्वैरपणें करण्यांत आली आहे. तेव्हां प्रांताच्या कायदेमंडळांत पाकिस्तानला ६० टक्के मिळणें कठीण आहे. एवढेंच नव्हे तर प्रौढांचीं मते घेतलीं तरी तें कठीण जाणार आहे. तेव्हां मतेच जर घ्यावयाचीं असतील तर ज्या मुसलमानांना तुम्ही स्वयंनिर्णयाचा हक्क देता त्यांचीच घ्यावीत. इतरांची घेऊ नयेत.

काँग्रेसनें विभागणीशिवाय संस्थानें, संरक्षण व व्हाईसरॉयच्या हंगामी सरकारांत व्हेटो या कारणाकरतां हि क्रिप्स योजना फेटाळली. लीगनें काँग्रेसचें अनुकरण केलें. क्रिप्ससाहेब पराभूत होऊन परत गेले. जातांना त्यांनीं कराचीला जी मुलाखत दिली तींत लीगचा पक्ष घेऊन काँग्रेसला लत्ताप्रहार केला.

क्रिप्स योजना परत घेण्याचें कारण जपानची वाटणारी भीती कमी झाली हें असू शकेल. कदाचित् त्यांना काँग्रेस मोहक शब्दांनीं आपल्या जाळ्यांत सांपडेल असेंहि वाटलें असेल. ही योजना फेटाळल्यामुळें काँग्रेसमध्ये असा एक अल्पसंख्यवर्ग निर्माण झाला कीं, ज्यांना झालें हें बरें झालें नाहीं असें वाटलें.

क्रिप्स निघून गेल्यानंतर काँग्रेसपुढें प्रत्यक्ष प्रतिकाराचा विचार करण्याशिवाय दुसरा पर्यायच राहिला नाहीं. काँग्रेस वर्किंग कमिटीची बैठक वर्धा येथे १४ जुलैला भरली व तिनें लढा अटळच झाला तर तो करावा असा

निर्णय घेतला. त्या ठरावांत घटना परिषदेचा जो उल्लेख आहे तो महत्त्वाचा व सशास्त्र आहे. ब्रिटिश हिंदुस्थानांतून निघून गेल्यावरहि जबाबदार हिंदी प्रतिनिधी एकत्र येतील. ते हंगामी सरकार बनवतील व हे हंगामी सरकार घटना परिषद बोलावील असे त्या ठरावांत म्हटले आहे. “या घटना परिषदेने केलेली घटना फेडरल स्वरूपाची असेल. फेडरेशनमध्ये सामील होणाऱ्या घटकांना जास्तीत जास्त स्वायत्तता देण्यांत येईल व शेषाधिकार हे त्यांच्याचकडे रहातील” हा शेवटचा मजकूर वर्ध्यांच्या ठरावांत नव्हता; पण मुंबईच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या ठरावांत घालण्यांत आला. मुस्लीम लीगला जास्तीत जास्त काँग्रेस काय देऊ शकेल हे ह्या ठरावांत सांगितले आहे. प्रांताना शेषाधिकारासह स्वायत्तता द्यावयास काँग्रेस तयार आहे असे काँग्रेसने म्हटले व त्यापासून अद्याप काँग्रेस परावृत्त झाली नाही.

८ ऑगस्टचा ठराव ज्याला ‘चलेजाव’चा ठराव म्हणतात तो झाल्यानंतर साऱ्या हिंदुस्थानांत प्रचंड भडका उडाला. तो इतिहास प्रसिद्धच आहे. काँग्रेस तुरुंगांत असतांना तडजोडीची बोलणी होणे अशक्यच होते. म. गांधी १९४४ च्या मे महिन्यांत मुक्त झाल्यानंतर त्यांनी व राजाजींनी पुनः तडजोडीचे प्रयत्न केले. लॉर्ड लिनलिथगॉच्या जागी वेव्हेल हे व्हाईसरॉय म्हणून आले होते. वेव्हेल हे युद्धांकरतां हिंदुस्थानचे सहकार्य संपादन करावे व त्या भूमिकेवरून तडजोड करावी अशा वृत्तीचे दिसत होते.

म. गांधी हे आजारीपणामुळेच सुटले. ते डॉक्टरांच्या सल्ल्यावरून पांचगणीला हवा बदलण्याकरतां गेले. तेथे त्यांनी इंग्लंडच्या ‘न्यूज कॅनिकलचे’ वार्ताहर मि. गेल्डर याना एक मुलाखत दिली व आपण कोणत्या मुद्यावर सरकारशी तडजोडीला तयार आहोंत हे कळविले. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याची ताबडतोब घोषणा; राष्ट्रीय सरकारची स्थापना या दोन गोष्टी झाल्यावर आपण वर्किंग कमिटीला कायदेभंग थांबविण्यास व युद्धाशी संपूर्ण सहकार्य करण्यास सांगू असे गांधींनी म्हटले. युद्ध खर्चाची जबाबदारी मात्र हिंदुस्थानवर पडतां कामा नये; व युद्ध चालू असपर्यंत त्यांत हस्तक्षेप आम्ही करूं नये अशा दोन गोष्टी गांधींनी निवेदन केल्या.

घटनापरिषद

ह्या पत्राला व्ह ईसरोयनीं अनुकूल उत्तर पाठविले नाहीं. पार्लमेंटनें या-
वद्दल पूर्वांच जो निर्णय घेतला आहे, तो तुमच्या या नव्या सूचनांनीं बदलावा
लागेल व तसें करावयास सरकार तयार नाहीं असें उत्तर व्हाईसरोयनीं
पाठविल्यामुळे तडजोडीची पत्रापत्रां थांबली.

या नंतर जर दार ठोठवायचेच असले तर लीगचे ठोठावले पाहिजे असें
दिवसेंदिवस स्पष्ट होऊं लागले. पण जिनाकडे कसें जायचें? त्यांना लीगचें संपूर्ण
प्रतिनिधीत्व मान्य व्हावयास पाहिजे होते; पाकिस्थान तत्त्वाला मान्यता हवी
होती व या दोन गोष्टी झाल्यानंतर ते स्वातंत्र्याच्या प्रश्नाकडे बघणार होते.
एकीकडे ब्रिटिश सरकार स्वातंत्र्य मान्य करावयास तयार नाहींत आणि
दुसरीकडे जिना पाकिस्थानला मान्यता मिळाल्याशिवाय पुढें पाऊल टाकावयास
राजी नाहींत अशा अडचणींत देश सांपडला.

त्यावेळीं विचाराकरतां ज्याला राजाजी योजना म्हणतात ती योजना
सिद्ध होती. यावेळीं घटना परिषदेचें राजकारण मागे पडलें व आपसांत तड-
जोड होते कां हें पहाण्याकडे बाहेर असलेले पुढारी लागले.

राजाजी योजनेंत लीगनें (१) काँग्रेसच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीला
संमती द्यावी (२) राष्ट्रीय सरकारमध्ये सहकार्य करावें अशा दोन प्रारंभीच्या
अटी होत्या. त्या मान्य झाल्यावर काँग्रेसनें काय करावें हें सांगितलें होतें.
युद्धसमाप्तीनंतर हिंदुस्थानच्या वायव्य व ईशान्येच्या निखालस मुसलमान बहु-
संख्य असलेल्या जिल्हाच्या सरहद्दी आखाव्यात. या जिल्हांतील सर्व प्रौढांचीं
किंवा तत्सम मतदारांचीं मते घ्यावीत व त्यांचा हिंदुस्थानांतून फुटून जाण्याचा
निर्णय मान्य करावा. जर बहुमतानें स्वतंत्र सार्वभौम राज्य बनविण्याचा निर्णय
घेतला गेला तर त्याची अंमलबजावणी करावी. मात्र जे जिल्हे सरहद्दीवर
असतील त्यांना नव्या राज्यांत जायचे कां हिंदुस्थानांत रहायचें हें ठरविण्याची
मुभा असावी. अशा प्रकारचीं दोन राष्ट्रे निर्माण झाल्यावर त्यांनीं संरक्षण,
वहातुक, व्यापार व इतर जहरीच्या प्रश्नाबाबत आपसांत करार करावेत. ह्या
अटी ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थानला संपूर्ण सत्ता दिली व जबाबदारी टाकली तरच
बंधनकारक मानाव्यात.

ह्या योजनेच्या आधारावरच गांधीजींनी १७ जुलै १९४४ रोजी जिनांना गुजरार्थीत अत्यंत जिव्हाळ्याचें पत्र लिहिलें व दोघांची मुलाखत सुरू झाली. ९ सप्टेंबर पासून २७ सप्टेंबर पर्यंत ही बोलणी सुरू होती. शेवटी ती बोलणी फिसकटली. राजाजी योजनेत स्वयंनिर्णयानें जर पाकिस्तान येणारच असेल तर तें येऊं द्यावें अशी तरतूद होती. काँग्रेसनें मागे एकदां दिल्लीला स्वयंनिर्णयाचा ठराव पास केला होता. तो ठराव नंतर झालेल्या जगतनारायणच्या ठरावानें बाधित होत नाहीं असें पं. जवाहरलाल, मौ. आझाद वगैरेनीं पत्रकें काढून स्पष्ट केलें होतें. तथापि राजाजींच्या ठरावाबद्दल काँग्रेस गोटांत पुष्कळच नापसंती होती.

म. गांधी व जिना यांच्या मुलाखतींत गांधीजींनीं, पाकिस्तान म्हणजे स्वतंत्र सार्वभौम राज्य, विलकुल मान्य केलें नाहीं. गांधींच्या तडजोडींत संरक्षण, परराष्ट्रीय संबंध, वहातुक, जकात, व्यापार वगैरे खातीं मध्यवर्ती सत्तेच्या ताब्यांत ठेवावीत अशी अट होती. “ त्यानंतर ज्या जिल्ह्यांत मुसलमानांचें निखालस बहुमत असेल त्या जिल्ह्यांना सार्वभौमत्वाचें हक्क मतमोजणी करून द्यावेत; पण हा विभाग व इतर विभाग यांच्यामध्ये मित्रत्वाचें तहनामे व्हावेत ” या आपल्या योजनेमुळें लीगला हवे असलेलें पाकिस्तानचें सार प्राप्त होईल असें गांधींचें म्हणणें होतें. जिनांना अर्थातच हे पसंत नव्हते. त्यांनीं पहिला हल्ला जो केला तो गांधींच्या प्रतिनिधीत्वावरच केला. तुम्ही कोणाचें प्रतिनिधी हा प्रश्न ते इतक्या कुत्सितपणें विचारीत राहिले कीं, कोणालाहि त्याबद्दल चीड यावी. अशा प्रकारें हाहि प्रयत्न फसला. सरकारशीं तडजोड नाहीं आणि जिनांशीहि तडजोड नाहीं अशा पेंचप्रसंगांतून देश मुक्त होण्याची चिन्हें दिसेनात.

राजाजी व गांधी यांचें दोन प्रयत्न फसल्यावर काँग्रेस व लीगचे उपनेते भुलाभाई व लिआकतअल्ली या मध्यवर्ती कायदेमंडळांतील सदस्यांनीं मध्यवर्ती कायदेमंडळापुरती एक नवी योजना तयार केली. लिआकतअल्लींनीं जरी या योजनेचें सहपितृत्व नाकारलें असलें अगर अर्धवट कबूल केलें असले तरी कोणाचा त्यांच्यावर विश्वास नव्हता. म. गांधींनीं मात्र भुलाभाईंच्या या

घटनापरिषद

कराराला मान्यता दिली होती. त्या करारांत मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या कार्यकारी मंडळांत लीग व काँग्रेसचे सारखे सारखे प्रतिनिधी घ्यावेत, तसेच शिख, हरिजन वगैरे अल्पसंख्याकांचें प्रतिनिधी घ्यावेत, वर्किंग कमिटीची मुक्तता करावी, व्हाईसरॉयने व्हेटो वापरू नये, प्रांतामध्ये संमिश्र मंत्रीमंडळें बनवावी वगैरे अटी होत्या. तो खर्डा भुलाभाईनीं गांधीना जानेवारी १९४५ मध्ये दाखविला व नंतर ते दिल्लीला व्हाईसरॉयकडे गेलें. हा खर्डा घेऊन पुढें व्हाईसरॉय २१ मार्च १९४५ रोजीं विलायतेला गेले व तेथें अडीच महिने राहिलें. ४ जूनला ते परत आले आणि १४ जून रोजीं त्यांनीं रेडिओवर एक वक्तव्य केलें. लिआकतअल्ली व भुलाभाईच्या कराराचा शेवट झालाच होता; पण व्हाईसरॉयनीं त्या जळलेल्या करारच्या राखेतून समप्रतिनिधीत्वाचें सूत्र तेवढें हस्तगत केलें. ह्या साऱ्या घडामोडी होत असतांना घटनापरिषदेचें राजकारण मार्गेच पडत चाललें होते. पुढऱ्यांची श्रद्धा आपसांतील तडजोडीवर होती. मॉरिस ग्वायर यांनीं हि घटनापरिषदेऐवजी थोड्याफार पुढऱ्यांच्या वाटाघाटीतून ऐक्य निर्माण होईल असें म्हटलें होतें. पण ही तडजोड होईना.

लॉर्ड वेव्हेलच्या योजनेंत (१) दिल्लीच्या कार्यकारी मंडळांत सर्व हिंदु व मुसलमान यांचे सारखे प्रतिनिधी असतील. (२) व्हाईसरॉय व सरसेनापतीशिवाय इतर युरोपियन अधिकारी त्यांत नसतील. (३) व्हाईसरॉय व्हेटोचा उपयोग असंमजसपणें करणार नाहींत. (४) या योजनेचे कायमच्या योजनेवर कांहींहि बंधन नाहीं. (५) प्रांतांतहि संमिश्र मंत्रीमंडळें बनवलीं जावीत. या त्यांच्या भाषणांत वर्किंग कमिटीच्या सभासदांची सुटका करण्याचा हुकूम होता.

प्रांताचे मुख्य प्रधान, काँग्रेसचे मध्यवर्ती असेंब्लीतील नेते, लीगचे उपनेते, कौन्सिलमधील काँग्रेस व लीगचे नेते, राष्ट्रीय पक्ष व युरोपियन पक्ष यांचे नेते, म. गांधी, जीना, शिवराज व तारारिंग यांची त्यांनीं सिमल्याला २५ जूनला परिषद बोलावली. मौ. अझादना त्यांनीं काँग्रेसचे अध्यक्ष असूनहि जिनांच्या भांतीनें बोलाविलें नाहीं. पण गांधींनीं ही गोष्ट नापसंत करतांच मौलानांनाहि बोलावण्यांत आलें. सिमल्यास २५ जून पासून १४

जुलैपर्यंत बोलणीं सुरुं होतीं. अखेरीस १४ जुलैला तीं बोलणीं फिसकटल्याचं हॉईसरॉयनीं जाहिर केलें. हीं बोलणीं फिसकटण्याचें एकच कारण झालें. तें म्हणजे जिना मुस्लीम प्रतिनिधींमध्ये काँग्रेसचाच काय पण युनिऑनिस्ट पक्षाचाहि मुस्लीम सभासद घेण्यास तयार नव्हते हें होय. लॉर्ड वेव्हेल यांनीं काँग्रेस मुसलमानाला वगळण्याचें मान्य केलें असें जिनांच्या निवेदनाचरून दिसते, पण त्यांनीं मलिक खिजर हयातखान (युनिअनिस्ट) यांच्याबद्दल हट्ट धरला व त्यामुळें हा प्रयत्न फसला. काँग्रेसच्या यादींत हयातखान नव्हते पण मौलाना आझादांचें नांव होतें. एकंदरींत एका सभासदाकरतां ही परिषद अपयशी ठरली व त्याला जिनाच कारणीभूत झाले हें निःसंशय.

त्यानंतर वाराच दिवसांनीं इंग्लंडमध्ये निवडणूका झाल्या. त्यांत भारतमंत्री अमरी हे पराभूत झाले आणि चर्चालसाहेबांचा कॉन्झर्वेटिव्ह पक्ष स्थानभ्रष्ट होऊन मजूर मंत्री मंडळ अस्तित्वांत आलें.

त्यामुळें व जपानच्या शरणागतीमुळें हिंदी राजकारणाला नवीन जीवन प्राप्त झालें. लॉर्ड वेव्हेलसाहेब २१ ऑगस्टला पुनः विलायतेस गेले व १५ सप्टेंबरला परतले. ते परत आल्यावर निवडणुकांचे वारे वाहू लागले. सर्वच निवडणुका जाहीर झाल्या. काँग्रेस सिमल्याहून जी परतली ती तडजोडीकरतां जिनांचें परत तोंड पहावयाचें नाहीं या निश्चयानें परतली. त्यांना घटनापरिषदेचें स्मरण झालें व तो भाग ठरावांत व निवडणूक जाहिरनाम्यांत पुनः मांडण्यांत आला.

निवडणुकींत एकीकडे काँग्रेसचा व दुसरीकडे लीगचा अभूतपूर्व असा विजय झाला. हें निवडणूकीचें राजकारण सुमारे ६।७ महिने चालले होते. साऱ्या निवडणूका संपल्यावर मार्च महिन्याच्या २४ तारखेला ब्रिटिश मंत्रीमंडळाचे प्रतिनिधी हिंदुस्थानांत आले.

अशाप्रकारें हिंदुस्थानचा प्रश्न राजकीय क्षितीजावर कसकसा परिणत होत गेला याचें थोडक्यांत निरीक्षण येथें केलें आहे. सर्व प्रयत्न अपयशी ठरल्यानंतर जातीय प्रश्न सोडविण्यास घटनापरिषदच भरविली पाहिजे असें

घटनापरिषद्

जिनाविरहित सर्व पुढान्यांचें मत वनत चालले. या घटनापरिषदेचें तारु कसकसे वहावत चाललें व त्याला स्थिरावण्यास किती अडचणी आल्या हें वरील वर्णनावरून दिसून येतें.

काँग्रेस जर पहिल्यापासून घटना परिषदेच्याच धोरणानें चालली असती तर जातीय प्रश्नाला इतके हेलकावे बसले नसते. काँग्रेसला स्वयंनिर्णयाचें तत्व सोडता येईना. स्वयंनिर्णय याला काँग्रेस मर्यादा घालू लागली. सार्वभौमत्वा-विरहित स्वयंनिर्णय हा सिद्धांत मान्य करणें जिनांना अशक्यच होते. स्वयंनिर्णय मान्य सार्वभौमत्व अमान्य ही गोष्टच अशक्य आहे असें त्यांचें म्हणणें. पण काँग्रेसला हिंदुस्थान अखंड ठेऊन जुन्या प्रांताना अगर पुनर्घटित प्रांताना स्वयंनिर्णय द्यावयाचा होता. तें शक्य झाले नाही आणि यापुढेंहि ज्या अडचणी निर्माण होणार आहेत, त्या स्वयंनिर्णयाच्या तत्वामुळेच होणार आहेत.

त्रिमंत्र्यांची शिष्टाई

: : ३

इंग्लंडच्या निवडणुका झाल्या, मजूरपक्ष यशस्वी झाला, पेथिक लॉरेन्स हे भारतमंत्री झाले, लॉर्ड वेव्हेल विलायतला जाऊन आले आणि हिंदुस्थानांतहि चहूकडे निवडणुका होऊन गेल्या. मजूरपक्षाचे सभासद हिंदुस्थानकरतां कांहीं तरी भरीव कामगिरी करू इच्छित होते. हिंदुस्थानचा प्रश्न सोडविण्याकरतां इंग्लंडचे मुख्य प्रधान मि. अँटली यांनीं पार्लमेंटमध्ये १५ मार्च १९४६ रोजीं एक भाषण केले व त्या भाषणांत ' हिंदुस्थानला शक्य तितक्या लवकर स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावें म्हणून ' हिंदुस्थानला मदत करण्याकरतां (१) भारतमंत्री (२) सरस्ट्रॅफर्ड क्रिप्स व (३) मि. ए. व्ही. अँलेक्झांडर हिंदुस्थानांत जात आहेत असें प्रसिद्ध झाले. हिंदुस्थानांत आल्यानंतर लवकरच या मंत्र्यांनीं काँग्रेस, लीग वगैरे संस्थांच्या पुढाऱ्यांच्या मुलाखती घेण्यास सुरवात केली. पण या मुलाखतींतून उभयपक्षाला संमत होईल अशी योजना बाहेर पडेना. हिंदी स्वातंत्र्याचा प्रश्न हा त्यांनीं मतभेदाचा विषयच ठेवला नाही. ते आम्ही मान्य केलेच आहे, अशा अभिनिवेशांत त्रिमंत्री बोलत होते. पण हे स्वातंत्र्य

घटनापरिषद

तुम्हाला निर्वेधपणें भोगतां यावे याकरतां जातीय प्रश्न आपण सोडविला पाहिजे असें ते म्हणू लागले,

त्यानंतर काँग्रेसनें आमच्या समजुतीप्रमाणें ब्रिटन व हिंदुस्थान यांच्यांत तह करूं या अशी मागणी करावयास पाहिजे होती. जोपर्यंत तिसरी सत्ता हिंदुस्थानांत आहे तोपर्यंत जातीय प्रश्न सुटणार नाही ही जर काँग्रेसची पहिल्यापासून वृत्ती अगर भावना होती, तर मग त्यांनीं तहाची बोलणी प्रारंभीच सुरू कां केली नाहींत ? सरकारतर्फें तह कोणाबरोबर करायचा हा प्रश्न आला असतां तर त्याला उत्तर देणें फारसें कठीण नव्हते. अर्थात् त्याला ब्रिटिशांची तयारी असावयास पाहिजे होती. संस्थानिकांचें नरेंद्रमंडळ होते, संस्थानी प्रजापरिषद होती, काँग्रेस होती, लीग होती, हरिजनांची शिखांची सर्वांची प्रातिनिधिक मंडळे होती, तीहि जर अपुरी वाटली असती तर नुकत्याच झालेल्या मध्यवर्ती कायदेमंडळाचें प्रतिनिधी होते, त्यांच्या जोडीला जर संस्थानिक व संस्थानी प्रजामंडळे घेतली असती तर असा तह करणें अशक्य झालें नसतें.

आयर्लंडमध्ये सत्ता संक्रमण कोणत्या पद्धतीनें झाले ? प्रथम तह झाला, नंतर हंगामी सरकार आले व त्या सरकारनीं घटनापरिषद बोलावून घटना तयार केली. हिंदुस्थानांत असें कां होऊ शकले नसते ? तह झाला असता तर स्वातंत्र्य तरी हमखास पदरांत पडले असते. म. गांधींनीं ब्रिटिशांच्या सचोटीची परिक्षा पाहिली, त्यांत त्यांना अर्धवट यश आले. आय. एन्. ए. चें लोक सुटले पण मिठावरचा कर रद्द केला गेला नाहीं. म. गांधींच्या किंवा वर्किंग कमिटीच्या लक्षांत ही सत्ता संक्रमणाची प्रणाली आली नाहीं असें आम्हां कसें म्हणावे ? कदाचित् सर्वजण जीनाना भीत असतील. त्यामुळेच तहाची बोलणी झाली नाहींत आणि जातीय प्रश्नाची गाठ सोडण्यालाच स्वातंत्र्यापेक्षांहि अधिक महत्त्व प्राप्त झालें.

आज त्रिमंत्री योजनेंत संपूर्ण स्वातंत्र्य आहे; पण तें संकल्पित स्वातंत्र्य आहे, प्रत्यक्ष नाहीं. हिंदुस्थानचें भवितव्य घटनापरिषदेच्या यशापयशावर

टांगलेले आहे. हिंदुस्थानच्या पदरांत स्वातंत्र्याचा तह जर पडला असता तर गेल्या १५०६२०० वर्षांचा प्रश्न निकालांत निघाला म्हणून आपण सुस्कारा टाकला असता. पण हिंदुस्थानांत स्वातंत्र्याच्या प्रश्नापेक्षांहि जातीय प्रश्न हा प्रबल व सर्वव्यापी प्रश्न झाला आहे. अजूनहि हा प्रश्न किती दिवस छळणार हें कोणालाच सांगतां येणार नाही.

त्रिमंथ्यांनीं प्राथमिक चर्चा व मुलाखती घेतल्या. पण राजकीय ऐक्य हेण्याची शक्यता त्यांना दिसली नाही. त्यांनीं एकदां सिमल्याला काँग्रेस, लीग व ब्रिटिश प्रतिनिधी यांची एकत्र बैठकहि बोलावली. त्या बैठकींत मतैक्य झालें नाही. जिनांच्या दृष्टीला सिमल्याच्या एकत्र बैठकींत काँग्रेसचे आझाद व खान अबदुल गफार खान कसे दिसले असतील याचें काल्पनिक चित्र रेखाटणेंच अधिक उद्बोधक ठरेल.

शेवटीं आपसांत कांहीं जमत नाही असें पाहून या त्रिमंथ्यांनीं आपली एक योजना १६ मेला प्रसिद्ध केली. त्या योजनेला त्यांनीं ब्रिटिश सरकारची मंजूरी मिळवून ठेवली होती. त्या योजनेकडे वळण्यापूर्वी आपण चर्चेचे मुद्दे कोणते तें पाहूं. चर्चेचे मुद्दे सहा होते. (१) स्वातंत्र्य. (२) पाकिस्थान. (३) हंगामी सरकार. (४) घटनापरिषद. (५) संस्थानिक. (६) ब्रिटन व हिंदुस्थानचा तह. या सहा विवाद्य प्रश्नांपैकीं, पहिला, चवथा, पांचवा व सहावा हे प्रश्न बिलकुल त्रासदायक नव्हते. स्वातंत्र्य काय द्यावयाचेंच आहे. घटनापरिषद तर भरविलीच पाहिजे, संस्थानिक हे तुमच्या स्वातंत्र्याआड येणार नाहीत आणि ब्रिटिशांच्या बरोबरीचे करारमदार, तहनामे यालाहि येणाऱ्या अडचणी या भविष्य काळांतील आहेत. तेव्हां चारहि प्रश्नांपैकीं एकेक जरी अनर्थकारक असला तरी त्याबाबत गुळमुळीत उत्तरे देऊन परिषद, शिष्टाई, चर्चा चालत्या.

फक्त वर म्हटल्याप्रमाणें पाकिस्थानचा प्रश्न हा प्रथम विचाराकरतां घेतला. आणि ह्या विचारांतच बोलणीं संपलीं. पण ह्या बोलण्यांत एक गोष्ट सिद्ध झाली. पाकिस्थान असें नांव धारण करणारे स्वतंत्र व सार्वभौम राज्य

घटनापरिषद्

हिंदुस्थानांत स्थापन होणार नाही असे ठरले. ही सामान्य गोष्ट नव्हे. १९४० सालापासून १९४६ सालपर्यंत जर कोणत्या एका व्याधीने हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य प्रस्त झाले असले तर याच व्याधीने होय. एकेकाळीं अशी भीती वाटत होती की, सारा हिंदुस्थान गुलामगिरीत ठेवण्याऐवजी पाकिस्थान आले तरी परवडले पण ही गुलामगिरी नको.

हिंदुस्थान पाकिस्थानच्या इतका विरुद्ध कां होता याचा आपण खोल-वर विचार केला पाहिजे. मुसलमानांच्या ताब्यांत जर हिंदुस्थानचे सहा प्रांत गेले तर तेथील हिंदु जनतेचा छळ होईल वगैरे गोष्टी विरोधाला कारणीभूत होत्याच. पण जर या पाकिस्थानने पुढे मागे आपले बळ एकवटले व हिंदुस्थानवर स्वारी केली आणि या स्वारीत जर हिंदुस्थान पराभूत झाला तर इस्लामी चांद साऱ्या हिंदुस्थानवर फडकू लागेल व पुनः अकबर व औरंगजेब यांच्या काळांत आपण जाऊं अशी एक भीति त्यांत दडलेली होती. ही भीति उघडपणे बोलून दाखविणेहि कठिण होतें, कारण त्यांत हिंदुस्थानच्या पराक्रमाला लांछनच होतें. आता हिंदुस्थानचे संरक्षण हें मध्यवर्ती सत्तेच्या स्वाधीन झाल्यामुळे तसली भीती उरली नाही. आपल्या संमतीने आपण शत्रू निर्माण करणे हें केव्हांहि शहाणपणाचे नव्हतें.

याच्या उलट जिनांची स्थिती होती. निदान ते तशी भासवीत होते. आम्ही मुसलमान अल्पसंख्य आहोंत व आमच्या संस्कृतीचे, धर्माचे, सामाजिक चालीरीतीचे संरक्षण हें हिंदूंच्या राज्यांत होणार नाही अशी भीति तें व्यक्त करीत. ह्या संरक्षणाकरतां त्यांना लष्कर म्हणजेच सार्वभौमसत्ता हवी होती. मुसलमान समाज हा चढाऊ वृत्तीचा असल्यामुळे त्यांच्या हक्कांना कोणत्याहि प्रकारचा बाध येईल ही शक्यताच नाही. आजपर्यंत कोणत्या अल्पसंख्याक वर्गाची गळचेपी काँग्रेसने केली आहे ? अस्पृश्य समाज, शिख, मुसलमान वगैरे जातीय वृत्तींचा डांगोरा पिटणाऱ्यांना सरकारने दडपले नाही व काँग्रेसनेहि दडपले नाही. त्या वर्गांतल्या कांहीं कांहीं व्यक्तींना गुणाकडे न पहातां जातीकडे पाहूनच महत्त्वाच्या जागा व सवलती मिळाल्या आहेत. त्याकरतां

अन्य समाजांतल्या लायक माणसांवर अन्याय होत आहे हें उघड्या डोळ्यांनी दिसत असतां आपण तें सहन करीत आहों.

ब्रिटिश सरकारने कदाचित् या वर्गाना राजकीय कारणाकरितां हातारिीं धरलें असेल पण काँग्रेसचे काय ? काँग्रेसहि आपण सर्व वर्गांचे प्रतिनिधी आहोंत हें सिद्ध करण्याकरतां व आपलीं न्याय्य व उदार बुद्धी प्रकट करण्याकरतां जातीय वादाची पुरस्कर्ती बनत चालली आहे. आजच्या काँग्रेसला हिंदु मनुष्य हा ख्रिश्चनांचा, किंवा अँग्लो इंडियनांचा, किंवा हरिजनांचा किंवा पारशांचा किंवा मुसलमानांचा प्रतिनिधी किंवा हितरक्षक आहे असें वाटत नाही. त्या त्या जातीचे लोकच आपले हितरक्षण करण्यास समर्थ आहेत असें काँग्रेसला वाटते. हा एक ब्रिटिशांच्या दीर्घकालीन सहवासामुळे मनांत निर्माण झालेला न्यूनगंड आहे. शेवटीं शेवटीं तर काँग्रेसला अँग्लो इंडीयन्सबद्दल प्रेम वाटू लागले व त्यांच्याच जातीचा प्रतिनिधी कार्यकारी मंडळांत घ्यावा असें त्यांचें मत बनलें होतें.

प्रतिनिधित्व हें कशाकरतां असतें ? जातीय हितरक्षणाकरतां, त्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला मान्यता देण्याकरितां किंवा आपलें औदार्य अथवा दावा सिद्ध करण्याकरतां ? या वृत्तीमुळेच लोकशाही दुर्बल होत जाते. ज्या ठिकाणीं लायकी ही लोकशाहीची कसोटी संपते व जातीय दृष्टी हीच प्रभावी होते, तेथे लोकशाहीला ग्रहण लागते. हिंदुस्थानांतील सर्वच पक्ष कमी अधिक प्रमाणांत जातीय वृत्तीचे पुरस्कर्ते आहेत. त्याला राष्ट्रीयत्वावर हक्क सांगणारी काँग्रेस अपवाद नाही. काँग्रेसच्या बाबतींत एवढेच म्हणतां येईल की, हा पुरस्कार सद्धेतून, न्याय बुद्धिनें करण्यांत येतो. पण त्यामुळे राष्ट्रीयत्व हें पांगळे बनतें आणि लोकशाही दुर्बल ठरते.

इतर समाजांना भिऊन वागणारी काँग्रेस ही मुसलमानासारख्या जातीय दृष्ट्या जागृत झालेल्या धर्माला दडपून टाकील ही जिनांची भीति अस्थानी होती. जिनांची जर ही समजूत खरी असेल तर ते भित्रे आहेत आणि खोटी असेल तर ते ढोंगी आहेत असें म्हणावे लागते.

घटनापरिषद

त्रिमंत्री योजनेत पाकिस्थानची मागणी अमान्य करण्यांत आली. त्याला जीं कारणें देण्यांत आली तीं कारणें पूर्वी कोणी दिली नव्हती असें नाहीं. पण युक्तीवाद खरा असला तरी तो पटावयास मागें शक्ती लागते. लीगला पाकिस्तान जें हवें आहे ते हक्क म्हणून हवे आहे. मुस्लीम बहुसंख्याकांना आपल्याला कोणत्या प्रकारचें राज्य पाहिजे हें ठरविण्याचा हक्क आहे. पण तो वजावण्याकरतां त्यांना हिंदूंचा मुख्य हवा आहे ! हें पाकिस्तान राज्यकारभाराच्या आणि पैशाच्या दृष्टीनें कार्यक्षम करण्याकरतां मुसलमान जेथे अल्पसंख्य आहेत तेथलाहि भरपूर टापू पाकिस्तानमध्ये अंतर्भूत करण्याची जरूरी आहे असें लीगचें म्हणणें.

वायव्येकडील (पंजाब) भागांत मुसलमानांची लोकसंख्या २,२६,५३,२९४ आहे व हिंदूंची १,३८,४०,२३१ आहे. म्हणजे शेकडा ६२ मुसलमान व ३८ हिंदु आहेत. ईशान्य (बंगाल) विभागांत, ३ कोटी ६४ लक्ष मुसलमान व ३ कोटी, ४० लक्ष हिंदु आहेत. आसाममध्ये हिंदूंची संख्या जास्त आहे पण पाकिस्थान यशस्वी करण्याकरतां तो आमच्या ताब्यांत द्या असें लीगचें म्हणणें. पंजाब सरहद्द बंगाल वगैरे प्रांतांत मुसलमानांची वस्ती जास्त असल्यामुळे त्यांच्या स्वतंत्र राज्याची मागणी एकवेळ समजू शकते. पण आसाममध्ये हिंदु बहुसंख्य असले तरी तो प्रांत आमचें पाकिस्थान यशस्वी करण्याकरतां आम्हाला द्या ही मागणी भयंकर धाडसाची आहे. हें धाडस लीगच करू शकली. पण लीगची ही स्वतंत्र सार्वभौम पाकिस्थानची मागणी त्रिमंथ्यांनीं अमान्य केली. त्याला कारणें दिली ती अशी—

लीगच्या मागणीप्रमाणें पाकिस्थान स्थापन केल्यानें जातीय प्रश्न सुटणार नाहीं. तसेंच ज्या पंजाबच्या, बंगालच्या आणि आसामच्या भागांत, मुसलमानेतर बहुसंख्य आहेत, ते जिल्हे पाकिस्थानमध्ये समाविष्ट कां करावेत याला कांहीं न्याय्य कारणें आम्हाला दिसत नाहींत असें या योजनेत म्हटलें आहे. शिखांनीं पाकिस्थानमध्ये जाण्यास कां तयार व्हावें याला आम्हाला कांहीं कारण दिसत नाहीं असें त्रिमंत्री म्हणाले.

तेव्हा लीगचा जो दुसरा मुद्दा की, मुसलमानेतर विभागांचाहि समावेश पाकिस्थानात करावा, तो वाजूला सारला गेला. मग फक्त ज्या विभागांत मुसलमान बहुसंख्य आहेत त्यांचें स्वतंत्र राज्य करावें की काय हा प्रश्न उरतो. त्या मुद्यावर तडजोड होते कां हें पहाण्याचा प्रयत्न त्रिमंत्र्यांनी केला. पण त्यांना हीहि गोष्ट अशक्य वाटली. त्रिमंत्र्यांनी पाकिस्थानचें तत्व मान्य केलें कां अमान्य केलें हें स्पष्ट केलें नसले तरी व्यावहारिक दृष्ट्या त्यांनी ही मागणी फेटाळली.

हें छोटें पाकिस्थान मुसलमानांना अव्यवहार्य वाटते असें याच मंत्र्यांनी म्हटले आहे. कारण तसें झाल्यास पंजाबमधील अंबाला व जालंदर हे विभाग पाकिस्थानमधून काढून टाकावे लागतात. या दोन विभागांत २९ जिल्ह्यापैकी १२ जिल्हे आहेत. त्यांच्या लोकसंख्येचें शेंकडा प्रमाण कसें आहे तें पहा.

पंजाब

जिल्हे	मुस्लीम	शिख	इतर
१ हिस्सार	२८	६	६४
२ रोहटक	१७	१	८१
३ गुरगांव	३३	...	६६
४ कर्नाल	३०	२	६७
५ अंबाला	३२	१८	४९
६ सिमला	१८	२.७	७४
७ कांगरा	५	६	९४
८ हुशिआरपुर	३२.५	१७०	५०
९ जालंदर	४५	२६	२७
१० लुधिआना	३७	४१.७	२१.४
११ फेरोजपुर	४५	३३	२०
१२ अमृतसर	३६.५	३६	१५

घटनापरिषद

याशिवाय पंजाबांत जीं पांच संस्थानें आहेत, त्यापैकीं फक्त कपुर्थळा संस्थानांत मुसलमानांची बहुसंख्या आहे. फरिदकोट, पतियाळा, झिंद, नाभा येथे शिख व हिंदु मिळून मुसलमानापेक्षां जास्त आहेत. पण सध्यां संस्थानांचा प्रश्न पाकिस्थानच्या बाबतींत लीगनें काढला नसल्यामुळे आपण तो बऱ्जुला टेऊं.

हे बारा जिल्हे पाकिस्थानमध्ये समाविष्ट करण्यास त्रिमंत्री तयार झालें नाहींत. या बारा जिल्ह्यापैकीं शेवटच्या चारच जिल्ह्यांत शिखांची २५ टक्या-वर वस्ती आहे. बाकीच्या पंजाबमध्ये ते फारच थोडे आहेत. हे पंजाबबद्दल झाले. आतां ईशान्य विभागाचा विचार केला तर त्यांतल्या आसाम प्रांतावर किती जुलूम करावयाचा याला तरी मर्यादा पाहिजे. आसाममध्ये एकंदर १२ जिल्हे आहेत. त्यांत सिल्हेट हाच एक असा जिल्हा आहे कीं, जेथे मुसलमान ६० टक्के व मुसलमानेतर ४० टक्के आहेत. बाकी सर्व जिल्ह्यांत हिंदूंची वस्ती खूपच अधिक आहे. तेव्हां जिनांचें पाकिस्थानचें स्वप्न खरें करण्याकरतां इतक्या जिल्ह्यांना बळी देणें हें कोठल्या राजनीतींत बसते ? अर्थात ही गोष्ट त्रिमंत्र्यांनीं अमान्य केली.

आतां राहिला बंगाल. बंगालमध्ये एकूण २८ जिल्हे आहेत. त्यांतल्या पश्चिमेकडील ११ जिल्ह्यांत हिंदुची संख्या जास्त आहे. दिनाजपूर जिल्ह्यांत हिंदु व मुसलमान हे जवळ जवळ समप्रमाणांत आहेत. चितगांव टेकड्यांचा विभाग हा डोंगराळ असल्यामुळे तो सोडून दिला पाहिजे. अशाप्रकारें २७ पैकीं १२ जिल्हे असें आहेत कीं, जेथे हिंदुवर सक्ती करणें व त्यांना पाकि-स्थानांत लोटणें हें अन्यायाचे होईल.

खुद्द कलकत्ता शहर हेहि जिनांना पाकिस्थानमध्ये हवे आहे. तेथे तर मुसलमान फक्त २३ टक्के व हिंदु ७७ टक्के आहेत. तेव्हां ईशान्येकडील सिल्हेट शिवायचा आसाम आणि १५ जिल्ह्यांशिवायचा बंगाल हा पाकिस्थानांत देणें केव्हांहि न्याय्य नाहीं. वायव्य व ईशान्य या दोन्ही विभागांत एकूण जिल्हे बलुचिस्थान वगळून ८२ आहेत. (बंगाल २८, आसाम १२, सिंध ८, सरहद्द

५, व पंजाब २९) या ८२ जिल्ह्यांपैकी, ३५ जिल्ह्यांत मुसलमानेतर बहुसंख्य आहेत व ४७ जिल्ह्यांत मुसलमानांची वस्ती जास्त आहे. तेव्हां या ४७ जिल्ह्यांकरतां हिंदुस्थानचें तुकडे पाडणें हें केव्हांहि इष्ट नाही असेंच त्रिमंत्र्यांना वाटले. शिवाय हे तुकडे पाडून जातीय प्रश्न सुटतो असेंहि नाही. कारण पाकिस्थान विभागांत निवळ मुसलमान रहाणार आहेत आणि इतरत्र मुसलमान रहाणार नाहीत असेंहि नाही. साऱ्या हिंदुस्थानांत हिंदु मुसलमान, शिख वगैरे जाती इतक्या पसरलेल्या आहेत कीं, जातवारीवर सार्वभौम राज्यें निर्माण करणें हें चुकीचेंच आहे.

पाकिस्थान नाकारण्यास दुसरें कारण जें त्रिमंत्र्यांनीं सांगितलें तें राज्यकारभारविषयक. हिंदुस्थानच्या रेल्वे, पोस्ट, तारखातें यांची जी रचना व आंखणी केली आहे ती सारा हिंदुस्थान एक आहे असें समजून केली आहे. ईस्ट इंडिया रेल्वे, नॉर्थ वेस्ट रेल्वे व इतर रेल्वे यांची, स्वतंत्र राज्यें झाली म्हणजे वाटणीच करावयाला पाहिजे. ही वाटणी झाली म्हणजे दोन्ही राज्यावर आपत्तीच येणार.

तिसरें कारण संरक्षणासंबंधीचे. हिंदुस्थानची जी सैन्य रचना केली आहे ती सारा हिंदुस्थान एक आहे असें समजून केली आहे. त्या सैन्याचें, आरमाराचे व वैमानिक दलाचे आतां तुकडे पाडलें तर सारें संरक्षण खातें खिळखिळे होऊन जाईल. वायव्य व ईशान्येकडील पाकिस्थानच्या सरहद्दी या स्वसंरक्षणास पुरेशा समर्थ नाहीत. हिंदुस्थानवर पूर्वी ज्या स्वाऱ्या झाल्या त्या त्याच वाजूनीं झाल्या. पाकिस्थानचें संरक्षण करण्यास बचावाकरतां आंत पसरलेला मुलुख खोल असला पाहिजे. पण पाकिस्थानची खोली पाहिली तर ती तशी नाही.

चवथें कारण हिंदी संस्थानांचे. या संस्थानानीं कोणत्या राज्यांत जायचे ? पाकिस्थानांत कां हिंदुस्थानांत ? तेव्हां तीहि अडचण विभागणीला येते.

पांचवें कारण, हें पाकिस्थान सलगहि नाही. वायव्य व ईशान्येकडील पाकिस्थानचे तुकडे जोडणारें जें अंतर आहे तें ७०० मैलाचें आहे. या ७०० मैलाच्या टापूंतून मुसलमानांचा वापर होऊ देणें न देणें हें सर्वस्वी हिंदुस्थानवर

घटनापरिषद

अवलंबून रहाणार. शांततेच्या काळांत असो किंवा युद्धाच्या काळांत असो मुसलमानांचें पाकिस्थान हें हिंदुस्थानच्या कृपेवर आधारलेलें असणार. आणि शेवटीं या ७०० मैलाच्या टापूवरून भांडणें होऊन एक पाकिस्थान तरी संपले जाणार किंवा हिंदुस्थान तरी संपणार. हिंदुस्थानांत जर्मनी व फ्रान्स किंवा बाल्कन स्टेट्स निर्माण होणें यामुळें शक्य होईल.

या पांच कारणांचा विचार करून हिंदुस्थानांत पाकिस्थान निर्माण करणें शक्य नाहीं असा निर्णय त्रिमंभ्यांनीं दिला याबद्दल हिंदु संतुष्ट झाले पण लीगहि मोठीशी नाखूप झाली आहे असें दिसत नाहीं. कारण लीगनें पाकिस्थानवर आपलें सर्वस्व पणाला लावले होते. त्याकरतां वाटेल तो त्याग करावयास त्यांची तयारी होती. २८ जुलैचा लीगचा ठराव भाग्याचा आहे.

स्वातंत्र्याचा व पाकिस्थानचा प्रश्न हा अशा प्रकारें निकालांत काढल्या-नंतर मुसलमानांच्या भीतीचे व भावनांचे काय करावयाचे हा प्रश्न मंत्र्यांच्या पुढें आला. अखंड हिंदुस्थानांत हिंदु हे बहुसंख्य असणारच. हिंदु बहुसंख्येच्या दडपणाखालीं इस्लामी संस्कृती व इस्लाम धर्म ह्यांचा गुदमरा होऊ नये म्हणून आम्हाला त्यांच्या मागण्याकडे दुर्लक्ष करतां येणार नाहीं असें मंत्र्यांचें म्हणणें. इस्लामी संस्कृती व धर्म हा सुरक्षित रहावा म्हणून काँग्रेसच्या योजनेचाच आधार मंत्र्यांनीं घेतला. काँग्रेसनें ८ ऑगस्ट १९४२ रोजीं मुंबईस केलेल्या ठरावांत प्रांतांना शेषाधिकारासह स्वायत्तता द्यावी असें म्हटलें होते. मध्यवर्ती सरकारच्या ताब्यांत कमीत कमी खातीं ठेवली व प्रांतांना भरपूर सत्ता दिली म्हणजे मुसलमानांचें समाधान होईल असें या मंत्र्यांना वाटले. म्हणून त्यांनीं पर-राष्ट्रीय कारभार, संरक्षण व वहातुक एवढी तीनच खातीं मध्यवर्ती म्हणून ठरविली.

पण जर प्रांतांना आर्थिक व व्यापारविषयक बाबतींत मोठ्या प्रमाणावर प्रांतांची रचना करावयाची असेल तर त्यांनीं स्वतःच्या इच्छेनें त्या त्या बाबी मध्यवर्ती सत्तेकडे सोपवाव्या अशीहि सूचना करण्यांत आली. वास्तविकपणें

धर्माच्या व संस्कृतीच्या रक्षणाकरतां प्रांताकडे नाणीं, बँका, व्यापार-धंदे कशाला हवेत हेंच समजत नाहीं. पण काँग्रेसनें आणि म. गांधीनीं हे तीन व तशींच दुसरी खातीं मध्यवर्ती सत्तेकडे सोपवलीं म्हणजे भागेल असें म्हटलें होतें. त्याचा फायदा मंत्र्यांनीं घेतला. जिनांनाहि संतुष्ट करण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. तेव्हां धार्मिक व सांस्कृतिक संरक्षणाच्या नांवाखालीं त्यांनीं आर्थिक व औद्योगिक बाबीहि प्रांताकडे सोपविल्या. मूलभूत दृक्कांचीहि अशीच वासलात लावण्यात आली.

कांहीं प्रांतांनीं जर स्वेच्छेनें आर्थिक व औद्योगिक प्रश्नासारखे प्रश्न मध्यवर्ती सत्तेकडे सोपविले तर राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें फार गैरसोई होतील असें ते म्हणाले. ते त्यांचें म्हणणें बरोबरहि आहे. मध्यवर्ती सत्तेत कांहीं खातीं आवश्यक व कांहीं ऐच्छिक ठेवली तर मोठा गोंधळ होईल. कांहीं मंत्री साऱ्या हिंदुस्थानला जबाबदार रहाणार आणि ऐच्छिक बाबी सोपविलेले मंत्री कांहीं प्रांतांना जबाबदार रहाणार. तशीच आपत्ती कायदे मंडळाच्या सभासदांवरहि येणार. ऐच्छिक विषयाची चर्चा सुरू झाली म्हणजे जे प्रांत त्यांत नाहींत, त्या प्रांतांतील सभासदांना गप्प तरी बसावें लागणार किंवा उठून तरी जावे लागणार. हिंदुस्थानांत सोपीव व राखाव खात्यांची कारकीर्द कांहीं वर्षे चालू होती. तिचे कटु अनुभव प्रांतांना आले आहेत. त्याहिपेक्षां जास्त कटुता या कटु अनुभव विभागणीनें येणार. तेव्हां आज तरी मुसलमान मध्यवर्ती सत्तेकडे अधिक खातीं द्यावयास तयार होतील असें दिसत नाहीं.

संस्थानें

स्वातंत्र्य व पाकिस्थानइतकाच महत्त्वाचा प्रश्न संस्थानांचा. संस्थानें ही हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याला खिळ घालू शकली असती. पण तें संकट टळले आहे. मंत्र्यांनीं संस्थानांचा प्रश्न सोडविला नाहीं हें खरे आहे. पण त्यांनीं कांहीं गोष्टी स्पष्ट केल्या आहेत. हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यावर तो ब्रिटिश कॉमनवेल्थमध्ये राहो अगर न राहो; पण या वेळेपर्यंत संस्थानिकांचे व इंग्लंडच्या बादशहाचे जे संबंध होतें ते मात्र यापुढें रहाणार नाहींत असें

घटनापरिषद

मंत्र्यांनी स्वच्छपणे वजावले. ब्रिटनच्या राजाकडे आतां अधिराज्याचे अधिकार रहाणार नाहीत, तसेच ते हिंदुस्थानच्या नव्या स्वतंत्र राज्याकडेहि सोपविले जाणार नाहीत. मग ह्या अधिराज्याचे काय होणार? वास्तविकपणे हे अधिराज्याचे अधिकार म्हणजे काय याची कोठेहि व्याख्या केली नाही. संस्थानिकांनी पुष्कळ वर्षेपर्यंत ही व्याख्या केली जावी म्हणून धडपड केली. पण त्यांचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. संस्थानाबाबत वादशहाचे अधिकार व तेहि अनिर्वध असत. तेव्हां हिंदी स्वातंत्र्याबरोबर त्या अलिखित अधिकारांची इतिश्री व्हावयास पाहिजे होती. आणि हिंदुस्थानचे सार्वभौमत्व हे जसे हिंदी जनतेकडे देण्यांत आले तसे संस्थानांचे सार्वभौमत्व हे संस्थानी प्रजेकडे द्यावयास पाहिजे होते. त्याहिपेक्षां हिंदुस्थान हा जर एक व अविभाज्य म्हणून राखला जाणार आहे तर संस्थानांचेहि सार्वभौमत्व हे हिंदुस्थानकडेच द्यावयास पाहिजे होते. जर संरक्षण, वहातूक व परराष्ट्रीय कारभार हा ब्रिटिश हिंदुस्थान व संस्थाने यांचा एकच रहाणार आहे तर सार्वभौमत्व एक रहाण्यांत अडचण कोणती? कदाचित् संस्थानिक या धकक्याने कासावीस होतील व नवीच अडचण निर्माण होईल म्हणून हा प्रश्न अधात्री ठेवण्यांत आला असेल. पण स्वतंत्र हिंदुस्थानला, संस्थानिकाकडून हे सार्वभौमत्व—अधिराज्य संपलेच—एक आपल्याकडे तरी घेतले पाहिजे किंवा संस्थानी प्रजेकडे तरी दिले पाहिजे. त्याशिवाय हा प्रश्न संपला असे म्हणतां येत नाही.

शिफारशी

मंत्र्यांच्या योजनेत १५ वे कलम फार महत्त्वाचे आहे असे समजले जाते. त्या कलमान्वये त्यांनी हिंदुस्थानचे राज्य कसे सुस्थीर व व्यवहार्य होईल आणि सर्व पक्षांना आपल्याला न्याय मिळाला असे वाटेल याकरतां ६ शिफारसी केल्या आहेत.

(१) हिंदुस्थानचे एक संयुक्त राज्य असावे. संस्थाने व ब्रिटिश हिंदुस्थान यांचा त्यांत समावेश व्हावा. या संयुक्त राज्याने परराष्ट्रीय कारभार, संरक्षण व वहातूक या खात्यांचा कारभार करावा. या खात्याकरतां लागणारा पैसा उभारण्याची सत्ता या संयुक्त राज्याला असावी.

(२) संयुक्त राज्यांत एक कार्यकारी व एक कायदे मंडळ असावे. त्यांत ब्रिटिश हिंदुस्थान व संस्थानी प्रतिनिधी असावेत. कायदे मंडळांत जर एखादा मोठा जातीय प्रश्न उपास्थित झाला तर निकालाकरतां त्यावर हजर असलेल्या व मते देणाऱ्या उभय जमातींच्या प्रतिनिधींची स्वतंत्र मते घ्यावीत, तशीच सर्व हजर असलेल्या व मते देणाऱ्या सभासदांची एकत्र मते घ्यावीत.

(३) संयुक्त सरकारच्या कक्षेंत न येणारे शेषाधिकारासह सर्व विषय प्रांताकडे असावेत.

(४) संयुक्त सरकारकडे न सोपविलेले सर्व विषय संस्थानाकडे रहावेत.

(५) प्रांताना कार्यकारी व कायदेमंडळ असलेले गट निर्माण करण्याची मोकळीक आहे. त्या गटांनी प्रांताकडे कोणते समाईक विषय असावेत हे ठरवावे.

(६) संयुक्त सरकारच्या व गटांच्या घटनेंत असे एक कलम असावे की, जर एखाद्या प्रांताला आपल्या घटनेचा पुनर्विचार करावयाचा असेल तर तसा विचार त्यांच्या कायदे मंडळाला पहिल्या दहा वर्षानंतर आणि नंतर प्रत्येक दहा वर्षांनी करतां यावा.

हिंदुस्थानची घटना उभयपक्षांनी एकत्र येऊन बनवावी या हेतूने वरील शिफारसी त्रिमंड्यांनी केल्या. या शिफारसी जाहीर झाल्यावर खुलासे, प्रति खुलासे, मुलाखती, पत्रे वगैरे पुष्कळच प्रकार झाले. त्या शिफारसी मान्य करणे अगर न करणे हे उभय पक्षावर अवलंबून होते. जर दोन्ही पक्षांनी हा योजनेचा स्वीकार केला नसतां तर तिघेहि मंत्री पराभूत होऊन परत गेले असते. पण एकाच पक्षाने जर त्याला मान्यता दिली असती तर त्या पक्षाला त्यांनी घटना परिषद भरवा व घटना तयार करा असा आदेश दिल्या असता.

त्रिमंड्यांच्या योजनेंत सर्वच प्रश्न शिफारसीवजा नाहींत. कांहीं गोष्टी बंधनकारक आहेत. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न आणि हिंदुस्थानचे अखंडत्व

घटनापरिषद

हैं शिफारसवजा नहीं. वाकीच्या वावतींत उभयपक्ष एक झालें व त्यांनीं निराळ्या धर्तीवर आपली घटना बनवली तर त्याला ब्रिटिश सरकार हरकत घेणार नाही. उभय पक्षांत एकी होऊच शकत नाही असें पाहिल्यामुळे त्यांनीं आपल्या सूचना जाहीर केल्या. त्या शिफारशींतिल कोणतें मुद्दे जिनांना कबूल नव्हते व नाहीत हें आपण स्थूल मानानें पाहूं.

जिनांना पाकिस्थान निर्माण होत नाही हें समजल्यानंतर मध्यवर्ती सत्ता ही जितकी दुर्बल असेल तितकी हवी होती. त्याकरतां त्यांनीं असें सांगितलें कीं, मध्यवर्ती सत्तेचा खर्च भागवण्याकरतां त्या सत्तेला कर बसवण्याचा अधिकार देऊ नये. प्रांतांनीं मध्यवर्ती सत्तेला खंडणी द्यावी. मध्यवर्ती कायदे व कार्यकारी मंडळांत हिंदु व मुसलमानांचें प्रतिनिधी सारख्या प्रमाणांत असावेत असें त्यांचें दुसरें म्हणणें. गट बनविण्याची योजना जिनांच्या समाधाना करतांच केली होती. पण त्यांतहि त्यांना अशी दुरुस्ती हवी होती कीं, प्रांताना हिंदुस्थानच्या संयुक्त राज्यांत रहावयाचे का स्वतंत्र सार्वभौम राज्य स्थापावयाचें हेहि ठरविण्याचा अधिकार असावा. जरी त्यांना या योजनेंत पाकिस्थान मिळालें नाही तरी पुढें दहा वर्षांनीं पाकिस्थान मिळावे याकरतां घटनेंत तशी व्यवस्था हवी होती.

काँग्रेसला तर या शिफारसी फारच असमाधानकारक वाटल्या. कारण जिनांना ऐनजिनशी नाकारलल पाकिस्थान, अन्य रूपानें दिलें आहे अशी काँग्रेसची धारणा.

त्यांना युनियनच्या सत्तेत आणखी खाती जावयास पाहिजे होती. उद्योग-धंदे, व्यापार, चलन, बँका, जकात वगैरे खाती मध्यवर्ती सत्तेत असावीत अशी काँग्रेसची मागणी होती. त्याचप्रमाणें मूलभूत हक्कांचा समावेश हाहि मध्यवर्ती सत्तेच्या अधिकारांत करावा असें काँग्रेसचें म्हणणें.

काँग्रेस युनियनच्या कायदेमंडळांत अगर हंगामी कार्यकारी मंडळांत सम-प्रतिनिधीचे तत्त्व मान्य करावयास तयार नाही. हंगामी सरकारांत सुद्धां जी काँग्रेस समप्रतिनिधीत्व मान्य करावयास तयार नाही ती कायम योजनेंत असला हट्ट चालू देईल हें शक्यच नाही.

पण सर्वांत काँग्रेसचा विरोध प्रांतांचें गट बनविण्याला आहे. हिंदुस्थानांत एक प्रांताचें राज्य, दुसरें प्रांतिक गटांचें राज्य व तिसरें युनियनचे राज्य अशी तीन तीन राज्ये चालू देण्यास काँग्रेसचा तीव्र विरोध होता. पाकिस्थान स्थापन करण्याविरुद्ध मंत्र्यांनीं एक कारण असें दिले आहे कीं, ज्या प्रांतांत अगर जिल्ह्यांत हिंदूंचें किंवा शिखांचें बहुमत आहे ते प्रांत पाकिस्थानांत समाविष्ट करणें अन्यायाचें आहे. हें जर खरे असेल तर आसाम प्रांत हा बंगाल बरोबर कां जोडला जावा ? पश्चिम बंगाल व कलकत्ता शहर हे 'क' गटांत कां खेचले जावे ? आणि पंजाबचें १२ मुसलमानेतर जिल्हे हे पंजाबमध्ये कां अंतर्भूत केले जावेत ? गटामध्ये मुसलमानेतर बहुसंख्यांक विभाग समाविष्ट करण्यांत अन्याय होत नाही काय ? खरी घटना अशी बनावयास पाहिजे कीं, ज्या विभागांत हिंदु, शिख हे बहुसंख्य आहेत त्या विभागांना आपला स्वतंत्र प्रांत बनविण्यास परवानगी द्यावयास हवी. तशी परवानगी दिल्यानंतर ज्या प्रांतांना आपलें प्रांत मोठे करावयाचें असतील त्यांनीं ते मोठे करावेत असें ठरवावयास पाहिजे. पूर्व बंगाल व सिल्हेट यांचा एक प्रांत, पश्चिम बंगालचा दुसरा प्रांत, पंजाबच्या १२ जिल्ह्यांचा स्वतंत्र प्रांत, अशी प्रांतांची पुनर्घटना करणें जरूर आहे. भाषावार प्रांत रचना जशी करावयाची आहे, तशी जातीवार प्रांतरचना जिनांना हवी असेल तर होऊ द्यावी. तशी प्रांतरचना घटना परिषदेला करता येणार नाही असें नाही. पण त्रिमंत्री योजनेप्रमाणें 'व' व 'क' गटांच्या संयुक्त सभेपुढे हा प्रश्न येईल तेव्हां नव्या प्रांतरचनेला कितपत मान मिळेल हा प्रश्नच आहे.

आज असें ठरलें आहे. 'अ', 'ब' व 'क' गटांचें प्रतिनिधी आपापल्या गटांत बसतील. तेथें गटाची एक घटना असावी कां नाही हे ठरवतील. एक घटना नको असें ठरले तर प्रांत स्वतंत्र होतील. पण जर गटांची एक घटना करावी असें बहुमतानें ठरलें तर कोणत्याहि वैयक्तिक प्रांताला आपण त्या गटापासून अलग होऊ इच्छितो असें सांगावयाचा अधिकार नाही. घटना परिषदेनें घटना तयार केली, पार्लमेंटनें ती मान्य केली आणि नव्या घटने-प्रमाणें निवडणुका झाल्या म्हणजे कोणताहि प्रांत आपल्या कायदेमंडळापुढे

घटनापरिषद

गटांतून फुटण्याचा ठराव आणू शकेल व तो पास झाल्यास गटाबाहेर पडू शकेल. पण एका गटांतून बाहेर पडलेल्या प्रांताला दुसऱ्या गटांत जावयास काय केलें पाहिजे याची मात्र तरतूद या योजनेत नाही.

आसाम हा जसा बहुसंख्य हिंदूंचा प्रांत आहे, तसाच सरहद्द प्रांत हा काँग्रेसचा आहे. सरहद्द प्रांताला आपल्या इच्छेविरुद्ध व गटांत कोंबून घ्यावे लागेल. त्यांची सुटका नवा कागदा पास होईपर्यंत होणार नाही.

आसाम प्रांत, सरहद्द प्रांत व शिख यांच्यावर या गटाच्या राज्याने अत्यंत अन्याय झाला आहे. मंत्र्यांना हा अन्याय कळत नाही असें नाही. त्यांनी तो अन्याय जाणूनबुजून जिनांना खुष करण्याकरतां केला आहे. पाकिस्थान नाही तर नाही; पण निदान मुस्लीम प्राधान्याचें दोन गट जिनांना देऊन ते संतुष्ट होतात कां नाही हें पहाण्याचा प्रयत्न मंत्र्यांनी केला व त्यांत ते तेव्हां तरी यशस्वी झाले.

काँग्रेसने याबाबतींत जरी नापसंती दर्शवली असली तरी त्या गटाच्या बाबतींतला मंत्र्यांचा अर्थ मान्य केला. (ता. १६ जून १९४६ चे मौ. भाषादांचें व्हाइसरॉयना पत्र पहा) व्हाइसरॉय व त्रिमंत्री यांचें म्हणणें अर्थात् एकच आहे. प्रथम प्रांतांनीं एकेका गटांत बसावें, गटांची घटना करावयाची कां नाही हें ठरवावें, घटना ठरली, ती मंजुर झाली व त्या घटनेप्रमाणें निवडणूका झाल्या म्हणजे प्रत्येक प्रांत आपआपल्या कायदे मंडळाच्या बहुमतानें गटांत रहावयाचें कां नाही हा निर्णय घेऊ शकेल. काँग्रेसला गटांतील प्रत्येक प्रांताला गटाची एक घटना असावी कां नाही हें ठरविण्याचा अधिकार प्रारंभीच असावयास हवा होता. आपण अशी कल्पना करूं कीं, गटानें आपल्या गटांत येणाऱ्या प्रांताकरतां एक घटना ठरविली व पुढें नव्या निवडणूका झाल्यावर प्रांत त्यांतून बाहेर पडले तर मग हा सारा गटांच्या

I note what you say about grouping. We abide by your interpretation of it—Azad.

घटनांचा खटाटोप व्यर्थच गेला असें होईल. जातीय प्रश्नाच्या बाबतीत ज्याप्रमाणें हिंदूंचें स्वतंत्र मत, मुसलमानांचें स्वतंत्र मत आणि हिंदु-मुसलमानांचें एकत्र मत घेण्याची व्यवस्था मंत्री योजनेत केली आहे तशी व्यवस्था ह्या गटाच्या बाबतीत केली असती तर न्याय्य झालें असतें. मुसलमानांच्या बाबतीत जी ही संरक्षणपर योजना केली आहे, तशीच प्रांताच्या बाबतीत केली असती तर मुसलमानेतरावर अन्याय झाला नसता. तथापि काँग्रेसनें हा अन्याय सहन करण्याचें कबूल केलें आहे.

या गटाना तितकेसें भिण्याचेहि कारण नाही. नवी घटना तयार होऊन प्रांताना गटांतून फुटण्याचा अधिकार प्राप्त होईपर्यंत ब्रिटिश मंत्र्यांच्या सद्देतूंचें पण अन्यायाचें प्रदर्शन जगाला पहावयास मिळेल. वॅ. जिनासारख्या बुद्धिमान गृहस्थानें ही उघडउघड निष्फल होणारी सवलत कां पत्करावी हेंच समजत नाही. पण ब्रिटिश जसे जिनांना खुष करूं इच्छितात, तसे जिना आपल्या अनुयायांना 'मी बिजरुपाचें पाकिस्थान मिळविलें' असें दाखवू इच्छित असावेंत.

सर स्ट्रॅकर्ट क्रिप्स म्हणतात कीं, प्रांतांना गटांतून फुटण्याचा अधिकार प्रारंभीच दिला असतां तर ते न्यायाचें झालें नसतें. कारण हल्लींच्या प्रांतांच्या निवडणूका ह्या प्रौढ मतदानानें झालेल्या नाहींत. शिवाय कांहीं प्रांतांना जातीय निवाड्यानें लोकसंख्येपेक्षां अधिक जागा मिळालेल्या आहेत. तेव्हां आम्ही प्रारंभीच ही सवलत दिली असती तर आमच्यावर टीका झाली असती. नव्या घटनेप्रमाणें भविष्यकाळांत ज्या प्रांताच्या निवडणूका होतील त्यांत प्रौढ मतदान येईल व त्या मतदानानें निवडून आलेले प्रतिनिधी जो निर्णय घेतील तो जास्त प्रातिनिधीक समजला जाईल. या करतां आम्ही पुढें फुटून निघण्याची सवलत ठेवली. ही सबब मार्भिक आहे पण बरोबर नाही.

काँग्रेसनें या गटांना स्वतःच विरोध लावले पाहिजे. त्यांनीं 'अ' गटाची घटना तयारच करतां कामा नये. प्रत्येक प्रांताला स्वतःची स्वतंत्र घटना तयार करून देणें हेच 'ब' व 'क' गटांच्या प्रातिनिधींना आपली संयुक्त घटना तयार करूं न देण्यास योग्य उत्तर होईल. पण जर 'अ' गटानें आपली

घटनापरिषद

घटना केली तर 'व' व 'क' गटाला हंसण्याचें कारण नाहीं. तशी चूक काँग्रेस करणार नाहीं. प्रत्यक्ष काय हेईल हें आपण पाहूं. काँग्रेसनें युरोपियनांना मताचा किंवा प्रतिनिधी म्हणून उभें राहण्याचा हक्क नाहीं असें कायदेशीर-रीत्या पटविल्यामुळें व युरोपिअनांनीं घटनापरिषदेपासून पूर्णपणें अलिप्त राहण्याचें ठरविल्यामुळें 'क' गटाचें भवितव्य अनिश्चित आहे. बंगालमध्ये मुसलमानेतरांना २७ जागा घटनापरिषदेत आहेत. एकूण मुसलमानेतर सभासद तेथील कायदे मंडळांत १३१ आहेत. १३१ सभासदांनीं २७ जागा भरावयाच्या म्हणजे ५ सभासदांमार्गे एक जागा होते. या १३१ सभासदांत २५ युरोपिअन्स आहेत. त्यांनीं जर मतदान केलें असतें अगर ते उभे राहिले असते तर पांच जागा त्यांना किंवा त्यांच्या हस्तकांना मिळाल्या असत्या. पण आतां २७ पैकीं २५ जागा काँग्रेसला मिळाल्या. आसाममध्ये ९ युरोपिअन्स कायदे मंडळांत आहेत. त्यांनींही एक जागा मिळवली असती. कारण आसाममध्ये ८ जागांना घटनापरिषदेकरितां एक प्रतिनिधी पडतो. अशा प्रकारें म. गांधी व काँग्रेस यांनीं युरोपिअनांना मताधिकार बजावण्या-पासून परावृत्त केल्यामुळें ६ जागा हस्तगत केल्या. या ६ युरोपिअन्सनीं त्रिमंत्री योजनेला उचलून धरण्याकरितां गटांची संयुक्त घटना असावी असेंच म्हटलें असतें.

या बंगाल-आसाम गटांत हिंदु व मुसलमानांचे ३४ व ३६ प्रतिनिधी निवडून यावयाचे आहेत. त्या निवडणूकांचे जे निकाल लागले आहेत त्या-वरून गट बनवावा या पक्षाचे व गट बनवूं नये या पक्षाचे जवळजवळ सारखे प्रतिनिधी निवडून आले आहेत. तेथें गट बनणें न बनणें हें आतां कोणत्या पक्षाचा अध्यक्ष होतो यावर अवलंबून आहे. लीगचा अध्यक्ष झाला तर लीगचे ३४ प्रतिनिधी होतील व काँग्रेसचे ३५ होतील. काँग्रेसचा झाला तर लीग विजयी होईल. याशिवाय डॉ. आंबेडकर कोणतें धोरण ठरविणार हें निश्चित नाहीं, कारण ते तेथें निवडून आले आहेत. पण काँग्रेसनें युरोपिअन्सच्या वावर्तीत योग्य आक्षेप घेऊन गट न बनविण्याची शक्यता निर्माण केली आहे एवढें खरें. का. अ. जिना यांनीं युरोपिअन्स जर

गळले जात असतील तर मुसलमानांना अधिक जागा या असं म्हणून पाहिले. पण त्यांचे म्हणणे सयुक्तिक नव्हते. कारण १० लाखाला एक या प्रमाणांत मुसलमानांना जागा मिळाल्याच होत्या. तेव्हां जिनांचा हा आक्षेप विचारांत घेतला गेला नाही.

‘ब’ गटांत मात्र गटांची घटना न बनण्याची शक्यता नाही. तेथे २२ मुसलमान जागा, ४ शिख जागा व ९ सर्वसाधारण जागा आहेत. २२ मुसलमान जागांपैकी सरहद्द प्रांतांत २ जागा काँग्रेसला मिळाल्या आहेत व एक जागा पंजाबांत युनिअनिस्टाला मिळाली आहे. बलुचिस्थानची जागा स्वतंत्र गृहस्थाला मिळाली आहे. शिखांचा बहिष्कार असल्यामुळे त्या ४ जागा रिकाम्याच राहतील. पण कांहीं झाले तरी या गटातील ३६ जागापैकी, निम्म्या जागा गटविरोधी मताला मिळणे शक्य नाही.

शेवटची घटना तयार झाल्यावर सरहद्द प्रांत ‘ब’ गटांतून फुटेल असे वाटते. तसे झाल्यास जिनांचे पाकिस्थानचे स्वप्न विरेल व शेवटी पाकिस्थान म्हणजे पंजाब व सिंधचा मोठा प्रान्त एवढेच शिल्लक उरेल. या सर्व गोष्टींचा विचार करूनच काँग्रेसने या गटाच्या राजकारणाला जास्त विरोध करावयाचा नाही असे ठरविले असावे.

घटनापरिषदेचे प्रतिनिधी

वर उल्लेखिलेल्या सहा कलमी योजनेनंतर ही योजना अंमलात आणण्याकरतां कांहीं तरी यंत्र उभारणे जरूर होते. त्याकरतां घटनापरिषदेचा जन्म झाला. पण या परिषदेत सभासद किती घ्यावयाचे, कसे घ्यायचे वगैरे प्रश्न मंड्यापुढे होते. प्रथम त्यांनीं सर्व कायदे मंडळांत जे सभासद असतील त्यांच्या एकदशांश सभासद घ्यावेत असे ठरविले. पण ती संख्या फार लहान होते असे काँग्रेसचे म्हणणे. एकंदर हिंदी कायदे मंडळाचे सभासद १५८५ आहेत. त्यांच्या दशांश घ्यायचे म्हणजे १५९ सभासद झाले असते. तेव्हा मंड्यांनी हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येवर ही घटनापरिषदेच्या प्रतिनिधींची

घटनापरिषद्

संख्या आधारली. १० लाखाला एक सभासद हें प्रमाण त्यांनीं ठरविलें.

तें प्रमाण सर्वांना मान्य झालें. त्यांतील युक्तीवाद पटण्यासारखा आहे. प्रत्येक कायदे मंडळाला जे सभासद ठरवून दिले आहेत ते लोकसंख्येच्या प्रमाणांत ठरविलें नाहींत. आसामची लोकसंख्या १ कोट आहे पण त्याला १०८ सभासद दिले आहेत. बंगालची ६ कोटी लोकसंख्या आहे पण बंगालला ६०० सभासद दिले नसून फक्त २५० च दिले आहेत. जातीय निवाड्यामुळें कांहीं प्रांतांना अधिक व कांहीं प्रांतांना कमी जागा मिळाल्या आहेत हें दुसरेंहि कारण आहे. मुंबईत मुसलमानांची लोकसंख्या २० लाख आहे; पण त्यांना १० जागा जास्त म्हणजे ३० जागा दिल्या आहेत. बंगाल-मध्ये मुसलमान ५५ टक्के आहेत, पण त्यांना ४८ टक्केच जागा दिल्या आहेत. जातीय निवाड्यामुळें निर्माण झालेली विषमता दूर करण्याकरतां लोकसंख्येच्या प्रमाणांत घटनापरिषदेच्या सभासदांची वाटणी केल्यामुळें हिंदुंना किंवा मुसलमाना तक्रारीला जागा राहिली नाहीं. वास्तविक जिनांनीं बंगालमधील अन्याय दूर करा पण इतर प्रांतांतील अन्याय राहूं वा असें म्हणावयास हवें होतें. पण त्याचें म्हणणें टिकलें नसतें.

वरवर विचार करतां ही विभागणी न्यायाची झाली असें वाटतें. पण खोल विचार केला असतां तींत अन्याय दूर होत नाहीं. सध्याच्या कायदे-मंडळांत ख्रिश्चन, जमीनदार, अस्पृश्य, ख्रिया, अँग्लो इंडियन्स, मजूर वगैरेना ज्या जागा मिळाल्या आहेत त्या लोकसंख्येवर तर नाहींतच नाहीं किंवा जातीय निवाड्याच्या तत्वावरहि नाहींत. सर्वांना प्रतिनिधित्व द्यावें म्हणून ती एक व्यवस्था आहे. पण काँग्रेसच्या पोट्यांत हे सारे पक्ष कमी अधिक प्रमाणांत समाविष्ट होत असल्यामुळें काँग्रेसनें तक्रार केली नाहीं. एरवीं ख्रियांना अधिक प्रतिनिधित्व मिळावयास नको होतें कां? इतर वर्गाबद्दल असेंच म्हणतां येईल. पण घटनापरिषदेचा प्रश्न हा थोड्या दिवसांचा असल्या-मुळें त्याबद्दल कोणी तक्रार केली नाहीं.

त्रिमंभ्यांनीं लोकसंख्येच्या प्रमाणांत प्रतिनिधी निवडण्याचें जें तत्त्व

ठरविलें आहे तेंच तत्व घटनापरिषदेनें पुढें निश्चित केलें पाहिजे. मुसलमान, हिंदु वगैरेना लोकसंख्येच्या प्रमाणांतच यापुढें प्रतिनिधित्व द्यावें.

त्रिमंत्र्यांनीं मुसलमान, शिख व सर्वसाधारण असें तीनच वर्ग मान्य केले आहेत. इतर अल्पसंख्याकांना या योजनेत पुरेशा जागा मिळणार नाहींत म्हणूनच त्यांच्या करतां एक निराळीच व्यवस्था केली आहे. या अल्पसंख्याकांचे एक सल्लागार मंडळ नेमलें जाणार आहे. या मंडळानें नागरिकांचे अल्पसंख्याकांचे, वन्यजातींचे व वगळलेल्या प्रदेशांतील लोकांचे हक्क काय असावेत हें ठरवावें. तो अहवाल त्यांनीं संयुक्त घटना परिषदेला सादर करावा. त्यांत मूलभूत हक्क, अल्प संख्याकांच्या संरक्षणाची तरतूद, आणि उपरोक्त वन्य व वगळलेल्या प्रदेशांतील लोकांवरील राज्यकारभार कसा चालवावा हें नमूद करावें. तसेच हे हक्क गटाच्या घटनेत समाविष्ट करावेत कां संयुक्त राज्याच्या घटनेत समाविष्ट करावेत याचाहि उल्लेख करावा.

अ विभागांत मद्रास, मुंबई, संयुक्तप्रांत, बिहार, मध्यप्रांत व ओरिसा हे सहा प्रांत येतात. त्यांत मुसलमानांना २० जागा व मुसलमानेतरांना १६७ जागा दिल्या आहेत. याशिवाय दिल्ली, अजमीरमेरवाड आणि कूर्ग ह्या कमिशनच्या ताब्यांतील प्रांतांना प्रत्येकी एकेक जागा दिली आहे. दिल्ली व अजमीर मेरवाडा यांचा घटनापरिषदेतील प्रतिनिधी हा स्वतंत्रपणें न निवडतां मध्यवर्ती कायदेमंडळाचा जो सभासद आहे तोच या प्रांताचा प्रतिनिधी म्हणून जाईल. कूर्गमध्ये जे कायदेकौंसिल आहे ते आपला प्रतिनिधी पाठवील अशी कूर्गची व्यवस्था केली आहे. अशाप्रकारें 'अ' विभागांत १७० सर्वसाधारण व २० मुसलमान प्रतिनिधी होतात.

ब विभागांतून ९ सर्वसाधारण, ४ शिख व २२ मुसलमान पाठवावयाचे ठरलें. शिवाय बलुचिस्थानचा एक प्रतिनिधी याच विभागांत समाविष्ट केला आहे. म्हणजे २३ मुसलमान, ४ शिख व ९ सर्वसाधारण प्रतिनिधी 'ब' विभागाला दिले आहेत.

क विभागांत ३६ मुसलमान व ३४ सर्वसाधारण प्रतिनिधी आहेत.

घटनापरिषद

त्यांत आसामचे ७ सर्वसाधारण व ३ मुस्लीम प्रतिनिधी आहेत. बंगालला २७ व ३३ जागा आहेत.

आतां संस्थानांचा प्रश्न उरतो. सर्व संस्थानाना मिळून ९३ जागा दिल्या आहेत व त्या १० लाखाला एक ह्या प्रमाणांतच दिल्या आहेत. ह्या जागा कशा भरावयाच्या हें ठरलें नाहीं. पण त्यांनीं त्याकरतां वाटाघाट करणारें मंडळ स्थापावयाचें आहे. हें वाटाघाट मंडळ पहिल्या घटनापरिषदेला संस्थानामार्फत उपस्थित राहिल. संस्थानांचा प्रश्न हा मागाहून येणार असल्यामुळे त्यांच्या निवडणुका मागाहून केल्या तरी चालतील.

घटनापरिषदेच्या पहिल्या बैठकींत अध्यक्षीची व इतर पदाधिकार्यांची निवडणूक होईल व अल्पसंख्य वगैरेच्या प्रश्नाकरतां सल्लागार मंडळ स्थापन केलें जाईल. नंतर प्रतिनिधी अ व व क गटामध्ये विभागून बसतील. हे गट आपल्याला संयुक्त घटना हवी कां नाहीं हें ठरवतील आणि तशी घटना असावी असें ठरल्यास कोणते विषय त्यांत असावेत याचा निर्णय घेतील. गटांतून फुटण्याचा अधिकार हा प्रांतांना यावेळीं मिळणार नाहीं, तो नव्या घटनेच्या पहिल्या निवडणुकांनंतर मिळणार आहे.

हें प्रांतांचें राजकारण समाप्त झाल्यावर संयुक्त राज्यघटनेला सुरवात होईल. त्याकरतां तीनहि गटाचे आणि संस्थानाचे प्रतिनिधी एकत्र बसतील व संयुक्त हिंदुस्थानची घटना बनवतील.

त्रिमंश्यांनीं वर ज्या ६ कलमी शिफारसी केल्या आहेत, त्या जर बदलावयाच्या असतील अगर एखादा मोठा जातीय प्रश्न विचारांत घ्यायचा असेल, तर त्याला हजर व मते देणाऱ्या हिंदु व मुसलमान सभासदांचें पृथक बहुमत असावे लागेल.

पण एखादा प्रश्न जातीय आहे कां नाहीं तसाच तो महत्वाचा आहे कां नाहीं हें कोण ठरवणार ? घटनापरिषदेच्या अध्यक्षाचा तो अधिकार आहे, पण जर हिंदु किंवा मुसलमान जातीपैकीं एका जातीच्या बहुसंख्येनें हा प्रश्न फेडरल कोर्टाच्या सल्ल्याकरितां पाठवावा असें म्हटलें तर अध्यक्षांनें फेडरल कोर्टाचा

सल्ला घ्यावा. पण हा सल्ला सल्ल्याच्या स्वरुपाचा असल्यामुळे तो अध्यक्षाने मानलाच पाहिजे असे नाही. अर्थात योजनेत सल्ला मानावा कां मानू नये याबद्दल स्पष्ट अनुज्ञा नाही. त्यांत फक्त एवढेच म्हटले आहे की, अध्यक्षांनी निर्णय देण्यापूर्वी फेडरल कोर्टाचा सल्ला तशी विनंती त्या परिस्थितीत केल्यास घ्यावा.

व्हाईसरॉयने जसा घटनापरिषदेच्या निवडणुका लवकर कराव्या असा आदेश प्रंताना द्यावयाचा आहे, तसा संस्थानाना वाटाघाटीची कमिटी नेमा असा आदेश द्यावयाचा आहे. संक्रमणाचा काळ लवकर संपावा म्हणून तांतडीने सर्व गोष्टी व्हाव्यात अशी त्रिमंत्र्यांची इच्छा.

घटनापरिषदेचे कार्य समाप्त झाल्यावर हीच घटनापरिषद् ब्रिटिश सरकार बरोबर तह करील. सत्ता संक्रमणामुळे जी सत्ता हिंदुस्थानकडे जाईल त्यासंबंधीच हा तह होईल. हा तह झाल्यावर ब्रिटिश पार्लमेंट अल्पसंख्याकांना पुरेसे संरक्षण मिळाले आहे कां नाही हे ठरवील आणि नंतर हिंदुस्थानच्या घटनेला मान्यता देईल. ही मान्यता मिळाल्यावर हिंदुस्थान स्वतंत्र होईल व हिंदुस्थानांतून ब्रिटिश सैन्य, ब्रिटिश अधिकारी निघून जातील. अशाप्रकारे सत्ता संक्रमणाचे हे यंत्र व ही पद्धती ठरविण्यांत आली आहे.

शेवटीं एकच प्रश्न उरला. तो म्हणजे व्हाईसरॉयच्या तात्पुरत्या कार्यकारी मंडळाचा. १९४५ साली व्हाईसरॉयनीं सिमला येथे जो प्रयत्न केला होता तो समप्रतिनिधीत्वाच्या खडकावर फुटला होता. पण दिल्लीला पुनः त्याच भूमिकेवरून हा प्रश्न हाताळण्यांत आला. त्याला कारण एकच आहे. जिना असे धरून चालले आहेत की, मुसलमान हे स्वतंत्र राष्ट्र आहे. पण पाकिस्थान अमान्य केल्यानंतर मुसलमानाना समप्रतिनिधीत्व कां द्यावे हे कळत नाही. १९४५ साली युद्ध होते व पाकिस्थानचा प्रश्न निकालांत निघाला नव्हता. त्यावेळीं हिंदु व मुसलमान किंवा काँग्रेस व लीग किंवा सर्वण हिंदु आणि मुसलमान यांचे प्रतिनिधी सारख्या प्रमाणांत घ्यावेत हे कळू शकत होते. युद्धांत ब्रिटिशांना साऱ्यांचीच मदत हवी होती. पण १९४६ साली युद्ध व पाकिस्थान

घटनापरिषद

या दोहोचाहि निकाल लागला होता. तेव्हां समप्रतिनिधीत्वाचा हा हट्ट काय म्हणून ? तडजोडीकरतां कशा विचित्र गोष्टी जमून येतात हें खरोखर पहाण्यासारखें आहे. प्रांतिक कायदेमंडळांत ज्या जागांची वाटणी केली आहे तींत कांहीं जमातींना त्या रुष्ट नयेत म्हणून जादा जागा दिल्या. घटनापरिषदेत लोकसंख्येचें प्रमाण मानलें आणि हंगामी सरकारांत समप्रतिनिधित्व कबूल केलें. या साऱ्या प्रकारांत कोठें राजकारण शास्त्राची दृष्टी आहे का ? ज्यावेळीं जें जमेल तें करावयाचें व रुष्ट पक्षाला संतुष्ट करावयाचें एवढाच त्यांत हेतू आहे. अशा नें राजकारणाचा विचका होतो व तसा विचका हिंदी राजकारणाचा आजवर ब्रिटिशांनीं केला.

हंगामी सरकारच्या घडणीला व्हाईसरॉयनीं १२ सभासदापासून सुरवात केली. ५ हिंदु, ५ मुसलमान व २ अल्पसंख्य. काँग्रेसनें १५ जागांचा हट्ट धरला. तेव्हां व्हाईसरॉय १३ जागावर आले. ५ हिंदु, ५ मुसलमान, १ अस्पृश्य, १ शिख व १ ख्रिश्चन त्यांत समप्रतिनिधीत्व सोडलें असें व्हाईसरॉयचें म्हणणें. कारण अस्पृश्य जो यावयाचा तो काँग्रेसचाच येणार. तेव्हां काँग्रेस व लीग यांचें ६ व ५ असें सभासद झाले. हिंदु व मुसलमान म्हटले तरी ६ व ५ असें प्रमाण पडत होते. पण काँग्रेसच्या आग्रहानें १३ जागांच्या १४ जागा व्हाईसरॉयनें केल्या व १४ वी जागा पारशाला द्यावयाची असें ठरविलें. पण जो पारशी घेतला तो सरकारी माणूस निघाला व काँग्रेसनें त्याला हरकत घेतली. त्या जागेकरतांच जर हंगामी सरकार मोडलें असते तर व्हाईसरॉयनीं त्याच्या जागीं दुसरा गृहस्थ घेतला असता. असें सांगतात काँग्रेसनें हंगामी सरकारांत जावयाचें ठरविलेंहि होतें. काँग्रेसनें, काँग्रेसच्या मुसलमानाबद्दलचा हट्टहि सोडला होता. पण जिनांनीं व्हाईसरॉयना १८ जूनला एक पत्र पाठविले व त्या पत्रांत 'जर काँग्रेसनें लीगेतर मुसलमानाला आपल्या यादींत समाविष्ट केले तर लीग त्याला तीव्र विरोध करील असें म्हटलें.' हें जिनांचें पत्र प्रसिद्ध झालें नसतें तर काँग्रेस राष्ट्रीय मुसलमानाचा हट्ट सोडून हंगामी सरकारांत गेली असती. व्हाईसरॉयना सुद्धां जिनांचें म्हणणें मान्य होते. कारण त्यांनीं असा राष्ट्रीय मुसलमान घेता येणार नाहीं असें मौलानाना कळविले. हें काँग्रेसला

विचित्र वाटले. कारण ज्यावेळीं काँग्रेसने सरहद्द प्रांतांत अयशस्वी झालेल्या अबदुल रब निस्तारच्या नांवाला हरकत घेतली तेव्हां व्हाईसरॉय म्हणाले तुम्हांला लीगच्या नांवाला हरकत घेणार नाहीं. पण जिना काँग्रेसच्या नांवाना — राष्ट्रीय मुसलमानाला हरकत घेऊ शकतात व शकले आणि व्हाईसरॉयनीं ती हरकत उचलून धरली. त्यामुळे हंगामी सरकारची योजना फिसकटली.

सिमल्याची १९४५ ची बोलणी युनियनिस्ट पक्षाच्या मुसलमानाकरतां मोडली आणि १९४६ ची दिल्लीची बोलणी राष्ट्रीय मुसलमानाकरतां मोडली. जिनांचा या नांवांना इतका विरोध कां ? त्यांचा पहिल्यापासून असा दावा होता व आहे कीं, लीगशिवाय अन्य कोणीहि मुसलमान, मुसलमान समाजाचे प्रतिनिधी होऊ शकत नाहीत. दुसरा प्रतिनिधी मान्य करणें म्हणजे लीगच्या एकमेव हक्काला हरताळ फासणें आहे. त्यांनीं निवडणुकांत हा आपला दावा सिद्ध केला होता हें खरें आहे. त्यांना जवळजवळ ९० टक्के जागा प्रांतिक निवडणुकांत मिळाल्या होत्या आणि ७५ टक्के मतदान त्यांच्या बाजूचे होते. तेव्हां जिना जर त्या आधारावर आपला हक्क मांडीत असले तर तें चूक कसे ? याच्या उलट काँग्रेसची स्थिती. काँग्रेस ही राष्ट्रीयत्वावर हक्क सांगणारी संस्था. काँग्रेसला सरहद्द प्रांताशिवाय मुसलमान जागा सर करतां आल्या नसल्या तरी आपलें राष्ट्रीयत्व काँग्रेस तेवढ्यामुळे सोडून देऊ शकत नव्हती. शिवाय काँग्रेस लीगच्या वाट्याला आलेल्या जागापैकीं, जागा मागत नव्हती. ती आपल्याच जागेपैकींच एक जागा राष्ट्रीय मुसलमानाला देऊ इच्छित होती. काँग्रेसनें लीगच्या ५ जागापैकीं एक जागा आम्हाला द्या असें म्हटलें असते तर लीगनें निवडणुकांचा निकाल काँग्रेसच्या तोंडावर टाकला असता. पण तसें काँग्रेसनें केलें नाहीं त्यामुळे काँग्रेसला दोष देणें हें चूक आहे.

पण प्रश्न असा आहे कीं, जीं काँग्रेस १८ जून रोजीं हंगामी सरकारांत जाण्याचा निर्णय घेते, तींच काँग्रेस जिनांच्या पत्रामुळे इतकी बिथरते, हें काय ? जिनांची वृत्ति काँग्रेसला ठाऊक नव्हती असें नाहीं.

१९४५ च्या सिमल्याच्या परिषदेनंतर जिनांची वृत्ति बदलण्यास कोणतेहि कारण झालें नव्हतें. उलट निवडणुकांतील यशामुळे जिना अधिकच बलिष्ठ

घटनापरिषद्

झाले होते. अशा स्थितीत जिनांच्या पत्रामुळे काँग्रेसने निकाल बदलावयास नको होता. तो निर्णय अगोदरच घेतला असता तर हरकत नव्हती. पण जिनांच्या पत्रावरोवर ता. २२ जूनचे व्हाईसरॉयचे पत्र आले व त्या पत्रांतहि त्यांनी जीनांना उचलून धरले म्हणून काँग्रेसला निकाल बदलणे भाग पडले असावे.

हंगामी योजना न स्वीकारण्यास आणखी एक कारण झाले. त्या योजनेत व्हाईसरॉय असे कबूल करून बसले की, कार्यकारी मंडळांत जर एखादा महत्वाचा जातीय प्रश्न आला तर तो एकंदर बहुमताने निकालांत निघणार नाही. दोन्ही जातींचे जर बहुमत झाले तरच तो मान्य होईल. याचा अर्थ व्हाईसरॉयच्या हाती जी व्हेटोची सत्ता होती ती लीगच्या हाती गेली. काँग्रेसने दोन्ही जमातींचे बहुमत हे दीर्घकालीन योजनेकरतां स्वीकारले होते. अल्प-कालीन योजनेकरतां स्वीकारले नव्हते.

हंगामी योजना जर एखादा पक्ष स्वीकारीत असेल तर ती आम्ही अंमलांत आणू, असे व्हाईसरॉयचे १६ जूनचे पत्रक होते. त्या पत्रकाप्रमाणे लीग व काँग्रेसतरांचे हंगामी सरकार व्हाईसरॉयनी स्थापावयास पाहिजे असे जिनांचे म्हणणे. ता. १८ व नंतरची जी पत्रके जिनांनी गर्दागर्दाने प्रसिद्धीला दिली त्या पत्रकांचा हेतु काँग्रेसला डिवचावे व ती हंगामी सरकारांत येऊ नये असा कशावरून नसेल ? पण जिनांचे हे कारस्थान असलेच तर ते यशस्वी झाले नाही. जिनांनी सरकारवर वचनभंगाचा आरोप केला. पण सरकारने असे उत्तर दिले की, आम्ही हंगामी योजना टाकून दिली नाही. कांहीं काळ विश्रांति घेऊन आम्ही पुनः प्रयत्न करणार आहो. हे उत्तर हिंदुस्थानच्या हिताच्या दृष्टीने योग्य असले तरी ता. १६ जूनच्या घोषणेला धरून नव्हते. त्यांत वकिली होती. काँग्रेसशिवाय हंगामी सरकार कसे चालणार ? जिनांची त्यामुळे भयंकर निराशा झाली व त्यांचे सर्व डाव फसले.

जिनांनी आपल्या कार्यकारी मंडळाचा व लीग कौन्सिलचा सल्ला घेऊन हंगामी सरकार व दीर्घकालीन योजना यांत भाग घ्यावयाचा नाही असे आतां

ठरविलें. पण त्यांनीं भाग घेतला नाहीं तरी घटना परिषद भरेल व ती घटना तयार करील. यामुळेच जिना घटनापरिषदेपासून अलिप्त रहातील असें वाटत नाहीं. अशाप्रकारें त्रिमंत्री योजनेचें स्वरूप आहे, त्यांत कोणी काय मिळवले व कोणी काय गमविलें हें आपण पाहूं. या घडामोडींतलें पहिले हिस्सेदार ब्रिटिश. हिंदुस्थानकडे स्वातंत्र्य देण्याची त्यांची इच्छा या खेपेला तरी खरीखुरी दिसते. फक्त आतां शेवटीं तहाच्या वेळेला ते काय खेंगटी काढतात तें पहावयाचें आहे. कारण घटनापरिषदेचें ठराव अंमलांत आणणें हे दोन गोष्टीवर त्यांनीं अवलंबून ठेवलें आहे. एक ब्रिटिशांबरोबरचा समाधानकारक तह व दुसरे अल्प-संख्याकांच्या हक्काचें संरक्षण. लीगची पाकिस्तानची मागणी कितपत खरी होती हें ठाऊक नाहीं. पण ती मागणी उधळली गेली हें खरें आहे. जिना जर पाकिस्तानबद्दल खरोखरच सर्वस्व पणाला लावायला तयार असते तर ते स्वस्थ बसले नसते. पण त्यांनीं गटांत पाकिस्तानची बीजे आहेत यावरच समाधान मानले. त्याचा आजचा सर्वच योजना नाकारण्याचा पवित्रा हा निव्वळ त्रागा आहे. तिसरी त्यांची आशा हंगामी कार्यकारी मंडळांत समप्रतिनिधीत्व मिळावे अशी होती. तीहि मान्य झाली नाहीं. आतां फक्त लीगशिवाय दुसरा कोणीहि मुसलमान मुसलमानांचें प्रतिनिधीत्व करूं शकत नाहीं हा त्यांचा एकच मुद्दा राहिला आहे. त्याचाहि निकाल लवकरच लागेल.

घटनापरिषदेत जिना आले तर आपल्याबरोबर पुष्कळच विघ्नें आणणार आहेत. गटापासून तो संयुक्त सरकारच्या घटनेपर्यंत वेळोवेळीं ते अडचणी निर्माण करतील. पण घटनापरिषदेत आतां तिसरी कोणतीहि सत्ता नसल्यामुळे त्यांचें चालणार नाहीं.

काँग्रेसच्या दृष्टीनें विचार केला तर काँग्रेसची संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी मान्य करण्यांत आली आहे. पाकिस्तान हें अमान्य करण्यांत आलें आहे. गटांचें भय हें अवास्तव आहे. संस्थानिकांचा प्रश्न हा वाटाघाटींत सुटूं शकेल. मात्र समाज-सत्तावाद्यांचें त्यांत समाधान होत नाहीं. कारण समाजवाद्यांना सत्ता बळकाव्याची आहे. तिचें संक्रमण त्यांना मान्य नाहीं. म्हणून समाज-वाद्यांना हा युक्तिवाद मान्य होणार नाहीं.

घटनापरिषद

अस्पृश्यांना राखीव जागा ठेवल्या तरी समाधान नाही. त्यांना स्वतंत्र मतदार संघ पाहिजे आहे. गेल्या प्रांतिक निवडणुकांत अंबेडकरांचा पक्ष संपूर्ण पराभूत झाला. त्याचें कारण संयुक्त मतदार संघ आहे हें खरें आहे. पण जर अंबेडकरांनी प्राथमिक निवडणुका लढविल्या असत्या तर त्यांची अशी शोचनीय स्थिती झाली नसती. प्राथमिक निवडणुका हेंच अंबेडकरांचें खरें संरक्षणाचें साधन आहे. राष्ट्र आतां स्वतंत्र मतदार संघाकडे परत मार्ग जाणार नाही. ही अविश्वासाची वृत्ती जर अंबेडकर टाकून देतील व काँग्रेस-मध्यें येतील तर काँग्रेस अंबेडकरांना काय देणार नाही? काँग्रेसबद्दलचा त्यांचा राग हाच त्यांचा वैरी आहे. जेथें मुसलमानांचेहि स्वतंत्र मतदार संघ असूं नयेत अशी काँग्रेसची दृष्टी आहे, तेथें अस्पृश्यांकरितां रद्द केलेल स्वतंत्र मतदार संघ हे पुनः सुरू होतील व राजकारण मार्ग जाईल असें वाटत नाही.

शिख हेहि असेंच रूष्ट झाले आहेत. ती एक लढवण्यांची जात असूनहि संरक्षण मागत आहे. त्यांचा तीन गोष्टीबद्दल राग आहे. घटना परिषदेत त्यांना ४ च जागा दिल्या. पूर्वी त्यांना लोकसंख्येपेक्षां जास्त जागा होत्या, त्या यामुळें कदाचित् कायमच्या जातील अशी त्यांना भीती आहे. दुसरे त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, अखिल हिंदुस्थानच्या घटनेत हिंदूंच्या व मुसलमानांच्या स्वतंत्र मान्यतेशिवाय जसा कोणताहि महत्त्वाचा प्रश्न सुटणार नाही, तसेंच 'ब' गटाच्या बाबतीत व्हावयास पाहिजे. तेथें शिख, हिंदु व मुसलमान यांच्या संमतीशिवाय जातीय प्रश्न सुटणार नाही असें म्हटलें जावयास त्यांना पाहिजे आहे. ही सवलत गटाच्या घटनेचे वेळीं ते मागूं शकतील. पण त्यांची खरी तक्रार पुढेंच आहे. पंजाबांत शिख हे मुसलमानांच्या ताब्यांत जातील. त्याकरतां पंजाबची पुनर्रचना त्यांना हवी आहे व पंजाबच्या १२ जिल्ह्यांचा स्वतंत्र प्रांत ते मागतील. पण 'ब' गटांत शिख व हिंदु यांची संख्या घटनापरिषदेत कमी असल्यामुळें त्यांचें म्हणणें मान्य होणार नाही अशी त्यांना भीति वाटते. या १२ जिल्ह्यांचा स्वतंत्र प्रांत जर झाला नाही तर घटनेत संरक्षणाची तरतूद करून घेणें एवढेंच शिष्टक उरतें. त्या बाबतीत त्यांना वाटेल ती मदत काँग्रेस करील.

अशाप्रकारें कागदावरील या योजनेत काँग्रेससारख्या राष्ट्रीय संस्थेला कांहीं अपायकारक दिसत नाही. जातीय प्रश्न हा अवघड नाही. कारण ब्रिटिशांनीं मुसलमानांना इतके संरक्षक हक्क दिले आहेत कीं, त्यापेक्षां जास्त हक्क कोणते असणार ? सैन्यांत जास्त किंवा बरोबरीनें मुसलमान घ्या वगैरे मागण्या जिना करतील. पण त्या कोण मान्य करणार ? पुढें अडचणी नाहींत असें नाहीं. पण जर औदार्य, खंबीरपणा आणि राष्ट्रीयत्व यांच्या आधारानें घटना बनविण्यास बसले तर सर्वसंमत घटना होणार नाहीं असें वाटत नाही.

हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य हें आतां मान्य झालें असल्यामुळे मुसलमान व अस्पृश्य यांच्या बाबतींत जितके औदार्यानें वागता येईल तितके वागावयास पाहिजे. कारण घटना तयार करणें हें आपल्या त्यागाचे ध्येय नाहीं. ती घटना कार्यक्षम कशी होईल व त्या घटनेमुळे हिंदुस्थान माणुसकीच्या पातळीवर कसा येईल हेंच आपणास बघावयाचें आहे. नुसत्या सामर्थ्यावर तयार केलेल्या घटना यशस्वी होत नाहींत. त्या यशस्वी करावयाच्या असतील तर त्या घटने-खालीं नांदणारी जनता संतुष्ट असावयास पाहिजे. नवी घटना तयार करणें म्हणजे जुनी वें संपविणें. नव्या घटनेला असंतोषाचें सुरंग लागतां कामा नयेत म्हणून या घटनापरिषदेत ज्यावेळीं कित्येक विसंगत सूचना येतील, त्यावेळीं त्या महत्त्वाच्या नसतील तर असंतुष्टांचा असंतोष काढून टाकण्याकरतां त्यांचा स्वीकार करावा. घटनापरिषदेत काँग्रेस जी बसणार ती ब्रिटिश आजवर ज्या जागी बसत त्या जागेवर बसणार आहे. मुसलमानांना हें रुचणार नाहीं व खपणार नाहीं. पण तें खरें नाहीं का ? अशा वेळीं काँग्रेसनें अत्यंत औदार्यानें वागले पाहिजे व ही आपली श्रेष्ठत्वाची भूमिका लक्षांत ठेवली पाहिजे.

हिंदुस्थान स्वतंत्र होणार म्हणजे आपण गुलाम होणार किंवा पूर्वीची आपली गुलामगिरी संपणार नाहीं अशी कोणत्याही घटकाची भावना रहातां कामा नये. ही स्वातंत्र्याची भावना प्रत्येकांत निर्माण व्हावी म्हणून काँग्रेसनें अप्रिय वाटणारा कांहीं त्यागहि केला पाहिजे. राज्य हे घटनेवर टिकत नाहीं, तरवारीवर टिकतां कामा नये, ते जनतेच्या प्रेमावर, संतोषावरच टिकलें पाहिजे.

★

स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना

: : ४

हिंदुस्थानच्या दीर्घकालीन इतिहासांत असा प्रसंग कधीच आला नव्हता की, साऱ्या देशांतील जनतेचे प्रतिनिधी एकत्र बसले व त्यांनी घटनेचा विचार केला. ही घटनापरिषद (लीग आल्यास) अपूर्व अशीच आहे. हिंदुस्थानांतील राजकारणपटुत्वांची ती परीक्षा आहे. आमच्यांत प्रतिकारशक्ती पुष्कळ आहे हें आम्ही दाखविलें; पण विधायक स्वरूपाची कामगिरी करण्याचे प्रसंग इतक्या दिवसांत आमचेवर आले नव्हते. म्हणूनच ही घटनापरिषद अपूर्व आहे असे वाटते.

घटना कशाकरतां केली जाते ? ज्या वेळीं साध्या कायद्यांनीं भागत नार्हीं त्याच वेळीं घटनापरिषद बोलावून मूलग्राही कायदे करावे लागतात असें मार्गें सांगितले. घटनापरिषदेत आपण काय ठरविणार आहोंत ? हिंदुस्थानांतील व्यक्तींच्या जीवनाचा विकास कसा होईल, त्या व्यक्तींची सर्वांगीण उन्नति कशी करतां येईल, याकरतां मुख्यत्वे कऱून घटना तयार करावयाची आहे.

आत्मिक-शक्तीवर आधारलेली घटना हवी

आधुनिक काळांत कोणतेहि राष्ट्र संन्याशासारखे अलिप्त राहू शकत नाही. एका राष्ट्राला दुसऱ्या राष्ट्रांची मदत घ्यावी लागते. स्वतंत्र राष्ट्रांचा एक मित्रसंघ जगांत निर्माण करावा लागतो. परस्परांच्या सहकार्यावर जर जागतिक संघ स्थापन करतां आले नाहीत तर कोणतेहि राष्ट्र यापुढें आपलें स्वतंत्र अस्तित्व टिकवू शकणार नाही. एकेकाळीं परदेशी मालावर बहिष्कार घाला असें सांगणाऱ्या हिंदुस्थानला अन्नाचा, कागदाचा दुष्काळ पडतांच अमेरिकेच्या व कानडाच्या दारांत जाऊन त्या त्या वस्तूकरतां याचना करावी लागली. तेव्हां जग हें असें परस्परांच्या गरजांनीं बांधलें जात आहे. युद्धाच्या काळांत तर हें परस्परांचें सहकार्य किती वाढतें हें आपण पाहिलेंच.

व्यक्तींचा विकास आणि जागतिक सहकार्य हीं जशी हिंदुस्थानच्या भावी घटनेचीं अवश्यक अंगें आहेत, त्याचप्रमाणें देशांतील निरनिराळ्या जाती, निरनिराळे धर्म, निरनिराळे पक्ष, पंथ, वर्ण वगैरेंचें सहकार्य कसें संपादन करतां येईल याचाहि घटनापंडितांनीं विचार करावयास पाहिजे. अशाप्रकारें वैयक्तिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय या तीन दृष्टींनीं जी घटना तयार होईल तीच घटना राष्ट्राला उपकारक ठरेल.

पण दुर्दैवाची गोष्ट अशी आहे कीं, आजकाल ज्या घटना व जे कायदे केले जातात त्यांत जर प्रभावी विचार कोणते असतील तर ते व्यक्तींचें स्वातंत्र्य कसें नियमित करतां येईल, राष्ट्रांतील पक्षांचें, जातींचें संभाव्य बंड कसें चिरडून टाकतां येईल आणि अन्य राष्ट्रांच्या सहकार्याऐवजी त्यांचें आक्रमण झालें तर त्याला तोंड कसें देतां येईल हेच विचार प्रधान असतात. घर बांधण्यापूर्वी गांवाला प्रथम तटबंदी करावी, नंतर बाज्याभोंवतीं जाडजुड उंच उंच भिंती बांधाव्या आणि नंतर आपल्या खोल्याभोंवतींहि विटांच्या पडद्या बांधाव्या अशी सांप्रतची घटना तयार करणारांची दृष्टी असते. जग शांतताप्रिय, उद्योगी व नीतिमान लोकांना आज ज्वालामुखीसारखें झालें आहे. आपल्याला चहुंकडे शत्रूच शत्रू दिसतात, मित्र कोणीच दिसत नाही.

घटनापरिषद

मित्राकडे आपण प्रच्छन्न शत्रूच्या दृष्टीने पहातो; आणि इतर जनता आपल्याकडे त्याच दृष्टीने पहात असते. ही परिस्थिती शोचनीय असली तरी खरी आहे. त्यामुळे वैयक्तिक जीवनापासून तो अंतरराष्ट्रीय संबंधापर्यंत घटनापंडीत हे साध्या तारेची नव्हेत पण विजेच्या तारांची घटनेची कुंपणे घालीत असतात. आपल्याला मूलभूत हक्क हे निर्दिष्ट करण्याची कां पाळी यावी? एकदां आपण स्वतंत्र झालो म्हणजे मूलभूत हक्क प्रतिपादन करण्याची आवश्यकताच काय आहे? मूलभूत हक्क प्रतिपादन करणे याचाच अर्थ बाकीचे हक्क आपल्याला नाहींत असे सांगणे आहे. गोडगोड नांवाखाली व्यक्तींचे हक्क अपहृत करण्याची ही एक युक्ति आहे असे म्हटले तर कोणी नाराज होऊ नये. पण व्यक्तींचे हक्क हे सर्व स्थळीं असेच नियमित केले गेले आहेत. त्याबद्दल कोणी तक्रार करीत नाहीं, एवढेच नव्हे तर मिळालेल्या हक्काबद्दल धन्यवाद दिले जातात. जसे व्यक्तींचे तसेच इतर दोन घटकांचेहि संबंध हे घटनेत नियमित करण्यांत येतात.

घटना करणे याचाच अर्थ हक्कांचे नियमन करणे, नियम करणे असणे आहे. हे नियम ज्यावेळीं जायक ठरतात त्याच वेळीं वंडाचे पडसाद उठू लागतात. म्हणून घटना करणारानीं राष्ट्रीय जीवन अशा रीतीने करकचून आवळू नये कीं, ज्यामुळे व्यक्तींच्या जीवनांतील स्वतंत्र प्रवृत्ती ही गुदमरून नष्ट होऊन जाईल. जगांतील प्रत्येक व्यक्ती, प्रत्येक संस्था व प्रत्येक राष्ट्र हे हक्काकरतां झगडत असते. पण हक्क मागणारानीं कर्तव्याकडे पाहिले पाहिजे. ज्यांना हक्क हवेत त्यांनीं कर्तव्ये केली पाहिजेत. कर्तव्य न करणारानीं हक्क मिळत नाहींत. तसेच जेथे हक्क नाहींत तेथे कर्तव्य करण्याची जबाबदारी घेतां कामा नये. हक्क व कर्तव्ये ही हातांत हात घालून ज्या राष्ट्रांत चालतात, त्याच राष्ट्रांचा उत्कर्ष होतो. सरकारजवळ हक्क असतात आणि जनतेजवळ कर्तव्याची साधनसंपदा असते. ह्या दोहोंचा मधुर संगम जेथे घडून येतो, तेथेच राष्ट्रांची उन्नती होते. मूलभूत हक्कांच्या मागणीबरोबर मूलभूत कर्तव्याची यादी ही दर्शित केली पाहिजे. राज्यकर्ते प्रजेची अमुक अमुक कर्तव्ये आहेत हे गृहीत धरूनच चालतात आणि प्रजेला आपल्या कर्तव्याचा उल्लेख झाला

नाहीं तर वरें वाटतें. पण तें वरोवर नाहीं. निदान हिंदुस्थानच्या घटना-पंडितानीं प्रजेच्या मूलभूत हक्कावरोवर प्रजेच्या मूलभूत कर्तव्याचाहि विचार केला पाहिजे व ते निर्दिष्ट केले पाहिजेत. जे राष्ट्रासंबंधीचीं कर्तव्ये करण्यास तयार नसतात, त्यांना हक्क देणें हें वरोवर ठरणार नाहीं.

जनता जर आपलीं कर्तव्ये योग्य प्रकारें करू लागली तरच तें राष्ट्र टिकू शकतें. हीं कर्तव्ये जनतेला करतां यावीत म्हणून राज्यसंस्थेनें त्यांना अनुकूल परिस्थिति निर्माण करून दिली पाहिजे. जसें राज्यसंस्थेनें जनतेच्या हक्काआड येतां कामा नये तसेंच जनतेनें राज्यसत्तेच्या अपेक्षित कर्तव्याआड येतां कामा नये. अखेरीस हक्क मिळण्याची पात्रता ही कर्तव्यानेंच प्राप्त होत असतें. जेथें कर्तव्यांत कमतरता नसते तेथें हक्कांचे नियमन कांटेकोरपणानें करण्याची आवश्यकता नसते. आधुनिक काळांत हीच गोष्ट सर्व देशांत दृष्टीआड केली जाते. मी अमुक देशांत जन्माला आलों आहे, एवढ्याकरतांच मला अमुक हक्क मिळालेंच पाहिजेत असें प्रत्येकजण म्हणतां. राज्यकर्तेहि आपण राज्य करतो म्हणजे कांहीं गुन्हा करतो, असें समजून आपल्या प्रजेला जन्मजात हक्क देत असतात. राष्ट्रानें प्रत्येक माणसाला जीवनवेतन जसें दिले पाहिजे, तसेंच त्या त्या माणसानें कर्मांत कर्मा काम केलेंच पाहिजे. ज्याला भाषणस्वातंत्र्य हवें असेल त्यानें भाषणस्वातंत्र्याच्या मर्यादा ओळखल्या पाहिजेत.

राष्ट्राचें स्थय अगर स्वातंत्र्य हें अशा कर्तव्यतत्पर जनतेच्या सामर्थ्यावर आधारलेलें असतें. जितकी जनता शक्तीशाली तितकें राज्य शक्तीशाली असते. ह्या शक्तीच्या विकासाला पूर्ण वाद देणें हें राज्यघटनेचें प्रधान कार्य असते. ज्या राज्यांत ह्या शक्तीच्या विकासाला पूर्ण वाद नसतो, तें राज्य प्रभावी होत नाहीं. जनतेची शक्ति ही नेहमींच व्यक्त होतें असें नाहीं. ती कधीकधी सुप्तावस्थेंत असते. अशा वेळीं ती सुप्त शक्ती जागृत कशी होईल याचा विचार करावा लागतो. नव्या नव्या विचाराचे, आकांक्षाचे बीजारोपण करणें व त्या बीजाच्या वाढीला अनुकूल वातावरण निर्माण करणें हें राज्यकर्त्यांचे कर्तव्य असते. तेव्हां प्रजेलाच कर्तव्ये असतात आणि राज्यकर्त्यांना

घटनापरिषद

नसतात असं नाही. तसेच प्रजेलाच हक्क असतात व राज्यकर्त्यांना नसतात असं नाही. दोघांच्या कर्तव्याची व हक्कांची क्षेत्रे भिन्न भिन्न असली तरी त्यांचे ध्येय एकच असते. जेव्हां कर्तव्यांचा व हक्कांचा संघर्ष सुरू होतो तेव्हांच राज्याचे स्थैर्य डळमळू लागते.

प्रजेच्या शक्तीमध्ये शारीरिक, बौद्धिक व नैतिक शक्तींचा अंतर्भाव होतो. प्रजेने आपली कर्तव्ये राज्यकर्त्यांप्रमाणेच आपल्या शक्तीच्या द्वारां बजाव्याची असतात. ज्या राष्ट्रांत ह्या तीनही शक्तींचा भरपूर संचय असतो तेच राष्ट्र प्रतापी व प्रभावी होते. नुसत्या शारीरिक, नुसत्या बौद्धिक किंवा नुसत्या नैतिक शक्तींवर कोणतेही राष्ट्र जगू शकत नाही. शारीरिक व बौद्धिक शक्तीला जर नैतिक शक्तीची जोड नसेल तर ते राष्ट्र खचावयास फारसा वेळ लागणार नाही. शारीरिक व नैतिक शक्तीला बुद्धीची व बौद्धिक व नैतिक शक्तीला शारीरिक शक्तीची जोड नसेल तर देखील तीच दशा होईल.

आजच्या जगांत आपल्याला ह्या शक्ती कमी-अधिक प्रमाणांत पहावयास सांपडतात.

पण आज जर कांहीं पहावयास सांपडत नसेल तर, आत्मिक शक्ती. ह्या आत्मिक शक्तीचे संशोधन म. गांधींनी केले आहे. नैतिक व आर्थिक ह्या दोन निरनिराळ्या शक्ती आहेत. नैतिक शक्ती ही जगांतील कांहीं राष्ट्रांनी ठरविलेली एक शक्ती आहे. त्यांनी नीतिमत्तेच्या कांहीं व्याख्या ठरविलेल्या आहेत. ह्या व्याख्येत जे वसेल ते नैतिक, बाकीचे अनैतिक. आत्मिक शक्तीचे तसे नाही. ती शक्ती बाह्य नियमावर आधारलेली नसते. तिचे आश्रयस्थान सात्विक अंतःप्रवृत्ती हे असते. सत्य व अहिंसा हे त्या प्रवृत्तीचे झरे आहे. सत्य व अहिंसेच्या व्याख्या ह्या राज्यकार्य करणारांनी केलेल्या नसतात. किंबहुना त्यांच्या व्याख्याहि करता येत नाहीत व त्यांना मर्यादाहि नाहीत. प्रेमाला किंवा सत्याला कोण मर्यादा घालणार ?

जगांतील राज्यकर्ते आपापल्या राष्ट्रांच्या क्षेम स्थैर्याकरता अनेक घटना,

अनेक कायदे करतात. त्यांच्या घटनेत सत्य व अहिंसा नसते असे नाही. पण ती सापेक्ष असते, निरपेक्ष नसते. आत्मिक बलांची उभारणीच मुळी सत्यावर व प्रेमावर झालेली असल्यामुळे सापेक्षता तेथे चालत नाही. आत्मिक शक्तीची वाढ झाली व ती जर सर्व जनतेत व्हांवली तर घटना कशाला आणि राज्य तरी कशाला ? आपले कारभार आपण स्वतःच व्यक्तीशः व संघशः कसं लागलो म्हणजे राज्यसंस्थेची जरूरीच उरत नाही. व्यक्तींच्या व संघांच्या नालायकीमुळे किंवा कमी लायकीमुळे राज्यसंस्था जन्माला आली. ती राज्यसंस्था लयाला जायची असेल तर वैयक्तिक व सांघिक जीवनाची उंची व खोली वाढली पाहिजे. परक्यांची गुलामगिरी वाईट व स्वतःची चांगली हे तारतम्यानेच म्हणता येईल. पण मी स्वकियाच्या गुलामगिरीत—तो शब्द वाईट लागला तरी खरा आहे—कायमचा रहावयास तयार आहे हे म्हणणे विकासवादाला मान्य नाही. स्वराज्यांत स्वकियांची गुलामगिरी असते. पण ती चांगली असते म्हणून जाणवत नाही इतकेच. राष्ट्र स्वतंत्र झाल्याबरोबर व्यक्ती स्वतंत्र होतात हा चुकीचा सिद्धांत आहे. ज्याला राज्य करावयाचे असते त्याला सत्ता चालवावी लागते आणि ही सत्ता चालविणे याचाच अर्थ शासन-संस्था स्थापन करणे. तेव्हां गांधी म्हणतात, तुम्हाला खरे स्वतंत्र व्हायचे असेल तर तुम्ही राज्यसंस्थेवर अवलंबून रहातां कामा नये. अराजक घटना हीच खऱ्या स्वातंत्र्याची घटना. बाकीच्या घटना या गौरवाने स्वातंत्र्याच्या घटना आहेत.

कार्ल मार्क्सने 'स्टेट विदर्स अवे' असे राज्यपद्धतीबद्दल म्हटले आहे. वर्गरहित समाजरचना झाली व खरी लोकशाही स्थापन झाली म्हणजे पिकलेल्या पानाप्रमाणे राज्यसंस्था गळून पडते. राज्याची जरूरीच जेथे लागत नाही तेच राज्य आदर्श. बाकीची राज्ये हीं कमी अधिक प्रमाणांत परराज्येच आहेत. 'दॅट गव्हर्मेंट इज दी बेस्ट युइच गव्हर्न्स दी लिस्ट' असे म्हणण्यांत येते. यांचेहि तात्पर्य तेच आहे. ज्या राज्यांत कमीत कमी शासन असते तेच राज्य उत्तम. आजचीं राज्ये पाहिली तर त्यांच्या कायद्यांच्या व कानूंच्या पुस्तकांनी कपाटे भरलेली असतात. 'दॅट गव्हर्मेंट इज दी बेस्ट युइच गव्हर्न्स

घटनापरिषद

दी मोस्ट ' अशी आजची स्थिती आहे. प्रजेच्या स्वातंत्र्याला आवळून टाकण्याकरतां कायद्याच्या इतक्या शृंखला घडविण्यांत आल्या आहेत की, व्यक्तींचें जीवन त्या शृंखलांनीं खचून गुदमरून गेले आहे. यांचें कारण एकच दिसते. राज्यकर्ते प्रजेला भीत असतात. त्यांना वाटते की, प्रजा स्वतंत्र झाली म्हणजे आपलें स्वातंत्र्य जाईल. किंवा त्यांना असेहि वाटते की, प्रजा इतकी दुबळी व शिशुसमान आहे की, तिच्या भोंवती कायद्याची कांटेरी जाळी उभारली नाहींत तर ती प्रजा कोणाकडून तरी जिंकली जाईल. एकुलत्या एक फार दिवसांनीं झालेल्या मुलाला रोगापासून व चोरापासून जपण्याकरतां अर्धवट शास्त्रें शिकलेले व भेकड आईबाप जसे जपतात तशी जपणूक आज जगांतील बहुतेक राज्यकर्ते आपल्या प्रजेची करीत आहेत. शस्त्र हें निर्भय करते. तसें तें भेकडहि बनविते. आज शस्त्रांच्या वाढीमुळे निर्भयता आली नसून भित्रेपणा आला आहे.

आजची शस्त्रास्त्रांची संशोधनें हीं स्वतःच्या प्रभुत्वापेक्षां प्रतिस्पर्धी राष्ट्रांच्या भीतीमुळे व स्पर्धेमुळे होत आहेत. ह्याला आपण आदर्श राज्य म्हणूं शकूं कां ? ज्या राज्यांत स्वतःचें स्वातंत्र्य टिकवण्याकरतां लोकांच्या रक्ताचें महोदधि निर्माण करावें लागतात आणि शांततेच्या काळांत त्यांच्या श्रमाचें कोट्यावधी रुपये, डॉलर्स किंवा पौंड हे खड्ड्यांत टाकावें लागतात तें स्वातंत्र्य खरें स्वातंत्र्य आहे काय ?

प्रेम धर्मावर आधारलेली हिंदी घटना

हिंदुस्थानला नवी घटना बनवावयाची आहे हिंदुस्थान कांहीं आदर्श डोक्यासमोर ठेऊन घटना बनवणार कां पाश्चात्य राष्ट्रांच्या पावलावर पाऊल टाकणार ? हिंदुस्थानच्या घटनेंत आमच्या संस्कृतीचे, परंपरेचे, आमच्या तत्त्वज्ञानाचे प्रतिबिंब दिसणार कां आम्ही युरप अमेरिकेच्या उष्ट्या कल्पना घेणार ?

हिंदुस्थान कसा आहे ? जातीभेद, धर्मभेद, वर्गभेद, वर्णभेद या साऱ्या भेदांनीं तो भरलेला आहे. आमच्याकडील जनता गरीब आहे एवढेंच नव्हे तर

घटनापरिषद्

यावा लागतो व प्रतिकारापर्यंत त्याची शीग लागावी लागते म्हणजेच झालेला बदल किंवा क्रांति ही फलद्रूप होते.

हिंदुस्थानचें असें काय वैशिष्ट्य आहे ? हिंदुस्थान जर कोणा एका बाबतींत एक मताचा असला तर आपल्याला ब्रिटिश राज्य नको ह्याबाबतींत. अजून हिंदुस्थानांत व्यक्तीपूजेला फार उच्च स्थान आहे. त्यांना गांधी पूजनीय वाटतात पण गांधीवाद पूजनीय वाटत नाही. जनतेला राष्ट्रीय लोकशाही-प्रधान स्वराज्य आपल्याला स्थापन करावयाचें हें सांगावें लागतें, शिकवावें लागते. समाजवाद, कम्युनिझम शिकवावा लागतो. आपल्या कल्याणाकरतां आपल्याला विशिष्ट राज्यपद्धतीची जरूरी आहे असें हिंदी जनतेनें व्यक्त केलें नाही. स्थानिक स्वराज्यसंस्थांत असलेली लोकशाही कशी भ्रष्ट झाली आहे हें काय आपल्याला ठाऊक नाही ? नाही म्हणावयास काँग्रेस, लीग, हरिजन, शिख वगैरे संस्थाबद्दल त्या त्या वर्गांच्या व जातींच्या लोकांना आदर आहे व त्यांची शिस्त मानली जाते. याच शिस्तीमुळे त्या संस्थांची वाढ झाली आहे. त्याला कारण संकटाची जाणीव, बेशिस्त वर्तनामुळे होणाऱ्या दंडाची भीति, त्या संस्थांतील व्यक्तीबद्दल आणि संस्थांच्या कार्यामुळे निर्माण झालेला आदर. पण ज्या राष्ट्रांत अशाप्रकारची परिस्थिती नसते तेथे राष्ट्र टिकवण्याचें साधन दंड हेच असतें. मनूनें म्हटलें आहे.

दंडः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्वुधाः ॥ ७।१८

मनूचा काळ आज राहिला नसला तरी दंडावरच जगांतली राज्ये जगत आहेत. कायदेकानू, कोर्टकचेऱ्या, वकील न्यायाधिश, तुलंग, पोलीस हे प्रजेला दंडाच्या भयानें सर्ळ वागावयास सांगत असतात.

दंडाशिवाय जेथे प्रजा आपली कर्तव्ये करतें तेथे दंडाची जरूरीच लागत नाही. सुधारलेल्या देशांत दंडुकेशाही कमी असते पण मागासलेल्या देशांत दंडुकेशाही धुमाकूळ घालीत असते. कोणत्या हि राष्ट्राचें ध्येय दंडुकेशाही गाजवावी असें नसते. अपरिहार्य झालें तरच दंडच उगारला जातो. पण दंडाशिवाय

जगांत राज्य करण्याचें दुसरें साधन नाहीं. याचें कारण राज्यकर्तं काय किंवा प्रजा काय हिंसावृत्तीपासून मुक्त झाली नाहींत. किंबहुना दंडाशिवाय राज्यकरतां येतें हेंच त्यांना ठाऊक नाहीं.

राज्यसंस्थेचें अंतिम ध्येय जर अराजकता असेल तर दंड हा नष्ट झाला पाहिजे. त्याची जागा प्रेमानें घेतली पाहिजे आणि आणि मग हाच मनूचा श्लोक आपण,

प्रेमैव हि प्रजाः शास्ति प्रेमैव परिरक्षति ।

प्रेम सुप्तेषु जगतीं प्रेम धर्मं विदुर्बुधाः ॥

असा वनविला पाहिजे. हिंदुस्थानच्याच काय पण जगाच्या राज्यसंस्थेची परिणती वरील श्लोकांत व्यक्त केलेल्या विचारांत झाली पाहिजे.

आपण हक्कांचें फारच स्तोम माजवितो. राज्यकर्त्यांची कर्तव्ये काय, आणि प्रजेची कर्तव्ये काय, राज्यकर्त्यांचे हक्क कोणते आणि प्रजेचे हक्क कोणते याचीच चर्चा फार केली जाते. कांहीं काळ ही चर्चा अवश्य असली तरी शेवटीं हक्क व कर्तव्ये ही एकमेकांत विलीन झाली पाहिजेत आणि जीवनाच्या विकासाला पूर्ण वाव मिळाला पाहिजे. तो अहिंसेशिवाय मिळेल असें वाटत नाहीं.

राज्य करणारांना तर मग कांहींच काम नाहीं असें कोणी म्हणेल. राज्यसंस्थेची अंतिम परिणति ही अराजक निर्माण होण्यांत जरी व्हावयास पाहिजे, तरी संक्रमणावस्थेच्या काळांत हिंसा ही अपरिहार्य आहे. पण हिंसेच्या साधनाचा, अतिहिंसा हा विकास नाहीं, अहिंसा हाच विकास आहे. ही साधनसाध्याची प्रणाली लक्षांत ठेऊन जर हिंसा अपरिहार्य झालीच तर शासन संस्थेला तिचा आश्रय करावा लागेल. पण तो आश्रय घेतांना आपल्याला अहिंसेकडे जावयाचें आहे, आत्यंतिक हिंसेकडे जावयाचें नाहीं हें लक्षांत ठेवले पाहिजे.

हिंदुस्थानची राज्यघटना तयार करणारे हे विचार डोक्यासमोर ठेवतील काय ?

घटनापरिषद

वैयक्तिक विकास व घटना

राज्यघटना तयार करणारांची मते दोन प्रकारची असतात. एका मताचे पंढीत असे म्हणतात की, राज्यघटना ही वरून तयार करित आणावी. मध्यवर्ती सत्ता ही पोलादाइतकी बळकट असावी. राज्ययंत्र जितके बळकट तितके राज्य बळकट. जनता ही या यंत्रातील एक घटक आहे व अगदी उपेक्षणीय घटक आहे. राज्यकारभाराचे कायदे हेच जनतेचे शीलसामर्थ्य बनवण्यास समर्थ आहेत. तेव्हां हे कायदे जितके व्यापक असतील तितकी जनतेची शक्ती वाढत जाईल. जनता ही जात्याच आळशी, बेशिस्त, स्वार्थी असते. तेव्हां जनतेतील हे दुर्गुण काढून टाकण्यास त्यांना राज्ययंत्राचे उत्तम घटक केले पाहिजे. जगामध्ये ही समज आजची नाही. राज्यकर्ते व प्रजा यांच्यातील झगड्यांचा इतिहास पाहिला तर त्याचे मुख्य कारण हेच सांपडेल. राजे जुलमी कां होतात ? डिक्टेटरशिप कां नको असते ? त्याचे कारण त्या त्या राज्यसंस्था आपल्या हातीं अमर्याद सत्ता घेत असतात व प्रजेला कस्पटासमान लेखत असतात. या वृत्तीमुळे जनतेतील स्वाभाविक प्रवृत्ती नष्ट होतं व जनतेतहि अरेरावी वृत्ती संचरते. अशा राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्ती ही कायदेबाज जुलमी व अरेराव बनते. हेच राष्ट्रीय शील म्हणून समजण्यांत येते. त्याचा परिणाम असा होतो की, मानवी अंतःकरणांतील प्रेमळपणा, वात्सल्य, भूत-दया हे गुण लुप्त होतात आणि कायदा हाच जीवनाचा वाटाड्या होतो. कांहीं कांहीं देशांत जर जनता या कायद्याप्रमाणे बदलत गेली नाही तर ती निष्प्रभ व निर्माल्यवत होते. जनतेतील प्रतिकार वृत्तीचा कायद्याच्या वेताल चावकाने जर नाश केला तर प्रजेने दुसरे काय करावे ? हिंदी संस्थानांत आपल्याला मृतवत् झालेली प्रजा कां दिसते ? जुलमाने, कराने प्रस्त झालेली प्रजा प्रतिकारा-करतां आवाजहि काढू शकत नाही. तेथील राजे व त्या राजांचे कांहीं हस्तक प्रजेला गुलामाप्रमाणे वागवित असतात. कायद्याकरतां प्रजा आहे, प्रजेकरतां कायदे नाहीत अशी त्यांची समज. पण या वृत्तीमुळे त्या राजांचे राज्य जरी चांगले चालले तरी प्रजा ही खंगतच जाते. राजसंस्था ही तर जगाने त्याज्य

ठरविलीच आहे; पण आतां पोलादी चौकटीच्या राज्यसंस्था व्याहि त्याज्य ठरविण्याचा काळ आला आहे. हिटलर मुसोलिनींनी आपल्या प्रजेच्या भावनांचा विचार करून युद्ध केलें होते कां ? हे डिक्टेटर्स आपल्या महत्वाकांक्षा मनांत आर्खीत असतात आणि प्रजेला त्या पुऱ्या करण्याकरतां जोखडाला जुंपत असतात. त्या महत्वाकांक्षा सफल झाल्या तरी प्रजेला काय स्वातंत्र्य असते ?

रशियांत डिक्टेटरशिप आहे आणि त्या डिक्टेटरशिपचा जगांत उदो-उदो होत आहे. रशियाचे डिक्टेटर्स हे फार सूज्ञ आहेत. तेथें प्रजेला अन्न, वस्त्र, घर वगैरेची कमतरता नाहीं असें सांगतात. तेथें कामगारांचा स्वर्ग वसवला आहे. त्या स्वर्गाचीं वर्णनें वाचून पुष्कळ देशांतील लोक आपल्याकडे असें राज्य केव्हां येईल याची वाट पहातात अगर त्याकरतां प्रयत्न करतात. रशियाच्या या स्वर्गाचीं वर्णनें खरी आहेत असें आपण धरून चालूं. पण सारा रशिया देश हा एक कामगारांचा प्रचंड कारखानाच नाहीं का ? लहानसहान गिरण्यांत, खाणींत, कारखान्यांत कामगार ज्या हक्क व सवलतीकरतां झगडत असतात, ते सर्व हक्क व सवलती रशियांतल्या प्रत्येक मनुष्याला उपलब्ध झाल्या आहेत असें आपण समजू. या कारखान्याचे चालक जे आहेत ते कामगारांना पिळत नाहींत, त्यांच्यावर सक्ती करीत नाहींत, त्यांच्या आजारीपणाची व म्हातारपणाची तरतूद करतात वगैरे अनेक गोष्टी खऱ्या असल्या तरी रशिया हा एक प्रचंड कारखाना आहे ही गोष्ट काय खोटी आहे ? यंत्रांतल्या खिळ्यांना जसें स्वातंत्र्य नसते, तसें या मानवी खिळ्यांना स्वातंत्र्य नाहीं. समाजवादी घटनेनें त्यांचे सारें जीवम हें कसें नियमबद्ध, सूत्रबद्ध केलें आहे ! तेथील प्रजेच्या बुद्धीवर हें राज्य, कामगारांचें व शेतकऱ्यांचें आहे असे संस्कार यशस्वीरीत्या करण्यांत आले आहेत. रशियांत वैयक्तिक जीवनाच्या संपूर्ण विकासाला संधी आहे असें वाटत नाहीं. राष्ट्रीय जीवनाचा परिपोष मात्र तेथें व्यवस्थितपणें चालूं आहे. पण काणतेंहि राज्ययंत्र जनतेची शक्ती, जनतेचें शील, जनतेची उपक्रमशीलता यावाचून टिकत नाहीं व प्रगतिमान होत नाहीं. जनतेमध्ये कांहीं आत्मिक शक्ती आहे व त्या शक्तीच्या विकासावरच राज्य

घटनापरिषद

अवलंबून असते हे गृहित धरण्यांत येत नाही. त्यामुळे राज्ययंत्र कितीहि परिपूर्ण असले तरी ते यंत्र चालविणाऱ्या व्यक्ती ह्या सजीव, स्वयंप्रभ, उपक्रम-शील आहेत हे जोवर अनुभवास येत नाही तोपर्यंत ते यंत्र इतर यंत्राप्रमाणेच एक यंत्र म्हणून राहिल. तेव्हां रशियाचा समाजवाद हा यांत्रिक व कृत्रिम आहे. कायद्याने त्यांना समतावादी बनविले आहे. शहरांतील एखाद्या बागेचा माळी जशी कात्रीने झाडे झुडपे छादून ती सारखी करतो, तसे रशियांतल्या राजकीय माळ्यांनी रशियांत ही समता आणली आहे. स्वतःच्या जाणीवेने, स्वतःच्या त्यागाने, स्वतःच्या आत्मिक उर्मीने जेव्हां समता निर्माण होते, तेव्हांच ती खरी समता. इतर समता ह्या डिक्टेटरशिपच्या बडग्यानेच टिकवलेल्या असतात. हा बडगा जर दूर होईल तर स्वाभाविक प्रवृत्ती वर डोकें काढील. रशियांतली डिक्टेटरशिप गेल्यानंतर जर तेथे समता टिकली तरच ती खरी समता.

दुसरा एक विचार या राज्यघटनासंबंधी असतो. राष्ट्रांतल्या व्यक्तींचे जीवन हे निर्दोष व भक्कम केले म्हणजे त्या व्यक्तींच्या सांखळीने घडलेले जे राष्ट्र ते राष्ट्र निर्दोष व भक्कम होईल. व्यक्तीचे जीवन सुधारणे हा घटनेचा हेतु असावा. जोपर्यंत वैयक्तिक जीवन सुधारत नाही तोपर्यंत राज्याचा गाडा सुरळीत चालणार नाही. कायद्याच्या बडग्याने जीवनांत सुधारणा होत नाही. ती सुधारणा व्हावयास भौतिक शक्ती जाज्वल्य करून भागणार नाही, आत्मिक शक्तीच जागृत करावयास पाहिजे. मनुष्याची स्वाभाविक प्रवृत्ती ही हिंसात्मक नाही. ती प्रवृत्ती कारुण्य, वात्सल्य, प्रेम, परोपकार, त्याग वगैरे भावनांची बनलेली आहे. आजच्या जगांत ती प्रवृत्ती लुप्त झाल्यासारखी दिसते. त्या प्रवृत्तीवर आज राख चढलेली असली तरी आंतला अग्नी विझलेला नाही. तेव्हां घटनाकारांनी घटना बनवितांना वैयक्तिक प्रवृत्तीवर चढलेले हे अनिष्ट संस्कार दूर कसे होतील याचा विचार केला पाहिजे. वैयक्तिक जीवनाच्या विकासाला योग्य मार्गदर्शन, भरपूर संधी, अनुकूल परिस्थिती निर्माण करून देणे हे आजचे आव्य कर्तव्य आहे.

हे जीवन सुधारल्याशिवाय ग्रामपंचायतीचा कृत्रीम सांगाडा उभा केला

तरी कार्यभाग होणार नाही. रशियानें समाजवादी राष्ट्र निर्माण केलें आणि आम्ही पंचायतींचें राज्य निर्माण केलें एवढेंच आपण म्हणूं शकूं. पण नुसती ग्रामपंचायत काय करणार ? ग्रामपंचायतींतील लोक जर दुष्ट प्रवृत्तींचें असतील, अगर कायद्याच्या बडग्यानें त्यांना सरळ केले जात असेल तर ती ग्रामपंचायत उपयुक्त ठरणार नाही. नुसती ग्रामपंचायत स्थापन केल्यानें त्या पंचायतींत सर्व सद्गुण येतात असें थोडेच आहे ? त्या पंचायती चालविणाऱ्या व्यक्तींत जर निस्वार्थी व स्वावलंबी वृत्ति नसेल तर त्या पंचायतींच्या म्युनिसिपालिच्या व्हावयास वेळ लागणार नाही. सत्तेचें विकेंद्रीकरण अवश्य आहे; पण विकेंद्रित सत्ता जर योग्य माणसांच्या हातीं गेली नाही तर केंद्रित सत्तेच्या पापांचे व दोषांचें विकेंद्रीकरण होईल. आपल्याला सत्तेचे विकेंद्रीकरण करावयाचें आहे याचा अर्थ चांगल्या गुणांचें विकेंद्रीकरण करावयाचें आहे.

तेव्हां प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, सत्ता म्हणजे काय ? जनतेचें कल्याण करण्याची, त्यांचें रक्षण करण्याची जी शक्ती तिला सत्ता असें म्हणतात. कल्याण कशाला म्हणतात आणि रक्षण कशाला म्हणतात ? यंत्रशक्तीनें निर्माण झालेलें पर्वतप्राय ढीग हे कल्याण करतात काय ? आजच्या जगाचा खरा शत्रू यंत्र आहे. याचा अर्थ यंत्राची उपयुक्तता नाही असें नाही. पण मनुष्य हा यंत्राचा मालक नसून नोकर झाला आहे म्हणून यंत्र हे शत्रूवत् झालें आहे. यंत्राच्या फाजील उत्पन्नामुळे रहाणीचा दर्जा वाढला आहे. तो कायम टिकवण्याकरतां उत्पादन हें अवश्य होऊन बसलें आहे. अमेरिका अमुक एका वार्षिक उत्पन्नाखालीं आपला दर्जा संभाळूच शकत नाही. तेथील लोक अन्नवस्त्रापेक्षां चैनीच्या वस्तूकरतां अधिक पैसा खर्च करतात आणि त्याला रहाणीचा दर्जा म्हणतात. हा दर्जा खोटा, कृत्रिम व हानिकारक आहे. गांधीजी म्हणतात त्याप्रमाणें जीवनाचा दर्जा वाढला पाहिजे, रहाणीचा दर्जा वाढवून उपयोग नाही.

जीवनाचा दर्जा वाढण्याकरतां जीवनाकडे पहाण्याचा सारा दृष्टीकोण बदलला पाहिजे. हा दृष्टीकोण बदलला म्हणजे आर्थिक उत्पादन, युद्ध, लष्कर वगैरेकडे पहाण्याची आपली दृष्टी निराळी होईल.

घटनापरिषद

आजच्या संस्कृतीला यात्रिक व आर्थिक स्पर्धा हीच कारणीभूत झाली आहे. त्यासंबंधीची आपली दृष्टी बदलली व व्यावसायिक स्वावलंबनावर आपण आलों म्हणजे हिंसावृत्त कमी कमी होत जाईल व आदर्श राज्य आपल्याला निर्माण करतां येईल. हा प्रश्न इतका मोठा आहे की, त्याचें संपूर्ण विवरण येथें करतां येणार नाही. म. गांधी एकदां म्हणाले होते त्याप्रमाणें जर खेडोपाडी आपली स्वावलंबी राज्ये स्थापन झाली तर जगांतली कोणतीहि शक्ती ह्या राज्यांना जिंकू शकणार नाही. एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रावर जें आक्रमण करते, त्यांत आर्थिक कारण एक असते. तुमच्या देशांतला कच्चा माल तरी त्याला हवा असतो, किंवा तुमच्या देशाची बाजारपेठ तरी त्याला हवी असते. नुसत्या हाडा-मासांच्या व दगडधोंज्यांच्या देशावर राज्य करण्याची कोणाची इच्छा असते ? तसेंच जरुरी पुरतें ज्यांचें उत्पादन असते व जे कोणत्याहि परिस्थितींत स्वत्व गमविण्यास तयार नसतात त्यांच्यावर कोणीहि आक्रमण करीत नाही.

हिंसेला आरंभ जो होतो, तो पैशापासून. लहान लहान ग्रामराज्ये आपलें पुष्कळसे व्यवहार जर पैशावाचून चालवूं शकली व त्यांच्यांत सामुदायिक जीवनाच्या परिपूर्णतेची जर जाणीव झाली तरच अहिंसक राज्याचा पाया घातला जाईल. पण त्याकरतां व्यक्ती ही आयद्यटक मानली पाहिजे. व्यक्तीवर ग्रामराज्य व ग्रामराज्यावर पुढील राज्यांचें इमले उठावावयास पाहिजेत.

हिंदुस्थानांत अशाप्रकारची घटना तयार व्हावी असें कांहींना वाटत असलें तरी त्याची शक्यता तूर्त तरी दिसत नाही. जर आपण अहिंसात्मक मार्गानें संपूर्ण क्रांति करू शकलों असतो, म्हणजेच गांधींचा विधायक कार्यक्रम अंमलांत आणू शकलों असतो, तर वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें आपलीं ग्रामराज्ये स्थापन झाली असती. आज इंग्रजांचा अंमल दूर कसा होईल एवढीच एक चिंता आपल्याला लागली आहे. तेव्हां हिंदुस्थानांत भरणारी ही घटना परिषद काहीं क्रांतीकारक गोष्टी करील असें विलकूल वाटत नाही. आपली राज्यघटनाहि पुष्कळशीं प्रचलित कायद्यांच्या आधारावरच निर्माण होणार आहे. त्या कायद्यांत ज्या उणिवा आहेत तेवढ्या दूर करण्याचा प्रयत्न केला जाईल. त्यामुळे घटना-

परिषदेतून अहिंसक राज्यघटना किंवा समाजवादी राज्यघटना बाहेर पडेल अशी आशा नाही.

° आजची राज्यघटना लोकशाही प्रधान आहे. लोकशाही घटना ही राज्यशास्त्र विशारदांपैकी पुष्कळांच्या तिरस्काराचा विषय झाला आहे. जर्मनीत, रशियांत, अमेरिकेत, इंग्लंडमध्ये सगळीकडेच लोकशाही होती व आहे. त्या लोकशाहीचे स्वरूप प्रत्येक देशांत निरनिराळे असते. निरपवाद लोकशाही ही स्वप्नवत् आहे. लोकशाहीत लायक माणसांना निवडून घेण्याची फारच थोडी संधी असते. मते ही चहा साखरेप्रमाणे घाऊक खरेदी केली जातात. त्यामुळे पैसे-वालेच तेवढे प्रतिनिधी होऊ शकतात. जातीचा विचार हाहि निवडणुकांत एक प्रमुख घटक असतो. हिंदुस्थानांत तर जातीशिवाय निवडूनच येतां येत नाही. अशा विचारसरणीत चांगल्या माणसांना कशी संधी मिळणार ? अमेरिकेत तर या निवडणुकीकरतां कोट्यवधी रुपये खर्च करणारे एकेक प्रतिनिधी आहेत. रशियांतील निवडणूक ही मामुली असते. तेथे पैशाचा किंवा इतर प्रश्नाचा निवडणुकीशी संबंध नसला तरी तेथील प्रतिनिधी राज्यकर्त्यांच्या मतांशी विसंगत मत व्यक्तच करू शकत नाहीत. इंग्लंडमध्ये लोकमताचा दाब थोडाबहुत राज्यपद्धतीवर पडतो व तेथे पक्षांतर होऊ शकते. रशियांत काय पक्षांतर होऊ शकणार !

पण लोकशाहीत कितीहि दोष व घाण असली तरी जगामध्ये आज लोकशाहीशिवाय दुसरी कोणतीच पद्धत मान्य होण्यासारखी नाही. ज्या राष्ट्रांचे वस्तान नीट बसलेले असते, त्यांचे व्यवहार या पद्धतीने चालण्यास कोणतीच अडचण येत नाही. पण हिंदुस्थानसारख्या मागासलेल्या देशाला लोकशाहीचे बरेवाईट परिणाम हे भोगायलाच पाहिजेत. एकूण हिंदुस्थान हा लोकशाही-प्रधान राष्ट्रीय व स्वतंत्र देश होणार आहे.

कांहीं सूचना

हिंदुस्थानच्या भावी घटनेत नागरिक स्वातंत्र्याचे हक्क निर्दिष्ट केले जातील, निवडणुकांची पद्धत ठरविली जाईल, गव्हर्नरचे जागी प्रांताचे व

घटनापरिषद

व्हाईसरॉयचे जागी राष्ट्रचे अध्यक्ष येतील. प्रांताकडे आतां पुष्कळच खाती येणार आहेत. तेव्हां प्रांतानें जिल्हा कायदेमंडळें बनवावीत व त्यांच्याकडे बरीच कामें सोपवावीत. फक्त संबंध प्रांतावर ज्या गोष्टी अवलंबून असतील तेवढे अधिकार त्यांनीं आपल्या हातीं ठेवावे. सध्यांची लोकलबोर्डें बंद करून त्यांना कायदेमंडळाचें स्वरूप द्यावें. यामुळे सत्तेची विभागणी होऊ शकेल. फांशीची शिक्षा बंद करणें, जन्मठेपाची मुदत १० वर्षे करणें, गुन्हेगाराना शासन करण्याऐवजीं सुधारण्याचें धोरण ठेवणें ह्या गोष्टी केल्या पाहिजेत. सध्याची न्यायपद्धत ही अत्यंत खर्चाची आहे. न्याय हा सुलभतेनें मिळाला पाहिजे. तेव्हां बहुतेक दिवाणी दावे हे गांवोगांवच निकालांत निघाले पाहिजेत. किरकोळ फौजदारी खटले हेहि गांवोगांवच पंचामार्फत मिटवले पाहिजेत.

शेतसारा हा प्राप्तीवरील कराच्या प्रमाणांत वसूल केला पाहिजे. अमुक एका उत्पन्नाच्या खालीं शेतसारा घेतां कामा नये असें ठरविले पाहिजे. गांवाची शेती ही सामुदायिक पद्धतीनें करण्यास लोकांची मनें वळवली पाहिजेत. सरकारनें डोंगराळ भागांत, नदीच्या प्रदेशांत धरणें बांधली पाहिजेत. धरणा-शिवाय या देशाला आतां धडगत नाही.

खरेदी, विक्री व उत्पादनाला सामुदायिक सहकारी पद्धत हीच अत्यंत उपकारक आहे हें प्रत्यक्ष उदाहरणानें पटविलें पाहिजे. गांवाच्या रक्षणापासून तो देशाच्या रक्षणापर्यंत साऱ्या गोष्टी सहकारी पद्धतीनेंच कराव्या. पोलिस हा शास्ता नसून रक्षणकर्ता मित्र आहे ही भावना वाढीस लागली पाहिजे.

हिंदुस्थानांत इतकी मनुष्यशक्ती आहे कीं, यंत्र शक्तीची आपल्याला आवश्यकताच आहे असें नाही. तेव्हां मनुष्यशक्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग केला पाहिजे. चीन-जपानप्रमाणें ग्रामोद्योगाकडे या मनुष्यशक्तीचा ओघ वळविला पाहिजे.

उद्योगधंद्याचें राष्ट्रीयकरण केलें पाहिजे असें आपण म्हणतो. पण तें प्रारंभी कितपत शक्य होईल याबद्दल शंकाच आहे. रेल्वेसारखे कांहीं धंदे हे आजहि सरकारी आहेतच. पण ते संपूर्णतया सरकारी नाहीत. त्यांतील

देशी परदेशी भांडवल हे फेडले पाहिजे. नवे उद्योगधंदे हे अल्प प्रमाणावर सरकारी होतील. पग तसे न होणाऱ्या धंद्यांचा नफा हा ठरवून टाकला पाहिजे. म. गांधींच्या म्हणण्याप्रमाणे जनतेच्या मालकीचे न होणारे धंदे हे त्या त्या मालकांनी विश्वस्त म्हणून चालविले पाहिजे. याचा अर्थ नव्या धंद्यांना लिमिटेड कंपनी म्हणून मान्यता न देतां ट्रस्ट केला तरच मान्यता मिळेल असे ठरविले पाहिजे. त्याकरतां इंडियन ट्रस्ट ॲक्ट हा नव्या धोरणाने लिहिला गेला पाहिजे.

सहकारी जीवन, सहकारी उद्योगधंदे व विश्वस्त म्हणून रहाण्याचे तत्त्व एवढ्या गोष्टी जरी सध्यांच्या घटनाकारांनी प्रचारांत आणल्या तरी भांडवल-शाहीचे दुष्परिणाम बरेच कमी होतील.

निवडणुकीची पद्धत हीहि सुधारली पाहिजे. फक्त दोन निवडणुका प्रत्यक्ष कराव्या. एक जिल्हा कायदे मंडळाची आणि दुसरी अखिल भारतीय अध्यक्षाची. बाकीच्या सर्व निवडणुका अप्रत्यक्ष असाव्या. मत देण्याचा अधिकार हा २१ वर्षे वयाच्या स्त्रीपुरुषांला असावा. पण हे मतदान सक्तीचे करावे. मत देण्यास न येणाऱ्या मतदाराला दंड किंवा शिक्षा अथवा दोन्ही ठेवाव्या. आजारीपण किंवा अन्य अडचणीचा योग्य पुरावा दाखल केला तरच त्याची शिक्षा माफ व्हावी. लांचलुचपत थांबविण्यास जशी ही सक्ती उपयोगी पडेल, तसेच प्रत्येकाला आपले हे राज्य आहे असे वाटावयास हीच सक्ती उपयोगी पडेल. मतदान हे मूलभूत कर्तव्य आहे व ते केलेच पाहिजे. तसे झाले तरच लोकमताचे प्रतिबिंब राज्यकारभारांत पडावयास सांपडेल.

हिंदुस्थानच्या ईशान्य सरहद्दीवर नेपाळ व भूतान ही संस्थाने आहेत. स्वतंत्र संस्थाने म्हणून ती ब्रिटिशांनी हातची राखली आहेत. आतां त्यांना हिंदुस्थानांत यावयास हरकत नाही. पण त्याहिपेक्षां पोर्तुगीज व फ्रेंच यांची खज्याएवढी लहान लहान राज्ये निष्कारण येथे राहिली आहेत. ती सरळ सरळ विकत घेऊन टाकावीत अगर त्यांच्याकडून ती वहिवाटीस घ्यावीत. वार्षिक खंडणी त्यांना त्याबद्दल द्यावी.

घटनापरिषद

ब्रह्मदेश, सिलोन हे हिंदुस्थानच्या लगतचे देश आहेत. ते ब्रिटिशांच्या ताब्यांत रहाणे हे हिंदुस्थानला तापदायकच होणार आहे. आज आपण त्या देशाबद्दल कांहीं करू शकत नाही. पण पुढे मागे हिंदुस्थानच्या युनियनमध्ये त्या देशांना त्यांची इच्छा असेल तर समाविष्ट करावे. हिंदी संस्थाने ही प्रजेच्या ताब्यांत येतील अशाबद्दल घटनापरिषद खटपट करीलच. ब्रिटिशांचा संबंध सुटल्यावर संस्थानिकांना हिंदी राष्ट्रीय लोकशाहीच्या पद्धतीची राज्ये स्थापन करण्यावांचून गत्यंतरच नाही.

हिंदुस्थानच्या भावी घटनेबद्दल पुष्कळ सूचना करण्यासारख्या आहेत. पण तात्पुरत्या सुधारणा काय किंवा कायम सुधारणा काय, सध्यां केल्या जातील असे वाटत नाही. इंग्रजांचा संबंध संपल्यानंतरच हिंदुस्थानांत पुनः घटना तयार करण्याकरतां नव्या विचारसरणीच्या तज्ज्ञाना नव्या घटनापरिषदेकरतां बसावे लागेल व साऱ्या राज्यकारभारांत बदल करावा लागेल. तोपर्यंत सध्या प्रचलित असलेली राज्यपद्धतच आपल्यावर अंमल चालविणार आहे. त्यामुळे वरील सूचनांचा तूर्त उपयोग नाही.

घटनापरिषदेने आपल्या घटनेत निदान भावी घटनेचे बीजारोपण तरी करून ठेवले पाहिजे. ते बीजारोपण पाश्चात्य राज्यपद्धतीचे नसावे. इतके कार्य जरी केले गेले तरी घटनापरिषदेने आपली कामगिरी बजावली असे होईल.

— समाप्त —

परिशिष्ट १

रशियाची घटना

६ फेब्रुआरी १९३५ रोजी रशियाने आपल्या घटनेत दुरुस्ती केली. ही दुरुस्ती कां केली? १९२४ सालच्या घटनेत ज्याला 'नेप' (न्यू एकाॅनॉमिक पॉलिसी) म्हणतात ती अस्तित्वांत आली. भांडवलशाही पद्धती या धोरणानुसार मान्य केली गेली. शेंकडा २० टक्के भांडवलशाही व ८० टक्के समाजसत्ताशाही तेव्हा अस्तित्वांत होती. शेतीत कुलक वर्ग होता. तसेच लहान लहान शेतीचे असंख्य तुकडे तेथे होते व त्या तुकड्यांचे मालक शेतकरी होते. सामुदायिक व सरकारी शेती लहान प्रमाणावर होती. तिसरा वर्ग व्यापाऱ्यांचा. ५० ते ६० टक्के व्यापार तेव्हां समाजवाद्यांच्या हातांत होता व जवळजवळ तितकाच खासगी व्यापार होता.

१९३६ साली 'नेप'चे धोरण संपले. सारी भांडवलशाही नष्ट झाली. शेतीतला कुलक वर्ग संपला. लहान लहान शेतकरी आटोपले. ९८ टक्के शेती सामुदायिक पद्धतीने होऊ लागली. खासगी व्यापारी हा दृष्टीपार झाला. सरकारी सहकारी पेढ्यांनी सारा व्यापार ताब्यांत घेतला. १९३६ साली उरल्यासुरल्या भांडवलशाहीचे उच्चाटन झाल्यामुळे त्यांना आपल्या घटनेत दुरुस्ती करणे जरूरीचे वाटले.

घटनापरिषद

नव्या घटनेची कांहीं मूलतत्त्वे स्टालीनने सांगितली तीं अशीः—

(१) आपण पूर्णपणे समाजवादी बनलों; पण कम्युनिस्ट बनलों नाहीं. समाजवादाचें आद्य तत्त्व ' प्रत्येकाकडून त्याच्या शक्तीप्रमाणें घेणें व प्रत्येकाला त्याच्या कामाप्रमाणें देणें ' हें आहे. कम्युनिझमचें मूळ तत्त्व ' प्रत्येकाकडून त्याच्या शक्तीप्रमाणें घेणें व त्याच्या गरजेप्रमाणें देणें ' हें आहे. आपल्याला अजून कम्युनिझमच्या या उदात्त तत्त्वाकडे जावयाचें आहे. आपली घटना समाजवादावर आधारली आहे.

(२) रशियांत भांडवलशाही संपली व समाजसत्ता सुरू झाली. ' जो काम करीत नाही त्याला खायलाहि मिळायचे नाहीं. ' हें दुसरें तत्त्व. त्यांत खालील गोष्टी येतात. प्रत्येकाला काम मिळालें पाहिजे, विश्रांति व रजा मिळाली पाहिजे; शिक्षण मिळालें पाहिजे इत्यादि.

(३) समाजांत विरोधी वर्ग नाहीत. समाज दोनच मित्र वर्गांचा बनला आहे. कामकरी व शेतकरी हे ते दोन वर्ग. राज्याचें नेतृत्व हें कामकरी वर्गाच्या हातीं आहे.

(४) भांडवलशाहीपद्धतींत राष्ट्राराष्ट्रांत फरक केलेला असतो. कांहीं राष्ट्रांना संपूर्ण हक्क असतात तर कांहींना नसतात. तिसऱ्या प्रकारच्या म्हणजे वसाहतीच्या राष्ट्रांना अगदीं अल्प हक्क असतात. भांडवलशाही घटना ह्या राज्यकर्त्या राष्ट्रांच्या घटना असतात. आमची घटना ही आंतरराष्ट्रीय आहे. जगांतली सारी राष्ट्रे व वर्ण सारखे आहेत असें आम्ही मानतो. तीं राष्ट्रे सबल असोत वा दुर्बल असोत, त्यांना आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक हक्क सारखे आहेत.

(५) आमची घटना संपूर्ण लोकशाहीची आहे. आम्ही स्त्रीपुरुष, नागरिक बिननागरिक, शिक्षित आशिक्षित, संपत्ति असणारे नसणारे, असे भेद करीत नाहीं. सर्वांना सारखे हक्क आहेत असें मानतो. वैयक्तिक काम व लायकी हे आम्ही प्रमाण मानतो.

(६) आम्ही इतर देशाप्रमाणे नुसते मूलभूत हक्क सांगत नाहीं; तर ते उपलब्ध करून देतो. काम करणे हा नुसता हक्क आम्ही सांगत नाहीं. तर काम मिळवून देतो. लेखन स्वातंत्र्याबरोबर छापण्याची साधने; भाषण स्वातंत्र्याबरोबर सभेच्या जागा, वगैरे देतो.

ही रशियाच्या नव्या घटनेची मूलभूत भूमिका स्टॉलिनने सांगितली.

रशियाच्या घटनेचीं कांहीं कलमेः—

रशियाच्या घटनेचीं एकंदर १४६ कलमे आहेत. त्यांतील महत्त्वाचीं कलमे येथे देत आहो.

कलम १:—यू. एस. एस. आर. हे कामकरी व शेतकरी यांचे समाजवादी राज्य आहे.

कलम २:—कामकरी प्रतिनिधींची सोव्हिएट्स...ही यू. एस. एस. आर. चा राजकीय पाया आहेत.

कलम ६:—जल, स्थल, जंगले, गिरण्या, कारखाने, रेल्वे, जहाजे, विमाने, बँका, पोस्ट, तार, टेलिफोन, घरे-दार, वगैरे सर्व लोकांच्या मालकीची आहेत.

कलम ७:—सामुदायिक शेतीव्यतिरिक्त, या शेतीत काम करणाऱ्या प्रत्येकाला स्वतःच्या उपयोगाकरतां एक जमिनीचा लहान तुकडा देण्यांत आला आहे. तेथे असलेले घर, जनावरे, कोंबड्या, लहानसहान शेतकीचीं औते, ही त्यांची खाजगी मालमत्ता आहे.

कलम ९:—कायद्याने वैयक्तिक शेतकऱ्याला व हस्तव्यवसाय करणाराला, स्वतःच्या श्रमाने पैसा मिळविण्यास परवानगी आहे. फक्त त्यांत दुसऱ्याच्या श्रमाची पिळवणूक नसावी.

कलम १२:—काम करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे व तो एक मान आहे. जो काम करीत नाही, त्याला खायला मिळणार नाही. समाजवादाचे

घटनापरिषद्

तत्त्व 'प्रत्येकाला त्याच्या शक्तीप्रमाणें व प्रत्येकाला त्याच्या कामाप्रमाणें' हें आहे.

कलम १३:—यू. एस. एस. आर. ची घटना फेडरल आहे. त्यांत १६ सोव्हिएट रिपब्लिकस आहेत.

कलम १४:—यांत यू. एस. एस. आर. च्या हक्कांचें निदर्शन केलें आहे. अंतरराष्ट्रीय संबंध, तह, युद्ध व शांतता, नव्या रिपब्लिकसना परवानगी, सरहद्दी ठरविणें, संरक्षण, परराष्ट्रीय व्यापार, एकच अंदाजपत्रक सर्वाकरतां तयार करणें, सर्व उद्योगधंद्यांचे, शेतीचे व व्यापाराचें नियंत्रण, वहातुक, नाणीं, विम्याची व्यवस्था, कर्ज, शिक्षण व आरोग्याचीं मूलतत्त्वे ठरविणें, मजूर कायद्याचीं मूल तत्त्वे, दिवाणी फौजदारी कायदे, न्याय, नागरिकांचे व परक्या लोकांचे हक्क, कैद्यांना माफी देण्याचे कायदे.

कलम १५ व १६, १७:—युनिअन रिपब्लिकसचें सार्वभौमत्व हें १४ व्या कलमांनीं मर्यादित केलें आहे. त्या नियमांशिवाय वाकीच्या वावर्तीत रिपब्लिकसना स्वतंत्रपणें राज्यकारभार चालवितां येईल. यू. एस. एस. आर. च्या घटनेला विसंगत नसणारी घटना युनियनरिपब्लिकला करतां येईल. युनियन रिपब्लिक हे मध्यवर्ती सभेंतून फुटून जाऊं शकेल.

कलम २१:—नागरिकत्वाचे नियम सर्वांना सारखेच आहेत.

कलम ३०:—राज्यसत्तेचें वरिष्ठ मंडळ, यू. एस. एस. आर. चे सुप्रीम सोव्हिएट हें आहे.

कलम ३३:—सुप्रीम सोव्हिएटचीं दोन सभागृहे आहेत. युनियनचे सोव्हिएट व नॅशनॅलिटींचे सोव्हियट.

कलम ३४:—युनियनचे सोव्हिएट हे यू. एस. एस. आर. च्या नागरिकाकडून ३ लाखांला एक याप्रमाणें निवडले जाते.

कलम ३५:—सोव्हिएट ऑफ नॅशनॅलिटीज हे प्रत्येक युनियनरिपब्लिकचे २५ प्रतिनिधी, प्रत्येक स्वयंशासीत रिपब्लिकचे ११ प्रतिनिधी, प्रत्येक

स्वयंशासीत प्रदेशाचे ५ व प्रत्येक नॅशनल एरियाचा १ अशा प्रतिनिधींचे बनते.

कलम ३७, ३८, ३९:—दोन्ही सभागृहांना सारखे हक्क असतात. (त्यांची मुदत ४ वर्षांची असते) त्यांना कायदे सुचविता येतात. पण प्रत्येक असा कायदा दोन्ही गृहांत पास व्हावा लागतो. दोन्ही सभागृहांच्या बैठकी एकदम सुरू होतात व संपतात.

कलम ४७:—दोन्ही सभागृहांत जर भांडणें झालीं तर त्याचा निकाल तडजोड कमिटीनें लावावा. ह्या कमिटींत दोन्ही गृहांचे समान प्रतिनिधी असतील. त्यांचा निकाल एकाहि सभागृहाला नापसंत वाटला तर त्याचा दोन्ही गृहांत फेरविचार होईल. त्यांत जर पुनः एकमत झालें नाहीं तर प्रेसिडिअम नव्या निवडणूकांचा हुकूम सोडतें.

कलम ५६:—दोन्ही गृहांच्या संयुक्त बैठकींत सुप्रीम सोव्हिएट आपलें सरकार म्हणजे कौंसिल ऑफ पिपल्स कमिशनर्स नेमते.

कलम ५९:—सुप्रीम सोव्हिएट हें कायदेमंडळ आहे.

कलम ६१:—हें कायदेमंडळ प्रेसिडिअम निवडतें. त्यांत अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, चिटणीस व सभासद असतात.

कलम ६४:—पिपल्स कमिशनर्सचें कौंसिल हें कार्यकारी व कारभारी मंडळ आहे. तें सुप्रीम सोव्हिएटला जबाबदार असतें.

कलम ७०:—या कौंसिलांत अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व ६ खातेप्रमुख असतात.

इतर स्वयंशासित राज्यांच्या घटना याच नमुन्यावर केल्या आहेत.

मूलभूत हक्क

कलम ११८:—यू. एस. एस. आर. च्या नागरिकांचा काम करणें हा हक्क आहे. याचा अर्थ त्यांना काम मिळवून देणें व त्या कामाच्या योग्यतेप्रमाणें व प्रमाणाप्रमाणें त्यांना वेतन देणें हा आहे.

घटनापरिषद्

कलम ११९:—नागरिकांना रजा व विश्रांतीचा हक्क आहे. रजेकरतां ७ तासाचा दिवस करण्यांत आला आहे. वार्षिक विश्रांती ही पगारी मिळते व त्यांच्या विश्रांतीच्या जागेची व्यवस्था करण्यांत येते.

कलम १२०:—म्हातारपण, आजारीपण व काम करण्याची अपात्रता असल्यास त्यांना पोसले जाण्याचा हक्क आहे.

कलम १२१:—शिक्षण मिळणें हा त्यांचा हक्क आहे. शिक्षण मोफत, सक्तीचें व सार्वत्रिक आहे. उच्च शिक्षणाचीही व्यवस्था सुलभ केली आहे.

कलम १२२:—स्त्रीयांना, आर्थिक, राजकिय, सांस्कृतिक, सामाजिक व सरकारी खात्यांत समान हक्क आहेत. त्यांच्याकरतां प्रसूतीगृहे, प्रसूतीपूर्वी व नंतर रजा, वगैरे व्यवस्था आहे.

कलम १२३:—वर्णभेद किंवा राष्ट्रीयत्व याचा विचार न करतां यू. एस. एस- आर. च्या सर्व नागरिकांना समान हक्क कायद्यानें प्राप्त होतात. त्यांत भेदाभेद केल्यास शिक्षा होते.

कलम १२४:—धार्मिक स्वातंत्र्य हें प्रत्येक व्यक्तीला आहे. फक्त राज्ययंत्रापासून चर्च हीं वेगळीं काढलीं आहे. धर्माविरुद्ध चळवळीला तेथें परवानगी आहे.

कलम १२५:—कामगार हिताशीं सुसंबद्ध असण्याकरितां, समाजवादी पद्धत सामर्थ्यशाली करण्याकरतां प्रत्येक नागरिकाला भाषण, मुद्रण, सभा-स्वातंत्र्य आहे. रस्त्यावरील निदर्शनें व मिरवणूकांनाहि स्वातंत्र्य आहे. त्या-करतां लागणारीं सर्व साधनें सरकार उपलब्ध करून देते.

कलम १२६:—कामगारहिताला पोषक असे संघस्वातंत्र्य त्यांना आहे. सोव्हिएट युनियनच्या कम्युनिस्ट पक्षांत त्यांना जातां येते. हा पक्षच-राज्याचा पुढारी पक्ष समजण्यांत येतो.

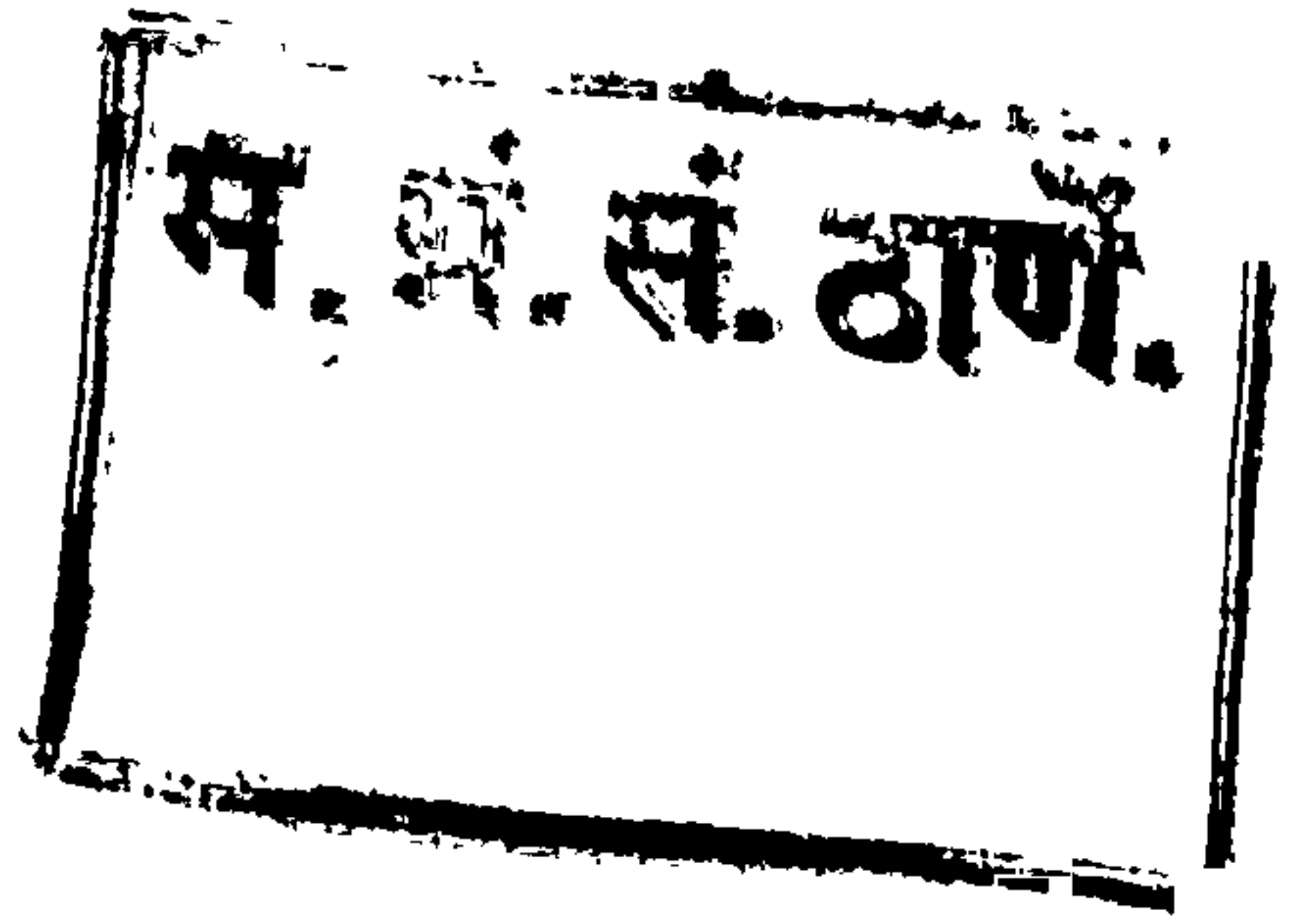
कलम १२७, १२८:—कोणालाहि कायद्याशिवाय पकडता येत नाही, त्यांच्या घरावर आक्रमण करतां येत नाही व कोणाचा खासगी पत्रव्यवहार पहातां येत नाही.

कलम १२९:—जे परराष्ट्रांतील लोक कामगारांच्या हितरक्षणाकरितां छळले जात असतील, जे शास्त्रीय संशोधन करित असतील किंवा राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ करित असतील त्यांना रशियामध्ये आसरा मिळेल.

कलम १३०, १३१, १३२ व १३३:—या कलमांत जनतेच्या कर्तव्यांचा उल्लेख केला आहे. कायदे पाळणे, मजूरशिस्त पाळणे, प्रामाणिकपणे सरकारी कामे करणे, सभजवाद्यांची संपत्ति ही पवित्र मानणे, त्याची नासधूस करणारे समाजाचे शत्रू समजणे, पितृभूमिचे रक्षण करणे, व हे पवित्र कर्तव्य समजणे वगैरे.

१९४४ मध्ये या घटनेत दुरुस्ति करण्यांत आली. या दुरुस्तीत युनियन रिपब्लिकसना सैन्यसंघटना करण्यास व परक्या राष्ट्रांबरोबर प्रत्यक्ष संबंध स्थापन करण्यास व करार करण्यास परवानगी देण्यांत आली.

★

परिशिष्ट २

अहिंसक राज्यघटना

म. गांधीना सत्य अहिंसेवर अधिष्ठित झालेली, अशी राज्यघटना हवी आहे. त्यांच्या घटनेचा आय घटक व्यक्ती आहे. त्यापुढील घटक खेडे आहे. प्रत्येक गांव सर्व दृष्टीने स्वयंपूर्ण असावे म्हणजेच निरनिराळ्या स्पर्धेमुळे होणारी हिंसा टळू शकेल, समाजांत सेवाभाव निर्माण होईल व प्रत्येक गांव हा एक स्वातंत्र्याचा भक्कम घटक होईल. म. गांधींच्या कल्पनेप्रमाणे औंध संस्थानांत घटना झाली आहे. तिचे यशापयश हे अर्थातच घटनेवर अवलंबून नसून ती घटना चालविणाऱ्या व्यक्तींवर अवलंबून आहे. वध्यांच्या व्यापारी कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल श्री. अगरवाल यांनीहि गांधी घटनेवर पुस्तक लिहिले आहे. याशिवाय म. गांधी वेळोवेळी ह्या घटनेसंबंधी हरिजनमध्ये लिहित असतातच.

श्री. अगरवाल यांनी जी मूलभूत घटकाची-खेड्याची-घटना दिली आहे तीच येथे सारांशाने देत आहो.

प्रत्येक गांवांत प्रौढ मतदानांनी निवडलेली पंचायत असावी. तींत साधारणपणे ५ सभासद असावेत. त्यांनी आपला सरपंच निवडावा. त्यांचे

एकमत झालें नाहीं, तर गांवांन पंचापैकीं एकाची निवड करावी. ते पंच तीन वर्षे अधिकारावर रहावे. एखाद्या पंचावरचा विश्वास उडाला तर त्याच्याविरुद्ध शेंकडा ७५ टके मते पडल्यास त्याला जागा खाली करण्यास लागावे. ह्या पंचांचा गांवकामगारांवर अधिकार चालावा. विशेषतः अल्पसंख्याकांच्या बाबतींत पंचाचे ठराव एकमताचे असावेत.

त्यांचीं कामें:—

१ शिक्षण:—नईतालीम किंवा वर्धा योजनेनुसार प्राथमिक शिक्षण देणें. गांवांत वाचनालय व पुस्तकालय चालविणें; रात्रीची शाळा चालविणें.

२ करमणूक खेळ:—आखाडे, क्रीडांगणें ठेवणें. देशी खेळांना उत्तेजन देणें. कलाकौशल्याचें प्रदर्शन भरविणें. सर्व जातीचें उत्सव सामुदायिक रीत्या साजरे करणें. जत्रा भरविणें. भजन व कीर्तनमंडळें स्थापणें. ग्रामीण गीतें, ग्रामीण नृत्य व ग्रामीण रंगभूमी यांना प्रोत्साहन देणें.

३ संरक्षण:—चोर, दरवडेखोर व रानटी जनावरापासून रक्षण करण्याकरतां खेड्यांतील रक्षक तयार करणें. सत्याग्रहाचें, अहिंसात्मक प्रतिकाराचें व संरक्षणाचें तंत्र समजावून सांगणें.

४ शेती:—खेड्यांतील प्रत्येक शेत तुकड्याचा खंड ठरविणें व तो वसूल करणें. जमिनीच्या तुकड्यांचें एकीकरण व सहकारी शेतीची प्रवृत्ती वाढविणें. पाटबंधान्याची सोय करणें. सरकारी दुकानामार्फत उत्तम बीं बीयाणें व औतें पुरविणें. शक्य तर गांवाला लागणारे धान्य गांवांत उत्पन्न करणें. पैशाच्या पिकाला प्रोत्साहन न देणें. कर्जाची पहाणी, तपासणी व शक्यतर कर्ज कमी करणे व त्यांच्या व्याजाचे दर नियंत्रित करणें. शक्य तेथें सहकारी पतपेढ्या स्थापणें. जमीनीची धूप थांबविणें व नापिक जमीन संयुक्त प्रयत्नानें लागवडीस आणणें.

५ उद्योग:—खेड्याकरतां खादी निर्माण करणें. इतर उद्योग सहकारी तत्वावर सुरू करणें. सहकारी दुग्धालय काढणें. म्हशीऐवजी गोपालनाला उत्तेजन देणें. मृत जनावरांची कातडी कमवण्याचा धंदा सुरू करणें.

घटनापरिषद्

६ व्यापार व धंदे:—शेतकीच्या व उद्योगाच्या पदार्थांकरतां सहकारी खरेदी विक्री सुरू करणे. खरेदीदारांची सहकारी संस्था काढणे. गांवच्या जरूरीपेक्षां जास्त असलेले पदार्थ बाहेर पाठविणे व जरूरीपुरतीच पदार्थांची आयात करणे. सहकारी भांडारें ठेवणे. खेड्यांतील कारागिराना जरूरीकरतां स्वस्तांत कर्ज मिळवून देणे.

७ स्वच्छता व आरोग्य:—गांवांत गटारें बांधून आरोग्य राखणे. लोकाकडून केली जाणारी घाण थांबविणे व सांथीच्या फैलावाला प्रतिबंध करणे. चांगल्या पिण्याच्या पाण्याची सोय करणे. खेड्यांत रुग्णालय व प्रसूतीगृह चालविणे. मोफत औषधोपचाराची व्यवस्था करणे. आयुर्वेद वगैरेची औषधे, निसर्गोपचार व बायो केमिस्ट्रीला उत्तेजन देणे.

८ न्याय:—लवकर थोडक्या खर्चांत न्याय मिळवून देण्याची सोय करणे. पंचायतीला दिवाणी व फौजदारी खटल्याबाबत जास्तीत जास्त कायदेशीर हक्क असतील. मोफत कायदेशीर सल्ला व माहितीची व्यवस्था करणे.

९ उत्पन्न व कर:—खेड्यावर विशिष्ट कामाकरतां कर बसविणे व वसूल करणे. हे कर बिगर पैशाच्या व श्रमाच्या स्वरूपांत मिळण्यास उत्तेजन देणे. सामाजिक व धार्मिक प्रसंगी देणग्या मिळविणे. जमाखर्च नीट ठेवणे. लोकांना पहाण्यास व तपासण्यास ते खुले ठेवणे.

खेड्यानंतर तालुका, तालुक्यानंतर जिल्हा, जिल्ह्यानंतर प्रांत व प्रांता-नंतर देश अशी पुढील घटना बनविण्यांत आली आहे. वरच्या वरच्या संस्था-कडे जास्त मोठी व जास्त विभागाना लागू असणारी कामे दिली आहेत. पण सर्वांची कामे वरील धर्तीवर आखली आहेत. उदाहरणार्थ तालुक्याकडे हाय-स्कूलचे शिक्षण, जिल्ह्याकडे कॉलेजचे व प्रांताकडे युनिव्हर्सिटीचे शिक्षण सोपविले आहे.

—मध्यवर्ती कायदेमंडळाची कामे कोणती याचा विचार आतां नव्या परिस्थितीत करावयाचा असल्यामुळे प्रो. अगरवाल यांची योजना पुनः लिहिली जावयास हवी. त्यामुळे ती किंवा प्रातिकची योजना येथे

देण्यांत स्वारस्य नाही. फक्त त्यांनी कल्पिलेले मूलभूत हक्क व कर्तव्ये येथे देत आहो.

मूलभूत हक्क व कर्तव्य

१ कायद्याच्या दृष्टीने सर्व नागरिक सारखे आहेत. जात, धर्म, वर्ण, पंथ, स्त्री-पुरुष, किंवा संपत्ति याचा विचार केला जाणार नाही.

२ नोकरी, मानसन्मान, उद्योगधंदे याला जात, धर्म पंथ याचा अडथळा होणार नाही.

३ अहिंसेची तत्वे व सार्वजनिक नीतिमत्ता सांभाळून प्रत्येक व्यक्ती ही स्वतंत्र आहे. भाषण, सभा, चर्चा, व एकत्र येणे याला वरील बंधने पाळून स्वातंत्र्य राहिल.

४ सार्वजनिक शांतता व नीतिमत्ता याला विघातक नसणाऱ्या अशा सामाजिक चालीरीति आणि सद्सद्विवेक बुद्धीला अनुसरून वागणे याला पूर्ण स्वातंत्र्य आहे.

५ लिपी, भाषा व संस्कृती यांचे रक्षण व वाढ करण्यास प्रत्येकाला स्वातंत्र्य आहे.

६ सार्वजनिक उपयोगाकरता खासगी व्यक्तींनी दिलेल्या किंवा सरकारी अथवा स्थानिक पैशांतून चालविलेल्या विहिरी, तळी, रस्ते, शाळा, धर्मशाळा या सर्व नागरिकांना सारख्याच उपलब्ध होतील.

७ प्रत्येकाला वर्धा शिक्षण मोफत मिळेल.

८ व्यक्तीच्या शरिरावर किंवा मालमत्तेवर कोणी अत्याचार, सक्ती किंवा धाकदपटशा दाखवित असेल तर त्याला पोलीस व कायद्याची मदत मिळेल

९ प्रत्येकाला प्रामाणिकपणे केलेल्या कामाच्या किंवा नोकरीच्या द्वारां जीवनवेतन मिळेल.

घटनापरिषद्

१० आठ तासापेक्षां कोणाकडून काम घेतलें जाणार नाही. यामुळें त्याला विश्रांति मिळेल.

११ त्रैद्यकीय स्वातंत्र्य प्रत्येकाला मिळेल. (देवां काढणें किंवा टोचून घेणें यासंबंधीचे नियम दुरुस्त केलें जातील)

१२ प्रौढ मतदानाच्या द्वारां प्रत्येक स्त्री पुरुषाला राज्यकारभारांत भाग घेतां येईल.

१३ कायदेकानूंची बंधनें पाळून प्रत्येकाला शस्त्रें ठेवतां व वापरतां येतील.

कर्तव्ये

१ राष्ट्रीय संकट व परकीय आक्रमण यावेळीं विशेषतः, प्रत्येकानें आपल्या राज्याला एकनिष्ठ राहिलें पाहिजे.

२ प्रत्येकानें सार्वजनिक कल्याणाकरतां पैसा, धान्यधुन्य, किंवा श्रम कायद्याप्रमाणें दिलें पाहिजे.

३ परस्परांतील पिळणूक टाळणें, प्रतिबंध करणें व जरूर तर प्रतिकार करणें हे प्रत्येकाचें कर्तव्य राहिल.

परिशिष्ट ३

म. गांधीचे अहिंसक राज्य-घटनेचे कल्पना सूत्र

स्वातंत्र्य हिंदी लोकांचेच समजले पाहिजे. त्यांच्यावर जे सत्ता गाजवित आहे त्यांचे नव्हे. सत्तेखाली असलेल्या लोकांचे इच्छेवरच राज्यकर्त्यांनी अवलंबून असावयास पाहिजे. म्हणजेच, त्यांनी लोकांचे सेवक असावयास पाहिजे; त्यांच्या इच्छेनुसार वागावयास पाहिजे. खालच्या थरापासून स्वातंत्र्याची सुरुवात झाली पाहिजे. म्हणजेच, प्रत्येक खेडे सर्वसत्ताधिकारी प्रजातंत्र किंवा पंचायत बनावयास पाहिजे. याचा अर्थ असा की, प्रत्येक ग्राम स्वयंपूर्ण आणि स्वसंरक्षणासहित सर्व कारभार सांभाळण्यास पात्र बनले पाहिजे. बाह्य आक्रमणाविरुद्ध स्वतःचा बचाव करतांना आत्मार्पण करून धेण्यापर्यंत त्याची तयारी असावयास पाहिजे तसे शिक्षण त्याला मिळाले पाहिजे. शेवटी व्यक्ति हाच एकम् असतो. बाह्य जगाचा किंवा शेजाऱ्याचा स्वखुषीने घेतलेला आधार किंवा साहाय्य याचा ह्यात समावेश होत नाही असे नाही. पण हा स्वतंत्र आणि स्वखुषीचा विनिमय होईल. प्रत्येक पुरुष आणि स्त्री एकमेकांच्या गरजा ओळखू लागेल आणि त्याहिपेक्षा जास्त म्हणजे इतरांना समान परिश्रम करूनहि जे मिळत नाही ते मागणारच नाही. अशा प्रकारचा समाजच सुसंस्कृत ठरतो.

स्वाभाविकपणे समाज सत्य आणि अहिंसेवरच आधारलेला असणार. आणि सत्य आणि अहिंसा ही ईश्वरावरील जिवंत श्रद्धेशिवाय शक्य नाहीत. हा ईश्वर म्हणजे स्वयंभू, सर्वज्ञ, जगातील सर्व शक्तीत अंतर्व्याप्त असलेला,

कोणावरहि अवलंबित नसलेली, आणि इतर सर्व शक्ति लोप पावतील किंवा कार्य करण्याचें सोडून देतील तरी कायम राहणारी, अशी चैतन्य शक्ति. या सर्वव्यापी चैतन्यशक्तीवर थळा ठेवल्याविना माझ्या स्वतःच्या जीवनाचें स्पर्ष्टीकरण करतां येणें मला शक्य नाहीं.

असंख्य खेड्यांच्या या रचनेत सतत विस्तार पावणारीं अनेक वर्तुळें राहतील. एकावर एक अशी वर्तुळें राहणार नाहींत. ज्याच्या शिरोबिंदूला तळाचा आधार आहे असें मानवी जीवन सूच्यप्रस्तंभ राहूं शकत नाहीं. परंतु तें महासागरांतील विस्तृत वर्तुळासारखें राहिल आणि त्याचा मध्य बिंदू खेड्यासाठीं आत्मबलिदान करण्यास तत्पर असणारी व्यक्ति राहिल.

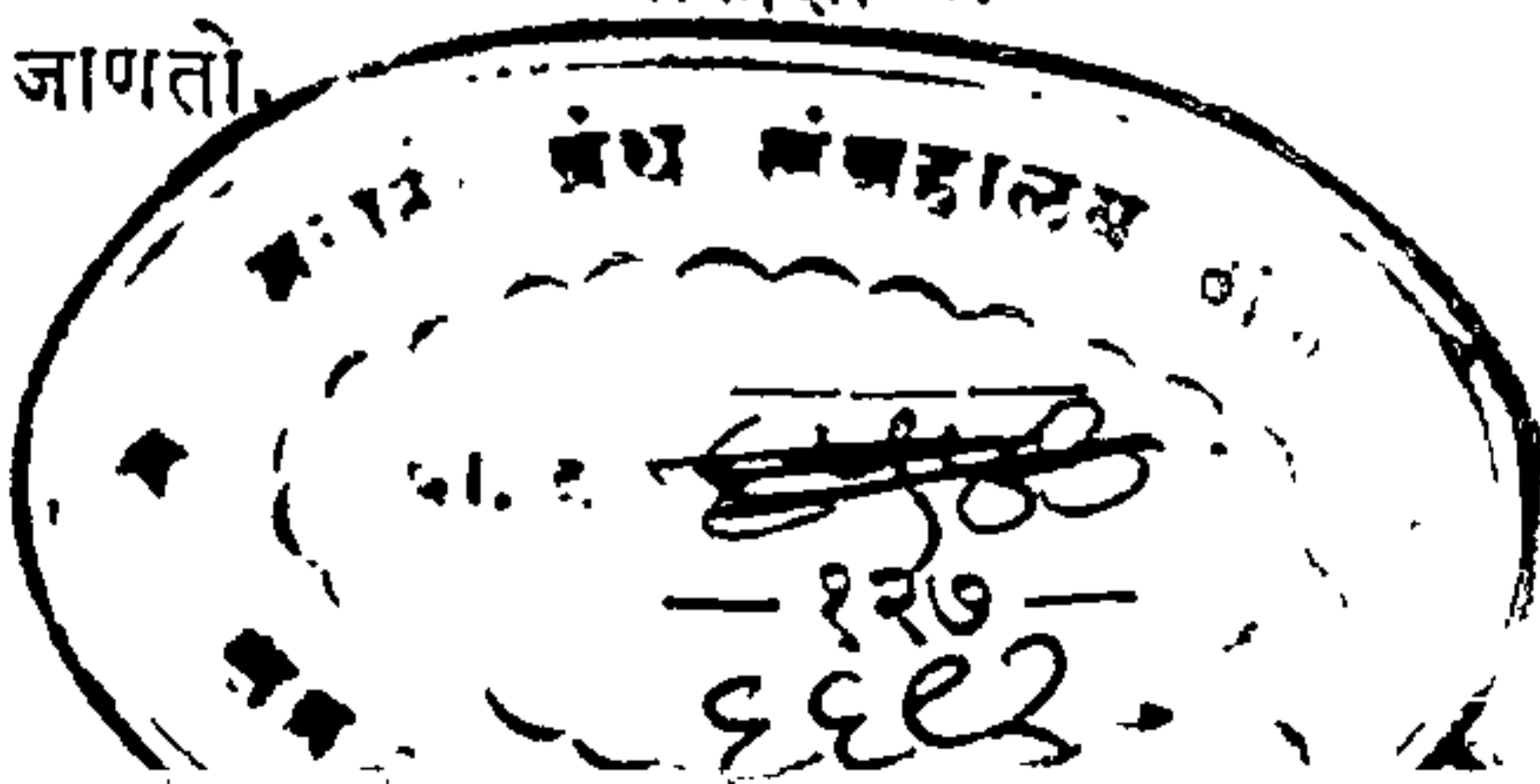
हें खेडें ग्रामसमूहासाठीं बलिदान करण्यास तयार राहिल, सर्वांचें जीवन एक होऊन जाईल. हें जीवन अशा लोकांचें असेल का जें उद्धट आणि आक्रमक नसतील पण नम्र आणि सेवाभावयुक्त असतील. ज्या महान् जीवनाचे ते मूलभूत एकम् असतील त्याची भव्यता त्यांच्या ठिकाणीं आलेली असेल.

म्हणून बाह्यतम परिघाला आंतील वर्तुळांना चिरडून टाकण्याची शक्ति राहणार नाहीं तर तो आंतील वर्तुळांना शक्ति प्रदान करील. त्याचप्रमाणें केन्द्राकडून स्वतःला शक्ति प्राप्त करून घेईल. हें सर्व हवेंतले किल्ले आहेत व त्याचा जरासुद्धां विचार करण्याचें कारण नाहीं असा ह्यावर कोणी आरोप करील. मानवाकडून प्रत्यक्ष काढतां येणार नसला, तरी ज्याप्रमाणें युक्लिडच्या बिंदूला अमर मूल्य आहे, त्याचप्रमाणें मानव जातीला जगण्यासाठीं मी काढलेल्या वरील चित्रालाहि मूल्य आहे. ते पूर्णपणें कृतीत उतरणारें नसलें तरी त्या सत्य चित्रांसाठीं हिंदुस्थानला जगूं द्या. पूर्ण चित्राच्या जवळपास येणारे चित्र हातीं येण्यापूर्वी आपणांस काय पाहिजे आहे ह्याचें पूर्ण चित्र आपल्याजवळ असलें पाहिजे. हिंदुस्थानचें प्रत्येक खेडें जर कधींकाळीं प्रजातंत्र वनावयाचें असेल तर माझ्या चित्राच्या सत्यतेबद्दल माझा दावा कायम राहिल. ह्या माझ्या चित्रांत शेवटचा आणि पहिला सारख्याच दर्जाचे राहिल किंवा कोणी पहिला किंवा शेवटचा ही कल्पनेच राहणार नाहीं.

ह्या चित्रांत प्रत्येक धर्माला संपूर्ण आणि समान स्थान आहे. पृथ्वीच्या गर्भांत ज्याचीं मूळें खोल रुजलीं असल्यामुळें ज्याचा बुंधा मजबूत आणि अविचल बनला आहे अशा वैभवशाली वृक्षाचीं आपण सर्व पानें आहोंत. केवढेहि जोरदार वादळ त्याला हलवूं शकत नाहीं.

या व्यवस्थेंत मानवी श्रमाची हकालपट्टी करणाऱ्या आणि मोजक्या लोकांच्या हातांत सत्ता केंद्रित करणाऱ्या यंत्रास मुळींच वाव नाहीं. सुसंस्कृत मानवी कुटुंबांत श्रमाला अपूर्व स्थान आहे. व्यक्तीला साहाय्य करणाऱ्या यंत्रालाहि स्थान आहे. परंतु तें यंत्र कोणते असावें याबाबत मी कसल्याहि प्रकारचा विचार करूं शकलों नाहीं हें मला कबूल केलें पाहिजे. मी सिंगर शिवण-यंत्राबाबत विचार केला परंतु तो सुद्धां वरवरच. माझ्या या चित्रांत त्याला स्थान देण्याची मला गरज भासत नाहीं.

माझ्या हेतूसिद्धिसाठीं जे हवे ते घटना समितीमध्ये सांठवलेले आहे. सरकारी पत्रकांत आशादायक कांही नाही हे माझ्या परिमित आशेचे कारण नव्हे. त्याचें स्वरूप ऐच्छिक असल्यामुळें त्याला बहुसंख्य पक्षाची सामान्य मान्यता लागेल. या पक्षांचे ध्येय एक नाहीं. स्वातंत्र्यांत काय येतें ह्यावर काँग्रेसजनांचें सुद्धां मतैक्य नाहीं. अहिंसा किंवा चरखा किंवा विकेंद्रीकरण ह्यांना पूर्ण मान्यता आणि ग्राम हेंच मूलबिंदु मानण्यास तयार असणाऱ्या अशा लोकांची संख्या किती आहे हे मला माहित नाहीं. या उलट, मला हें ठाऊक आहे की, हिंदुस्थान पहिल्या दर्जाचे लष्करी राष्ट्र असावे, तसेंच प्रवळ केंद्रिय सरकार असावे आणि त्या सभोवती सर्व समाजरचना व्हावी असे इच्छिणारे बरेच लोक आहेत. या संघर्षाच्या गोंधळांत जर शुद्ध विचारावर आधारलेल्या शुद्ध कृतीचें नेतृत्व हिंदुस्थानकडे येणार असेल तर ईश्वर ह्या मोठ्या माणसांच्या बुद्धिमध्यें गोंधळ निर्माण करणार नाहीं आणि खेड्यांना त्यांच्या इच्छेनुसार आपल्या आकांक्षा प्रगट करण्याची शक्ति तोच त्यांना देईल हें मी जाणतो.

—'हरिजन'वरुद्ध
२८।७।४६

कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, १९६।१९ सदाशिव, पुणे २

★ आमची इतर पुस्तके ★

आचार्य अत्रे

अत्रे उवाच

श्री. य. गो. जोशी

साहित्यिकांची सफर

श्री. भा. रा. भागवत

वैतागवनांतील वाफारे

श्री. कालेलकर-चोरघडे

साहित्याचे मूल धन

श्री. दिवेकरशास्त्री

हिंदुधर्मशास्त्र

संपादित

फडक्यांच्या शब्दांत फडके

★ आमची आगामी प्रकाशने ★

श्री. द. र. कवठेकर

हा आमचा संसार

गुन्हा

विनंति विशेष

श्री

श्री. वि. वि. बोकील

' वसंताच्या लीला '

अरविंद शेख महंमद

श्री. ना. धों. ताम्हणकर

कोळश्याची भट्टी

' तो '

कुसुमाग्रज

कल्पनेच्या तीरावर

श्री. य. गो. जोशी

हात ग काऊ !

✱

श्री. ना. ह. आपटे

कोणी एक प्राध्यापक !

श्री. अरविंद गोखले

शाल

रामतनय

प्रमिलाबेन

सौ. शांता शेळके

वर्षा

श्री. वि. स. खांडेकर

' ? ? ' (कादंबरी)

श्री. ग. ज्यं. माडखोडकर

' ? ? ' (कादंबरी)

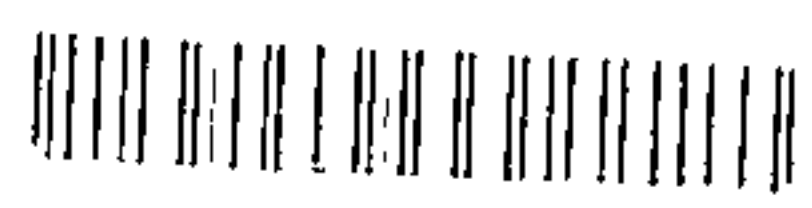
श्री. गोपीनाथ तळवलकर

अमृतदुर्भुवन

शांतिनिकेतन

क्र.

६६९२

REFBK-0006692